

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HAYR SİMON
YEREMİYAN

HAYR SİMON YEREMİYAN

İSTANBUL İZLENİMLERİ

İSTANBUL İZLENİMLERİ

belge
yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hayr Simon Yeremyan (1871, Trabzon - 1936, Milano). Yazar, editör, estetik, sanat küratörü, edebiyat bilimci, din adamı. Trabzon'da doğdu. Eğitimini Venedik'teki San Lazzaro Adası'nda bulunan Mikhitarist Manastır'ında yaptı ve burada bulunan matbaanın müdürlüğünü yürüttü. 1916-1918 ve 1920-1921 yıllarında Venedik'teki Murad Rafayelyan Koleji'nin yöneticiliğini yaptı. Simon Yeremyan 1899-1905 yılları arasında *Bazmavep*'in, 1901 yılında *Geghouni* dergisinin editörlüğünü yürüttü. Aralarında bilimsel ders kitapları, ansiklopediler, biyografiler, edebî ve dramaturjik makaleler ve estetik üzerine incelemeler olmak üzere 30'dan fazla yapıtı bulunuyor. Kaleme aldığı *Resimli Pratik Bilimler Sözlüğü* (Venedik, 1900, 835 s.), Yeremyan'ın bilimsel çalışmaları arasında bir başyapıt olarak kabul edilmektedir. Önemli eserleri arasında şunlar sayılabilir: *Yeni Zooloji ve Antropolojinin Tarihi* (Venedik, 1896, 552 s.), *Yeni Mineroloji* (Venedik, 1898, 175 s.), *Ermeni Ulusal Kişilikleri ve Aydınları* (10 ciltlik orijinal edebî bir ansiklopedi. Bu ansiklopedik yapıtta, Mesrop Maştots, Nahapet Kuçak, Sayat-Nova, Sivaslı Mikhitar, Khaçadur Abovyan, Mikael Nalbandyan, Raffi, Ğevond Alişan, Petros Duryan vd içeren ve kaynaklara dayalı kapsamlı yüzden fazla biyografi yer alıyordu), *Ğevont Alişan'ın Yaşam Öyküsü* (Venedik, 1902, 208 s. Bu kitap Ğevont Alişan'a ilişkin ilk yapıttır), *Edebiyat Tarihi ve Estetik* (Venedik, 1915, 304 s. Bu kitap Ermeni dilinde estetik bilime ilişkin ilk yapıt olarak akademik mirasta özel bir yere sahiptir), *Lanet, Satenik, Bela, Paranjın, Ant* vd.

Toros Haşhaşoğlu: 1962 yılında İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini Şişli Karagözyan Varjarian, orta öğrenimini Üsküdar-Bağlarbaşı Surp Haç Tıbrevank Lisesi, lise eğitimini Şişli 50. Yıl Lisesi'nde tamamladı. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. 1988 yılından bu yana Fransa'da yaşamaktadır.

MARENOSTRUM

**Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

**BELGE YAYINLARI: 844
Marenostrum Dizisi**

**G. Bolis Dıavorutyunner,
Venedik, San Lazzaro, 1913**

**İSTANBUL İZLENİMLERİ
Hayr Simon Yeremyan**

**Ermeniceden Çeviren | Toros Haşhaşoğlu
Yayına Yönetmeni | Ragıp Zarakolu
Yayına Hazırlayan | Yasemin Gedik
Editör | Faris Kuseyri
Sayfa Düzeni | Aristan
Kapak Tasarım | Arif Yalçın
Birinci Baskı | Mart 2018**

**İç/Kapak Baskı-Cilt | Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Bakır ve Pirinç Sanayicileri Sitesi, Orkide Cad. No: 9, Zemin Kat
Haramidere-Beylikdüzü / İstanbul 0 (212) 875 48 86
Sertifika No: 12156**

©

**BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28
D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul
Tel: 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com.tr
Sertifika No: 11206**

HAYR SİMON YEREMYAN

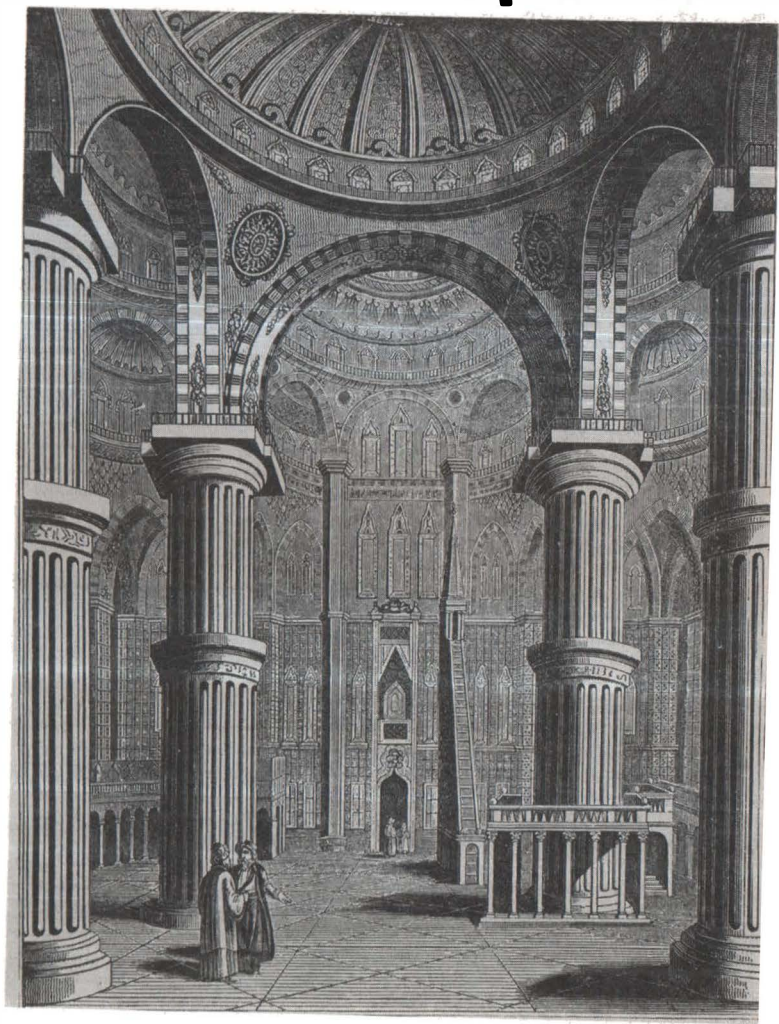
İSTANBUL İZLENİMLERİ

Ermeniceden Çeviren:
Toros Haşhaşoğlu

MARENOSTRUM

Կ. Պ Օ Լ Ի Ս

Գրեց
Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ;

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՎԱՋԱՆ
1919

Hayr Simon Yeremyan (1871-1936)

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sunum:

Konstantiniye'den İstanbul'a / B. Levon Zekiyan	11
Çevirmenin Önsözü	15
İki Söz	49
İstanbul'a Seyahat	51
Bayram	65
Kabristandan Dinletiler	83
İstanbul'da Bahar	89
Millî Fikriyat	95
Apelyan Kumpanyası	101
Büyük Yeni Han	109
Baron Minas Çeraz'ın Görüşü	113
Ermeni Mebuslar	117
Yeni Yıl	123
Çırağan Sarayı	127
Ağır Siyasi Hasta (Adam)	137
Ermeni Milletinin Durumu	141
Taşradaki Durum	147
Millî Okulların (Eğitim Kurumlarının) Hakları	155
Paregentan	159
Doğru Yol	163
İmparatorluk Müzesi (Müze-i Hümayun)	165
Ortaköy Camii	173
Padişahın Tahta Çıkışının Yıldönümü	179
Yıldız Sarayı	183

Cemiyetler Birliği	187
Askerlik Kaydı	191
Eski Saray	193
Ayasofya	207
At Meydanı	217
Haliç	231
Çırçır Suyu	237
Emekçiler	243
Büyük Bazar (Kapalı Çarşı)	247
Fener Aya Yorgi Kilisesi	251
Hürriyet İlanının Yıldönümü	255
Eyüp	259
Bentler	267
Üsküdar	273
Yakacık	281
Genel Bakış	287
Tarihî İstanbul	293
Prinkipo	317
Karadan ve Denizden İstanbul	325
Ayrılık	331
Kısa Biyografiler	343
Dizin	367

SUNUM: KONSTANTİNİYE'DEN İSTANBUL'A

Her yazarın, yazılarından bazısına karşı ayrı bir zaafı, münhasır bir tutkusu, daha basit bir deyişle özel bir sempatisi olur. Bu satırların yazarı da bazı yazılarına daha sık döner, onları daha çok anımsar, onlara daha derin bir empatiyle bakar. Bunlardan birisi de İtalyanca yazılmış olup “*Da Konstantiniye a Venezia*” (Konstantiniye’den Venedik’e)¹ başlığını taşır.

Bir bakıma yazarın, içinde büyüdüğü ve geliştiği kültür ortamı ve yapısı açısından, hayat hikâyesi gibidir. Bir kültür-yapısal otobiyografi niteliğindedir. Çok dilli, çok kültürlü geleneksel İstanbul ile 19. yüzyılda özellikle gelişen Tiflis, Kahire, Viyana gibi ona benzer fakat onun tüm boyutlalarını tam anlamıyla kucaklayamamış Paris, Los Angeles, Londra, Moskova gibi bazı önemli “kozmopolit” metropollerin 20. yüzyılın büyük metropollerinden, kültür ortamı ve yapısı açısından, farklılıklarını anlatan ve bu çerçeve içinde yazarın kişisel deneyimi bağlamında Venedik’in tuttuğu yerin, oynadığı rolün analizine açılan bir yazıdır.

1 “*Da Konstantiniye a Venezia*”, in *Studi Eurasiatici in onore di Mario Grignaschi*, a cura di G. Bellingeri e G. Vercellin, (Eurasistica, 5. Quaderni del Dipartimento di Studi Eurasiatici, Università degli Studi di Venezia), Venezia 1988, ...

Bugün, Peder Simon Yeremyan'ın, *Gostantnubolis* (Konstantiniye) adlı kitabının Ermenice aslından çevrilmiş Türkçe basımını sunmak üzere, dostum sayın Ragıp Zarakolu'nun dileği üzerine, kaleme aldığım bu kısa satırlarımın başlığı, 1988 yılında yayınlanmış olan yukarıda zikrettiğim makalenin başlığından esinlenir. Fakat burada söz konusu yaptığım isimler, iki ayrı kent değildir; aksine aynı kentin, –yani Cumhuriyet İstanbul'unun ve İmparatorluklar Konstantiniye'sinin– yüzyıllar boyu aralarından ve içlerinden geçmiş olup içine sindirdiği, özümsemiştiği, baş gösteren tüm güçlülere rağmen, tarihin ölümsüzlüğüne aktarabildiği, tek sözle bugün ve yarın için, ve her daim, artık tarihe mal etmiştir diyebileceğimiz, gerçek, hakikî, otantik bir çokkültürlülüğün simgesi haline gelen, çok değişik tezahür, görünüm ve boyutlarını kasteden, bunları açan ve açıklayan iki tarihsel isimdir.

Konstantiniye, tarihin en büyük ve en uzun ömürlü imparatorluklarından ikisinin başkenti olup benzerine az rastlanır bir unvanın taşıyıcısı olmanın şerefine nail olmuş bir kenttir: Bizans adı ile de bilinen, fakat özü itibarıyla Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu. Aralarındaki birçok farklılığa, özellikle insanlar arasında en önemli farkları oluşturan din, dil ve etnik doku farklarına karşın, iki imparatorluk arasındaki yapısal ortaklıklar, muhakkak ki bu büyük, güzeller güzeli şehrin yüzyılların tüketemediği, aksine daha da güçlendirdiği, daha da vurguladığı cazibesinin temelindedirler. Bir düşünün: Koca Ayasofya ile koca Süleymaniye gibi, sanki insanoğlunun değil, göklerden inmiş perilerin diktiği, işlediği, süslediği semavi bir hayali andıran o iki emsalsiz mabedi! Bunlar, işaret ettiğimiz ortaklıkların hem simgesi hem ürünü hem de bu ortaklıkları canlandıran sürecin sonucudurlar. Fakat o kadar yakın benzerliklerine, o kadar sıkı doğumsal, yapısal, vasıfsal bağlarına rağmen, bu iki şaheser yalnız ve yalnız kendilerine has, tekrar edilemez suretleri, silüetleri, kubbeleriyle tektirler ve tek kalırlar!

Gerek Bizans gerek Osmanlı Konstantiniye'sinin bu kozmopolit sahnesinde önemli, bazen de başta gelen bir rol oynayan ulus ve kültürler arasında Ermenilerin özel bir yeri olmuştur. Onların Bizans başkentindeki varlığı, kentin kuruluşunun ilk yüzyılına kadar ulaşır ve hem başkent hem de genellikle imparatorluğun yaşamındaki her alanda ve en üst kademelerine kadar, toplumun her düzeyinde –bilimden ticarete, mülkiyeden askeriye, ruhbanlıktan asalete ve ta imparatorluk tahtına dek– kendini hissettirmiştir.

Kentin Osmanlılarca fethi ve bizzat Fatih Sultan Mehmet'in genellikle Ermeniler hakkında takdir ve itimadı ve özellikle Bursa Episkopos'u Hovagim ile aralarındaki karşılıklı sevgi ve hüsnüniyet, Bizans'ın geç dönemlerinde zayıflamaya yüz tutmuş başkent Ermeni varlığının yeniden canlanmasına, Osmanlı bünyesinde de, toplumun en üst kademelerine kadar, Ermeniler'in çok etkin, verimli ve itibarlı bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Hatta, Bizans'ta kültürlerin kaynaşması, eninde sonunda, bir "Rumlaşma" sürecinden kaçınmazken, bunun aksine Osmanlı'da, belki de bugüne dek hakkıyla incelenip değerlendirilememiş "millet" sistemi sayesinde, Rum olsun, Ermeni olsun, Yahudi olsun ve benzeri daha başka kültürler, kendi özbenliklerini koruyup geliştirme olanaklarını bulmuştur. Şöyle ki: 18. yüzyılda İstanbul, Ermeni kültürü ve Kilise hayatının başta gelen merkezlerinden biri olmaya yönelmiş ve 19. yüzyıl boyunca tüm Ermeni halkının çoğunluğunu oluşturan Batı, yani Osmanlı Ermenilerinin manevi ve kültürel "başkent"i haline gelmiştir.

Cumhuriyet döneminde, 1915 Büyük Felaket sonucu, İstanbul'un bu işlevi kıyas edilemeyecek derecede sınırlandırılmasına rağmen, İstanbul Ermeniliği yine de hem Ermeni kültürü çerçevesinde hem genelde Türkiye kültürü bağlamında ve bazen uluslararası düzeyde simalar verebilmiştir. Bunlar arasında belki en ünlüsü, dünya çapında fotoğraf ustası Ara Güler'in yanı sıra, edebiyatta Zahrad, Khrakhuni, Haddecıyan, sporda Garbis

Zakaryan, sanatın birçok dalında Edgar Manas, Alis Manugyan, Erol Sarafyan gibi hemen hemen tüm yaşam alanlarında, daha nice isimleri saymak mümkündür.

P. Simon Yeremyan'ın 20. yüzyılın başlarında yayınlanmış güzel, manidar ve İstanbul'un bazı temel nitelikleri hakkında simgesel bir anlam taşıyan bu kitabını bugün Türk okuruna takdim etmelerinden dolayı Belge Yayınları'nı ve bu çeviride emeği geçen herkesi canı gönülden kutlar, kitabın geniş okuyucu kitlelerine ulaşmasını içten temenni ederiz.

Boğos Levon Zekiyan
İstanbul, 28 Aralık 2016

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Açıkça itiraf etmeliyim ki Hayr¹ Simon Yeremyan'ın hayatı ile ilgili edinebildiğim bilgiler, ansiklopedi maddesine sığdırılmış biyografisi, Mıkhitarist Rahipler Birliği'nin yayımlanmış olduğu bir almanakta bulunan gençlik resmiyle birkaç satır ve elinizdeki kitabın Ermenice baskısında yer alan 1913 yılına kadar yayımlanmış edebî eserlerinin dizelgesinden ibarettir.

1871 Trabzon doğumlu Simon Yeremyan ilk eğitimini doğduğu şehrin Ermeni eğitim kurumlarında edindikten sonra, yüksek öğrenimini İtalya'da Mıkhitarist Rahipleri eğitim kurumlarında sürdürür. 1895 yılında Peder (Hayr) olarak takdis edilir ve Mıkhitarist Rahipler Birliği'ne katılır. Filolog ve fizikçi olan Yeremyan, araştırmacı, yazar ve yayın yönetmeni olarak Mıkhitaristler Birliği'nde değişik görevler üstlenir. 1896 yılında *Yeni Zoolojinin ve Antropolojinin Tarihi Tasviri* çalışmasını yayımlar. 1900'de *Darwin'in Evrim Kuramı ve İnsanın Yarattığı Meselesi* kitabı ışığa kavuşur. 1900'de yayımlanan *Resimli Pratik Bilimler Sözlüğü* ile 1901'de yayımlanan *Ermeni Tıbbına Dair* eserleri yazın dünyasında yankı bulur. Edebiyatın şiir, öykü, roman dallarında yazdığı eserlerle, 1915 yılında yayımlanan *Edebiyat Tarihi ve Estetik*, 1913'ten 1933 yılına kadar on

1 Ermenice, peder.

cilt halinde yayımlanan *Ermeni Yazarlar* çalışması, Yeremyan'ın Ermenice yazın mirasına ömrünü vakfederek yaptığı katkıların başlıcalarıdır.

H. S. Yeremyan, 1936 yılında Milano'da vefat eder.

Ömrünü Ermeni yazınına vakfetmiş bu değerli aydının hayatıyla ilgili bilgilerimin sınırlı olmasının sebebi, onun hakkında yazılmış kaynaklara ulaşabilmek için gerekli zamanı ayırmamış olmamdır. Bundan dolayı hem siz okurlardan hem de sizlerin önünde Hayr Simon Yeremyan'dan özür diliyorum.

Çevirisini yaptığım kitaptaki anlatılardan Yeremyan'ın 1898-1899 yıllarına denk gelen eğitim döneminde İstanbul'a geldiği ve yaklaşık bir yıl kaldığını öğreniyoruz. İstanbul'a ikinci seyahati ise 1909 yılının Eylül ayında gerçekleşir. Aynı yılın nisan ayında Adana'da meydana gelen katliamlardan dolayı Osmanlı Ermenilerinin savrulduğu çaresizlik halinin İstanbul'da bire bir gözlemcisidir. 1912 yılında, 1 Ekim'de İstanbul'dan ayrılışını anlattığı yazıyı kaleme aldığı tarih ise Birinci Balkan Savaşı'nın başladığı güne denk gelir.

İstanbul'da yaşadığı üç yıl boyunca gözlem ve izlenimlerini içeren yazıları, Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan ve önemli Ermeni cemaatlerinin bulunduğu merkezlerdeki yayın organlarında makaleler halinde yayımlanır. İstanbul'un çeşitli bölge ve semtlerine yaptığı gezilerdeki izlenimlerini Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının tarihinde yer alan anekdotlarla zenginleştirerek yazdığı bu makalelerden yaptığı derleme, 1913 yılında, elinizdeki bu kitapta bir araya getirilerek yayımlanır.

1913 yılında Venedik'teki Mıkhitarist Rahiplerinin San Lazaro matbaasında basılan kitap 25x18 cm. ebadında, kalın cilt ile kaplı olup 222 sayfadır. Kitap 114 görsel malzemeyle zenginleştirilmiştir. İstanbul'un farklı dönemlerinde inşa edilmiş tarihî mimari eserlerin işlendiği gravürler, dönemin siyasi ve edebî şahsiyetlerinin fotoğrafları, İstanbul'da değişik mesleklerle istigal

eden erbabın giyim kuşamına dair desen ve resimler, yazılarda işlenen konulara göre kitapta yer almaktadır. Kitap yayımlandığı dönem açısından bir İstanbul gezi rehberi olma özelliği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtında 1. Dünya Savaşı öncesi yaşanan siyasi çalkantıları ve yazarın toplumsal ilişkilere yönelik gözlem ve eleştirilerini harmanlamaktadır.

Bazı dostlarımın Ermenice yayımlanmış önemli makalelerin içeriğini öğrenebilmeleri için zaman zaman Ermeniceden Türkçeye çeviriler yapma deneyimim olsa da elinizdeki kitap çevirisini tamamlayabildiğim ilk kitaptır. Okurla öncelikle çeviriyi yaparken kendimce izlemeye çalıştığım yöntemi ve bazı teknik detayları paylaşmak istiyorum.

Kitabın Ermenice baskısındaki metinlerde geçen italik karakterle basılmış Türkçe kelimeleri, Türkçe çeviride kalın italikle işledik. Dönemin telaffuzuna Türkçe Latin alfabesinin izin verdiği ölçüde sadık kaldık. Farsça ve Arapçadan Ermeniceye ve Anadolu Türkçesine girmiş ortak kelimeleri, dönemin Ermenicesindeki telaffuzunun bilinmesi açısından ilginç olacağını düşünerek Türkçe karakterlerin izin verdiği ölçüde metinde aktarmaya çalıştık. Yazar bazen Türkçe kelimeleri yazının akışı içinde kullanıyor. Örneğin, Ermenilere ya da diğer Hristiyan milletlerin kabristanından söz ederken *kerazmanadun* derken, İslami cemaatlere ait bir kabristan ise söz konusu olan yer, *mezarlık* diye de yazabiliyor. Bu ayrımın kimi okuyucular için önemli olacağını düşünerek italik ile belirttik.

Ermenice metindeki “*avanak*” kelimesinin, Türkçede “eşek-merkep” kelimelerinin karşılığı olduğunu çeviriyi yaparken öğrendim. Karikatürist Oğuz Aral'ın *Gırgır* dergisindeki “*Avanak Avni*” tiplmesiyle bildiğim bu kelimenin yerine Türkçe çeviride eşek ya da merkep kelimelerini kullanmayı da istemedim. Dilbilimciler, iki asırdır tartışmalarına rağmen, eşek kelimesinin etimolojik millî kimlik kafa kâğıdını çıkaramamışlar. Çeviride Türkçede farklı bir anlamda kullanılan Ermenice kelimenin

yerine yine Ermenice kökenli başka bir kelime kullanmaktansa benim için faydalı olan bir bilginin okura da yansımaları istemedim.

Avanak, eş, eşşug, eşek, ker, merkep vd. diyerek üstüne bindiğimiz ve bin yıllardır insanları taşımış olan avanağın gezindiği toprakların altı kazıldığında ortaya çıkan malzemeler insanların gözlerini nasıl kamaştırıyorsa bu kelimelerin etimolojik köklerine gidildikçe edinilen bilginin de zihinleri zenginleştirdiğini belirtmeliyim.

H.S. Yeremyan'ın dinî kurumları temsil eden ve bu kurumlarda görev alan şahıslar için kullandığı ad ve sıfatları Türkçe metinde de Latin alfabesiyle Ermenice olarak yazdık. Türkçede uygun olan karşılığı parantez içinde verdik.

Yazar İslami cemaatlerde dinî görevler üstlenmiş şahısları işaret ederken genellikle “molla” terimini kullanmakta. İran-Pers nüfusunun tesiri altında kalan Ermeniler, molla adını muallim, saygıdeğer kimse, hoca-öğretmen anlamında İslami cemaatlerin ileri gelenleri için kullanırlar (Kürtçede mele'nin kullanılması gibi). Doğu Ermenilerinde ruhban olmayan toplumun ileri gelenlerine, birlikte yaşadıkları İslami toplumun mensupları tarafından hoca terimi sıfat olarak adın önüne takılırdı. İslami cemaatlerdeki dinî sorumluluklar yüklenmiş şahsiyetleri de hoca olarak anmazlardı. Türkçede molla teriminin muhatabını küçümsemek için sıfat olarak kullanımı sanırım yakın döneme ait. Biz çeviride yazarın diline bağlı kaldık.

Metinde Yeremyan'ın andığı kişiler ve yerler ile ilgili verdiğimiz açıklamalar ve dipnotların çokluğu bazen metnin okunmasını zorlaştırıyordu. Bunları kısa biyografiler olarak ayrıca kitabın arkasına ekledik. Bu listeyi hazırlarken daha önce yapılmış çalışmalardan yararlandık. Yazarın metinlerde andığı Antikçağ'a ait mitolojik tanrıların ya da Hristiyanlığın ilk dönemindeki azizlerin, Bizans dönemindeki şahısların günümüz Türkçesinde

uygun düşen karşılıklarını bulmakta kimi zaman zorlandığımı itiraf etmeliyim. Bir karşılık bulamadığımda Ermenicedeki adı Latin alfabesine aktarıp dipnot düştüm. Bu şahısların Latin dillerindeki, Rumcadaki ya da Ermenicedeki versiyonları bazen ciddi farklılıklar gösteriyordu. Muhtemel hatalarımdan dolayı özür dilerim.

Yüzyıl önce İstanbul ile ilgili izlenimlerini Ermenice kaleme almış bir yazarın eserini Türkçeye çevirirken gözden yitirmemeye çalıştığım hedef, Türkçe okurun da kitabı okurken mümkün mertebe keyif alabilmesi idi. Bir yıldan uzun süren çeviri sürecinde kimi geceler Yeremyan ile el ele İstanbul'da dolaştım. Gözlemlerinden diline yansıyan acıyı hissettiğim ve bazen olaylar üzerinden yüzyıl geçmesine rağmen, onun gibi öfkelendiğim oldu. Yüzyıl önce yaşananlarla günümüzde tanık olduğumuz olayların birbiriyle bu kadar örtüşmesi beni dertlendirdi.

Yazarla birlikte yüzyıl önceki İstanbul'un semtlerinde, Boğaz'ın kıyılarında ve köylerinde yolculuğa çıkabilmiş olmanın keyfine hâlâ doymadığımı itiraf etmeliyim. H.S. Yeremyan'ın 65 yıl süren ömrüyle ilgili şimdilik fazla bilgi sahibi olmasam da İstanbul'da geçirdiği üç yılda hayattan aldığı tatlara, İstanbul doğumlu ve ömrünün yirmi altı yılını bu şehirde yaşamış biri olarak ortak olduğumu söyleyebilirim. Umarım okurun da benzer hazları duymasına vesile olurum.

Yazarın kitaptaki bazı yazıları günümüz köşe yazarlarının makalelerini andırıyor. Osmanlı Ermenilerine ve Osmanlı yöneticilerine yönelik kullandığı eleştiri dilinin sivri ve bu yüzden de günümüzde yara deşici olduğunu söylemeliyim. Ermenice siyasi bir dilin söylemini Türkçeye çevirirken, hele meseleler Ermeniler ile Türkler arasında geçiyorsa, karşılaşacağım zorlukların farkındaydım. Burada kullandığım pusula yazara ve onun söylemek istediklerine sadakatimi yitirmeden ve Türkçe okurun da yanlış algılamasına, incinmesine sebebiyet vermeden aktarmaya çalışmak oldu. Bazı eleştirilerini ne

yumuşatmak ne de üstünden atlamak mümkün oldu. Hele yazar, tarihin kaydettiklerini bir kâhin gibi önceden söyleyip kaleme almış ise.

Çeviri sürecinde İstanbul'a dair elime geçen kitaplara dalıp sayfalarında kaybolduğum da oldu. Bir yandan Yeremyan'ın anlattıklarını daha iyi kavıyor, toplumsal yaşam ve siyasi manevralarla ilgili detayları öğreniyordum, diğer yandan ise uzaktan da olsa izlediğim Türkiye'de toplumsal beklentilerin hâlâ "açılımlar" ve "paketler" ile ayarlanmasına tanık oluyordum.

Hayr Simon Yeremyan'ın kitabın önsözünde andığı Edmondo de Amicis, *Constantinople* adlı kitabında, Galata Köprüsü'nü anlatırken "*Her gün bu köprüden yüz bin kişi geçer, on yılda tek bir fikir geçmez,*" diye yazar. De Amicis, İstanbul'da Doğu ile Batı arasındaki çizginin bu denli net olduğunun altını yüz yıl önce çizerken tespitinin bir asır daha geçerli olacağını tahmin edebiliyor muydu acaba?

Yüz yıla yakın Osmanlı uğraştı, bir o kadar da Cumhuriyet Türkiye'si, Haliç'in üstündeki köprüler yenilendi, Boğaz'a köprüler inşa edildi, hatta Boğaz'ın altı delinip geçildi. Tüm bunlara rağmen *Doğu* ile *Batı* arasındaki fikir takası için gerekli zemin hazırlanabildi mi sorusunun hâlâ net bir cevabı yok. Dışarıdan bakınca İstanbul'un sakinlerinin paravanlarla ayrılmış farklı kulvarlarda yürüdüklerini görüyorum. İstanbul'da yaşasam ve bu ayrımın farkında olsam acaba bunu önemser miydim? Zannetmiyorum. İstanbul'un bütün sakinleri gibi ayağımın altındaki zeminin kaydığının farkına varmadan ait olduğum kulvarda hayatımı idame ettirirdim. Ne var ki dünyamızın gidişatı Doğu-Batı denen ve kendini tüketmekle meşgul "uygarlıktan" yeni güçler dengesinin kurulacağı yarılıma doğru eviriliyor. Sorumuz, temelleri Akdeniz dünyasını tek bir merkezden yönetemeyen imparatorluğun Doğu-Batı diye ayrılmasından önce atılan İstanbul'un kuruluş misyonunu koruyup koruyamayacağıdır.

Dün anayasanın garanti altına aldığı temel hak ve özgürlüklere sevdalı Ermeniler, hülyalarının gerçekleşmesini beklerken korkunç bir kâbusun kurbanı oldular. Temennim, geride kalanları iki asırdır uyutmayı başarmış hipnozun etkisi geçtiğinde uyanacak olanların, yüzyıl önceki kâbustan ders çıkarabilecek bilgiye ve cesarete sahip olmalarıdır.

Yeremyan'ın yüz yıl önceki gözlemleri ve tespitlerini bugünden geriye bakarak okuyup incelerken geçmişten günümüze karşılaştırma yaparak çıkarabileceğimiz dersler var. Ben kitaptan çıkardığım dersleri, tartışmalara katkısı olabileceğini düşünerek birkaç başlıkta özetlemeye çalıştım.

Önsözün bundan sonraki sayfalarında yer alanlar, Yeremyan'ın yazılarından edindiğim fikirleri kavrama açısından kendimce yaptığım katkılar olsa da önsözü uzun bulan okuyucu bu sayfaları atlayıp yüzyıl önceki güzel İstanbul'un herhangi bir semtinde gezintiye çıkabilir.

Ve Birkaç Söz

Hayr Simon Yeremyan kitabındaki *Paregentan* (Karnaval) başlıklı yazısında *Savaş ve Barış* romanının yazarı Lev Tolstoy ile yapılan bir röportajı aktarır. Tolstoy *World's Work* gazetesinin muhabirine şunları söyler: “Artık diplomasiyle ilgilenmiyorum. Büyük Britanya gibi bir devlet, herkese barışı vaaz edip sürekli savaş gemisi üretiyor. Bu kadar genişlemiş bir imparatorluk hâlâ insanları katledip talan peşinde ise...” Aradan geçen ve yıkıntıları oldukça bol olan bir asra rağmen, dünyamızın barışa dair umutlarının akıbetinin Tolstoy'un geçen yüzyıldaki hayal kırıklığından pek farkı yok. Bu zaman diliminde insan bir ayağını yerküremizden Ay'a kadar uzatabildi, ama diğer ayağı cephe-siper savaşlarından mahalle savaşlarına kadar geriledi. Hal böyle iken, önümüzdeki birkaç yıl Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yıl anmaları vesilesiyle savaş ve barışa dair neden ve sonuçların

tartışıldığı konuşmalarla devam edecek. İlerleme ve gerilemenin anlamı, demokrasi, politika, diplomasi kavramları yeniden tanımlanacak. Ulus devletler, millî, dinî, etnik, cinsî kimlikler ameliyat masalarında kesilip biçilecek. Kimi zaman, “insan insanın kurdudur”, “yalnız güçlüler hayatta kalır” diyeceğiz, kimi zaman, “bir insanın kalbini kıracağına git Kâbe’yi yık” diye isyan edeceğiz. Bir yandan patlayan silah seslerinin gürültüsü artacak, diğer yandan yalnızlıktaki itiraflarının duyulması, dinlenmesi için birbirlerini arayanlar.

Konuşabilmek için kelimelere ihtiyaç duyarız. Ağzımızdan dökülen kelimeleri muhatabın anlayabilmesi ise zamanı kavrayabilmeye ihtiyaç duyuyor. Zamanımıza, “önüne konan nimetlerden faydalan ve sesini kes” buyruğu önünde eğilenler ile “susmayacağım, plastik-taklit nimetlerine de ihtiyacım yok” deyip direnenlerin mücadelesi damga vuracak gibi. Kazancı ve zenginliği paradan para kazanmak olarak gören zihniyet geriletilmedikçe de silah seslerinin gürültüsü azalmayacak.

Eskiden “Daciklerin geçtiği yerde ot bitmez!” denirdi. Şimdi ise neredeyse, “Barış ve demokrasi çığırtkanlıkları yapanların geçtiği yerde taş üstünde taş kalmaz!” diyeceğiz.

Savaştan beslenenlerin yüzlerindeki “barış ve demokrasi” maskelerini indirebilmek açık bir mücadeleyi gerektiriyor. Atalarımız baharın gelişini, doğanın canlanışını müjdeleyen günlerde hep bir araya gelip yüzlerini en güzel maskelerle süsleyerek ayırım gayrım yapmadan eğlenirlermiş. Maskelerimize barış içinde birlikte yaşarken ihtiyacımız var. Savaşırken seçtiğimiz saftaki yerimizden kuşku duymadıktan sonra yüzümüzü gizlemeye ne gerek var?

Huzura gelince, ne bir söz ne de bir seda, yüreğimizi dinleyebildiğimiz sessizlik yeter.

H.S. Yeremyan’ın yüzyıl önceki bir *Paregentan* gününde kalemle aldığı ve şiirden diplomasiye, savaştan barışa uzanan fikirlerinin, yüzyıl sonra benim yeniden sormama vesile olduğu

sorularının düşündürdüklerini birkaç başlık altında toplayıp sizlerle paylaşmak istedim. Nasıl ki huzur ve selamet için yüreğimizi dinleyebildiğimiz sessizlik gerekli ise mücadele edebilmek için de saf tutmamız gerekir. Fakat bulunduğumuz saf ile ağızımızdan çıkan söz birbirini tutuyor mu, kuşkusuz bu da sormayı gerektirir.

Aksiyon – Reaksiyon

Yeremyan'ın yazılarında reaksiyon kelimesini kullanması ilk başta dikkatimi çekmişti. Fransızca “*réactionnaire*” kelimesinin Türkçe karşılığı “gerici” (ya da irticacı). Bu sıfatların Ermenice karşılığı ise “*hedatem*”. Yeremyan'ın dönemindeki Ermeni aydınları, “*hedatem*” ve reaksiyoner kelimelerini aynı yazıda farklı yerlerde kullanmalarına rağmen, “*réactionnaire*”in karşıtı olarak Fransızcada kullanılan “*progressiste*” kelimesinin Ermenice karşılığı “*haraçatem*”i yalnızca kullanıyorlar. Yeremyan, kitapta yer alan yazılarında Ermenice “*hedatem-haraçatem*” (gerici-ilerici) kelimelerinin karşıtlığında fikirlerini kaleme almıyor. Açık fikirli, medeni ve reaksiyoner olarak ayırıyor. Dilindeki bu titizlik beni Fransızca “*réactionnaire*” kelimesinin zaman içinde taşıdığı anlamları sorgulamaya sürükledi.

“*Réactionnaire*” kelimesinin Fransızcada yaygın kullanımı 1789 Fransız Devrimi sonrasında (Petit Robert sözlüğüne göre, 1796). Monarşik devletin iktidar mekanizmasına göre hiyerarşize edilmiş kralın tebaasından (ya da uyruklarından) eşit haklara sahip “*citoyen*”e, yani vatandaşa evrilme sürecinde, belli kesimlerin eski rejimdeki hukuksal ayrıcalıklarını yeni rejimde de koruyabilmek için gösterdikleri tepkileri, direnci tanımlamak için kullanılır.

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında Avrupalı halkların yaşadıkları devletlerdeki iktidar mücadelelerinin odağına emek-sermaye çatışması yerleşir. Emek cephesinin haklarını ve çıkarlarını

savunan toplumsal örgütler, kooperatifler, sendikalar, dayanışma sandıkları, sosyal ve sağlık örgütleri, partiler “*progressiste*” (ilerleme, hayat standartlarının gelişmesi ve toplumun en geniş kesimlerine yayılması) ilerici güçleri oluştururlar. Bu gelişmelere ayak direyenler ise reaksiyonier olarak nitelenir. Fakat burada toptan bir yaftalama söz konusu değildir.

Mesela, kilise 1789’dan sonra denetimi altındaki toprakların köylülere dağıtılması ile topraktan gelen rantı kaybeder. Fakat eğitim, sağlık ve yaşlıların bakımı ile ilgili olduğu alanlardaki sosyal işlevini sürdürür. Temel eğitim hizmetlerinin devletin en ücra köşelerine yayılması ve hangi din ve mezhepten olursa olsun tüm yurttaşlara eşit verilmesi görevini devletin eğitim kurumlarının yüklenmesiyle kilisenin etki alanı daralır. Kiliseden yükselen tepkiler reaksiyonier-gerici olarak nitelenir. Fakat kilisenin sağlık alanında verdiği hizmetler ise teşvik edilir. Yani Katoliklerin üstünlüğünü savunan eğitim sistemi gerici, kilisenin toplum sağlığını korumak için verdiği hizmetler ise ilericidir.

H.S. Yeremyan’ın yazılarında Ermenice gerici anlamındaki “*hedatem*” sözcüğünü kullanmaktan imtina etmesini, reaksiyonierin gerici manasına değil toplumun belli bir kesiminin hukuk sistemindeki değişime tepki vermesi olarak anlıyorum ve Osmanlı İmparatorluğu’nda iktidar mücadelesinin henüz emek odaklı aşamaya gelmediğini, yüzyıla yayılan reformlara rağmen, hiyerarşize edilerek sıraya dizilmiş tebaa(lar)dan vatan toprağında aynı kaderi paylaşan, hukuk karşısında eşit haklara sahip vatandaşa geçilememiş olmasının altını çizmek olarak okuyorum.

Türkiye’deki iktidar mücadelesinde emek odaklı saflaşmanın hâlâ bir ağırlığı yok. Aksiyon ve reaksiyon ninnisi eşliğinde sallıyorlar boş beşiği. Buna ister sancılanan ama bir türlü doğuramayan kadının (madar-ı hürriyetin) çektiği kronikleşmiş sancılar silsilesi deyin ister hacıyatmaz...

Tıvanaked – Tıvanakidutyun Kimlik Mücadelesinin Uzun Yolu

Yeremyan'ın yazılarında sıkça kullandığı Ermenice “*tıvanaked*” kelimesini Türkçe çeviride “diplomat” ve “siyasetçi”, zaman zaman da “politikacı” olarak çevirdik.²

“*Tıvanaked*”e nazaran daha az kullandığı “*kağakaked*” kelimesi için ise Türkçe karşılıkları olan politikacı, siyasetçi kelimelerini kullandık. Günümüz Ermenicesinde de “diplomat”ın karşılığı olarak “*tıvanaked*” kelimesi kullanılsa da, o dönemin Ermenicesinde “*tıvanaked*”, hem diplomatı hem de siyasetçiye kapsayan bir anlam taşıyordu. Örneğin, Ermeni Millî Meclisi’nde “*tıvanaked*” olup siyaset yapan Ermeni ileri gelenlerinden bir şahıs Osmanlı yönetimine karşı diplomatik bir duruş sergiliyordu. Fakat Osmanlı yönetiminin Ermeni milletine yönelik özgün bir siyaseti vardı, diğer devletler ile yürüttüğü diplomasinin etkileri bu siyasetin yönünü de belirliyordu.

Günümüz Türkçesinde de politika, siyaset, diplomasi birbirinin yerine ikame edilerek kullanılıyor. Mesela, TV ekranlarında yapılan tartışma programlarında “ABD’nin Ortadoğu siyaseti

2 Guy de Lusignan ve K.J. Basmadjian’ın hazırladıkları 1915, Bolis (İstanbul) baskısı *Dictionnaire Portatif Arménien Modern Français* adlı eserde *tıvanaked*: diplomate (diplomat); *tıvanakidutyun*: diplomatie (diploması). *Kağakaked* ise, politique (politik) şeklinde geçiyor. Hayr Arisdages Vartabed Bohcalian’ın hazırladığı *Ermeniceden Ermeniceye Sözlük*’te (1974, İstanbul) yer alan bu kelimelerin Ermenice açıklamalarını şöyle çevirebiliriz:

Tıvanaked: 1. Şehir yönetiminde yetki sahibi kişi. 2. Yüksek devlet görevlisi.

Tıvanakidutyun: 1. Devletlerarası ilişkilerde kazanımları (hesaplayabilme) bilimi. 2. Yabancı devlet büyükleriyle (kurulan ilişkilerde) uygun davranış ve kuralları (edinme) bilgisi.

Aynı sözlükte “*kağakaked*”in karşılığında ise, “*tıvanaked*”e bakmamız öneriliyor ve Türkçe karşılık olarak “diplomat” veriliyor.

ya da politikası”, “ABD’nin Ortadoğu diplomasisi” diye başlayan anlaşılmaz analizlere her gün maruz kalınabiliyor. Bizler bu kavramları birbirine karıştırarak ABD hakkında konuşma özgürlüğüne sahip olabiliriz ama ABD’li yetkililer bu kavramları birbirine karıştırma yetkisine sahip değiller. Örnek teşkil etmesi babından aşağıdaki cümlelere göz atalım:

“ABD, Avrupalı partnerleriyle birlikte Ortadoğu politikasını sürekli gözden geçirir. ABD yönetimi, bölgede üzerinde siyasi basınç uygulayabildiği ülkelerin çatışma *périmètre*lerini bölgede Rusya ile kurulan dengenin diplomatik sınırlarını zorlamasından kaçınır.”

Burada politikanın yüklendiği anlam, birbirini eşit gören güçlerin hedefe ulaşmak için ortak tavır alabilme kapasitesi; siyaset, idare edebilme ehliyeti; diplomasi ise birbirine hasım olan güçlerin aralarındaki rekabeti sıcak çatışmaya dönüştürmeden birbirini kollayıp idare ederek yönetebilme yeteneği anlamına gelir.

1789 Fransız Devrimi’nden sonra, eşitlik, özgürlük ve barış içinde birlikte yaşayabilmenin yeni kodları belirlenirken kullanılan politika ve diplomasi kelimelerinin yüklendiği anlamlar çeşitli şekillerde zenginleşmiş. Yönetimin yolunu şaşırp yoldan çıkmaması için bağlı kalması gereken kodları barındıran yazılı hukuk ise ulusal ve uluslararası olmak üzere kapsamını genişletmiş. Nev-i şahsına münhasır Osmanlı İmparatorluğu’nda ehilileştirip idare edebilme anlamı yüklenmiş olan *siyaset* kelimesinin günümüz Türkçesi ve Türkiye’indeki anlamının muğlak kaldığını düşünüyorum.

Politika bilimleri hukuk eğitiminin içinden çıkar. *Hukuk*, *devlet* (etat/state) ve *toplum* arasında sürekli değişen ilişkileri anlamaya çabalayan sosyal bilimlerin önemli eğitim ve araştırma alanına dönüşür. Hukuk, bireyin olaylar karşısında muhakemesini yapabildiği, kendi özgür iradesini (libre arbitre) toplum karşısında açıkça ifade edebildiği sosyal işleyişin garantisidir.

Politika ise toplumdaki birey ve grupların aralarındaki ilişkileri yaratıcı bir biçimde yönetebilme sanatı. Hükmü baştan karara bağlanmış bir hukuk olmadığı gibi, bireyin özgürleşemediği, kişiliğini açıkça ifade edemediği ve örgütlenemediği alan da politikleşemez. Politika yalnızca iktidar mücadelesi olmadığı gibi, hukuk da yalnızca toplumsal huzurun korunması adına güçlü ve güçsüz arasındaki dengeyi kollayan adalet terazisine indirgenmemeli.

Dünyamız günümüzde 21. yüzyıla yakışır iktidar mücadelelerine dalmışken yukarıda yapmayı denediğimiz tanımların geçen yüzyıldan kalma olduğunun da altını çizmeliyim. Ne var ki elimizdeki kitap da geçen yüzyıldan kalma ve eşiği, ancak geçen yüzyıl(lar)dan beri sırtımızda taşıdığımız yükün ne olduğunu sorgulayabilirsek atlayabileceğiz.

Bu tartışmada Ermenicedeki nev-i şahsına münhasır “*tıvanaked*” kelimesine de özgün bir yer açmak gerekiyor. Önce H.S. Yeremyan’ın sivri diliyle Ermenileri eleştiren aşağıdaki cümlelerini okuyalım. *Paregentan* başlıklı makalesinde Ermenice şöyle yazıyor:

“Menk hayeris nah panasdeğdz gı tzninik u, kıragan asbarezi meç haziv pan mı illalu nışanı gudank, isguyn tıvanakidutyun antsnadur gillank... U voç panasdeğdz gillank yev voç al tıvanaked.”

“Biz Ermeniler (önce) şair doğarız. Edebî alanda biraz kendimizi göstermeye başlayınca hemen diplomatlığa (siyasete) soyunuruz. Ve bu yüzden ne şair ne de diplomat (siyasetçi ya da politikacı) olabiliriz.”

Şimdi, nasıl oluyor da “*tıvanaked*” ve “*tıvanakidutyun*” kelimeleri Ermeni aydınının dilinde şiirden politikaya, siyasetten diplomasiye ve hatta ticarete uzanan alanları kanatları altına alabiliyor?

Bu sorunun cevabını ararken Doğu’dan Batı’ya, Batı’dan Doğu’ya yolculuklar yapacağız. Bazen bildik konuları tekrarlayacağız. Sanırım sonunda da sağ salım limana varacağız.

Öncelikle sözlüklerin ışığı altında “*tıvanaked*” kelimesini mercek altına alalım:

Ermenice alfabenin dokuzuncu harfi “*to*” ile değil, dördüncü harfi “*ta*” (Yunan alfabesinin dördüncü harfi “*delta*” ya da Doğu Ermenicesinde “*d*”ye yakın telaffuz edilen) ile başlayan “*tıvan*” kelimesi Farsçadan Türkçeye giren “*divan*” kelimesi ile aynıdır.

Tıvan: 1. Devlet yazışmalarının, kurum mektupları ve belgelerinin saklandığı arşiv. 2. Tarihî incelemelerin ve edebî eserlerin toplandığı antoloji. 3. Divan, kurul.

Tıvanaked: 1. Divandaki ayrıcalıklı mindere oturabilen. 2. Şehir yönetiminde yetki sahibi kişi. 3. Yüksek devlet görevlisi. 4. Diplomat.

Tıvanabed: Divan başkanı.

Tıvanatibir: Yazman, divan sekreteri.

Tıvanabed, *tıvanatibir* aynı kökten türetilmiş ve günümüz Türkçesinde denk anlamlar taşıyan kelimelerdir.

“*Tıvan*”, yani divan Akdeniz’in doğusundan batıya doğru yol alırken İtalya’da “*dogana*”, Fransızcada “*la douane*”, İspanya’da “*aduan*” kelimelerinin menşei olur. Her üç dildeki anlamların Türkçe karşılığı “gümrük”tür. Yani İran kültürünün etkisi altında kalan toplumlarda nüfuzlu kişileri ve devlet işlerinin yürütüldüğü kurumları tanımlayan bu kelime, Cebelitarık’a uzanan yolculuğunda tacir gömleğini giyer. Gümrük kelimesinin kökü olan Yunanca “*kommerki*” kelimesinin anlamı, günümüz batı dillerindeki “*commerce*” anlamında olduğu gibi, karşılıklı alış-veriştir. Bu kelimenin Bizans’ta “ticareti denetlemekle görevli memur” anlamı ise, Osmanlı’ya “gümrük” haliyle miras kalmıştır. Bu da divandaki minderleri paylaşılanların üstlendikleri görev netleşmediğinde *serbest ticaret* ile *gümrük harcının* çiftleşmesinden ortaya çıkan *rüşvetin* kaynağını anlamamıza yardımcı olabilir

Fransız tarihçi Fernande Braudel, Akdeniz'in tarihini incelerken "Ermeniler, dağdan inip tüccar olan tek millet" diye yazar. Braudel'in Ermeniler ile ilgili bu tespiti, divanda minder sahibi olma yeteneği ile doğudan batıya yapılan ticarette gümrük kapılarını açabilme becerisini, yani siyaseti, ticareti ve diplomasiyi "*tıvanakidutyun*"da kaynaştırabilmiş olmalarına açıklık getiriyor.

Burada bir es verip birilerinin kıssadan hisse çıkararak bütün Ermenilerin tüccar zihniyetinde olduğu anlamını çıkarması için parantez açmakta yarar var.

Kastedilen, Ermeni tüccarların İpek Yolu üzerindeki tarihî Ermenistan ile korudukları bağlar sayesinde gerek Haçlı Seferleri döneminde Akdeniz ticaretinde, gerekse 17-18. yüzyıllarda küreselleşen dünya ticaretinde yüklendikleri önemli işleve yapılan vurgudur. Değişik imparatorlukların egemenlikleri altında yaşayan Ermeniler, bu tüccar aileler sayesinde dünyaya açılıp kendilerine özgü aydınlanmanın dönüşümünü yaşadılar. Bir yandan bu imparatorlukların sultasına, diğer yandan da tüccarlığın açgözlülüğüne karşı mücadele edip üzerinde yaşadıkları toprakları yurt edindiler. Yani dağdan inip bağdakini kovmadan birlikte yaşamının yollarını aradılar.

Şimdi de batıdan esen rüzgârlar eşliğinde diplomasi ve politika kelimelerinin "*tıvanakidutyun*"un yelkenlerini nereden şişirdiğine bakalım.

Petit Robert sözlüğünün verilerine göre, "*diplomate*", 1789, "*diplomatie*" ise 1790'da Fransızcada yaygın kullanıma giren kelimelerdir. Tahmin edilebileceği gibi, imtiyaz, berat anlamında kullanılan "*diplome*"dan türetilmiştir. Bu kelimeyi didiklersek, "*di-plom*"u, eski Yunancadaki ikiye katlanmış parşömen anlamını buluruz. "*Di-plom*"un esin kaynağını Antik Yunan'da aramadan önce, Antik Yunan'dan esinlendiğini söyleyen 1789 Fransız Devrimi'nden sonra başlayan politika ve diplomasi ayrışmasına ve kapsadıkları alanlara göz atalım.

Meşruluğunu Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi Papa'nın takdisinden alan kralın Fransa'da devrilmesi ile karar mercii, milletin temsilcilerinin toplandığı *l'assemblée général* ya da *l'assemblée nationale*, yani millî meclis olur. Sorunların parlamentoda milletin temsilcileri tarafından açıkça tartışıldığı temsilî demokrasi kurumlarının ülke genelinde şekillendiği ve cumhuriyetin temellerinin atıldığı süreçte devletlerarasındaki ilişkiler bilgili ve yetenekli diplomatlar kanalıyla yürütülür. Ulusal politikalar, güçler ayrımı ilkesi üzerinde yükselen devletin parlamentosunda karara bağlanırken, uluslararası politika, diplomasinin ve diplomatların uzmanlık alanı olur...

Nasıl ki aynı yurdu ve ülküyü paylaşan toplumların sorunlarının onların temsilcilerinin toplandığı mecliste tartışılıp ortak çıkar bulunarak çözümlere bağlanması ülkenin genel çıkarları açısından en ideal çözüm ise devletler arasındaki çatışmalara sebep olan sorunların da diplomatik ilişkiler, toplantılar, kongreler yoluyla çözülmesi en akıllıca yoldur.

Millet meclisinin politika sahnesindeki sis perdesi, teknik gelişmelerin basın-yayın organlarını şekillendirerek toplumun ücra köşelerine yayılmasına vesile olup okur yazarlığın yaygınlaşmasıyla zamanla kalkar. Demokrasi kanallarının açıldığı gelişen bir toplumda bireyler üretim-tüketim kooperatifleri, dernek, sendika, dayanışma sandıkları ve partilerin faaliyetlerine katılır, karar mekanizmalarına müdahil olur ve kişiliklerini açıkça gösterebilme fırsatlarını kullanırlar.

Devletler arasındaki diplomaside ise bir yanda monarşinin eski alışkanlıklarında direnmesi ve hızla genişleyen dünyada pıtrak gibi artıp yerküreyi saran kapitalistlerin doymak bilmeyen açgözlülüğü, diğer yanda cumhuriyetçilerin bu alandaki acemilikleri yüzünden sis perdesi dağılmaz. 18. yüzyılın sonunda "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" şiarıyla ayağa kalkan Avrupa halkları, 20. yüzyılın başında iki cepheye ayrılmış olarak Avrupa'da *ulusal ordular* eşliğinde birbirlerine girerler. 20. yüzyılın

ilk yarısında, dünyamız insanlık tarihinin en kanlı, en acımasız, yani en barbar ve de en sivilize savaşlarına tanık olur. Teknolojinin yerküremizin güneşi göremeyen yüzünü pırıl pırıl aydınlatılabilme seviyesine ulaştığı bu çağda, insanlığın ruhunun tamamen kararması tehlikesinden söz edilir.

Bu savaşların sebebi diplomatların yeteneksizliği, diplomasinin yetersizliği midir? Yoksa devletlerin çıkarlarının temsili demokrasinin araçlarının kontrol edemeyeceği denli geniş bir coğrafyaya yayılmasından kaynaklanan sorunlar karşısında politikanın, politikacıların çaresizliği midir? Ya da emek-sermaye çelişkisinin mağdurları olan emekçilerin, emeklerine yabancılaşarak sürüklendikleri emperyal maceraların çekiciliği peşinde telef olmayı emeklerinin en güzel meyvelerini birbirleriyle paylaşmaya yeğlemeleri midir?

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşüne tanık olan Karl Kraus, diplomasiyi, "sonunda halkların mat olduğu satranç oyunu" olarak tanımlar. İki yüzyıllık diplomasi tarihinde kimi zaman ateşi yükselen, kimi zaman düşük yoğunlukta sürdürülen çatışmalar Karl Kraus'un sözünü doğruluyor.

20. yüzyılın acılarına tanık olan İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin ünlü eseri *Story of History*'nin Fransızca baskısı *L'Histoire*'a³ önsöz yazan Raymond Aron, Toynbee'nin I. Dünya Savaşı'nın nedenlerini sorgularken Thukydides'in *Peloponnesos Savaşları*⁴ kitabını incelediğine dikkatimizi çeker. Toynbee, 1914'te genç bir tarihçi olarak, tarih, dünya tarihi hakkında yapacağı çalışmayı tasarlar, eserini 1972'de yayımlar.

Biz de onun merak edip açtığı pencereden içeri uzanalım. "Di-plom"un arasında duran ama günümüzün aşırı aydınlığından dolayı göremediğimiz tül perdesine belki de tarihin dehlizlerindeki cılız alevleri izleyerek dokunabiliriz.

3 Alfred Toynbee, *Tarih Bilinci*, Çev. Murat Belge, Kastaş Yayınları, 2000.

4 Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, Çev. Furkan Akderin, Belge Yayınları, 1. Baskı, Aralık 2010, İstanbul.

Antik Yunan'a göre politikayı, kabaca, site-polisin özgür (erkek) sakinlerinin, o site-poliste birlikte güven içinde yaşamaktan kaynaklanan sorunlarını konuşarak (demokratik yöntemlerle) birlikte çözüm bulma sanatıdır diye tanımlayabiliriz.

Antik Yunan'da özgür site-polis sakinlerinin sorunlarını dile getirdikleri kamu alanı *agora*'dır. Birlikte eğlenip eğitildikleri mekân ise *teation*, yani tiyatrodur.⁵ Nasıl ki kavim bağlarıyla örgütlü toplumlar deneyimlerini sözlü olarak masallar, efsaneler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarıyorlarsa site-poliste birlikte yaşamının hafızasının aktarıldığı en önemli mekân tiyatrodur ve temsiller aracılığıyla sahnede sergilenir. *Poli-thea* ile birden fazla sima, rollerini oynadıkları temsillerde hayatın dramını, trajedisini ve komedisini karşılaştırmalı olarak sahneye koyar. Amaç, yaşayan kuşakların eski kuşakların hatalarından ders alabilecek olgunluğa erişmeleridir.

Site-polis, sakinlerini barbar dünyanın vahşetinden korusa da aynı zamanda büyük bir hapishanedir. Onun meşru egemenliği site-polisler arasındaki rekabetlerin savaflara evrilmesini engelleyemez. Sitedeki hayat yalnızca siteler arası rekabet, köle emeği üzerine kurulmuş uygar toplumun barbarlar ile çatışmasından ibaret de değildir. Site-polisin özgür sakinleri arasına nifak tohumu eken, kafaları karıştıran ve sitedeki uyumlu işleyişi bozan *karanlık güçler* de vardır. Bunlardan ilki şairler ise diğeri tüccarlardır.

Şairler duvarın dışındaki dünyayı hayal eden, dizelere döken, agorada tanınıp tiyatrodan sahne alan, içe kapanmış ruhları kıskırtıp insanların kalplerini çelerek kurulu düzeni sorgulayanlardır.

Tacirler ise site-polisin üretim fazlasının gerek siteler arasında gerekse barbarlar ile takas edilmesine aracılık edenlerdir. Tüccarlar bir yandan takas yoluyla tüketilen malın çeşidinin

artmasına vesile olurken, aynı zamanda zanaatkârlara destek olarak üretilen malın çeşidini de arttıran, yenilikleri ve icatları teşvik ederek sitedeki kölelerin ve zenginliğin artmasında önemli rol oynayan aktörlerdendir.

Bununla birlikte tüccarlar, sitede paranın dolaşımına doğrudan müdahale edebilen ve kendi aralarındaki rekabetten beslenen ihtiraslı kişiliklerdir de. Nasıl ki şairler huysuzları hayallerle, güçsüzleri imkânsız aşklarla kışkırtır, toplumda kıskançlığı körüklerse tacirler de imtiyazlarını arttırmak için güçlüler arasındaki rekabetten yararlanır, rüşvetle onları “doğru yol”dan çıkarırlar.

Site-polislerde üretilen ve biriken mallar yeni pazarlar, yani koloniler açılıp bu uzak koloniler barbarların saldırılarından korunamadığında sorun olur. Kısacası çalışanın köleler olduğu dünyada zenginlik başa bela olur. Site-polisler arasındaki rekabet açık çatışmaya, savaşımlara evrilir. Birbiriyle ittifak kuran ve iki karşı safa ayrılan siteler, yıllarca birbirleriyle savaşırlar. Savaşların cepheadaki aktörleri krallar, komutanlar, askerler ise cephe gerisinde “*senatus-consulte*”lerin perde arkasındaki aktörü tacirlerdir. Çünkü tacirler, site-polisler arasındaki ticareti yürütürken, site-polislerle ilgili en detaylı bilgileri de “arşiv”leyenlerdir. Gerektiğinde “*senatus-consulte*”lere ayrıntılı rapor sunabilen, yürütülen savaşta doğru kararın alınmasına yardımcı olan bu aktörler, bir türlü bitmeyen çatışmaları finanse ederek savaştan kâr elde etmesini de öğrenen aktörlerdir. “*Senatus-consulte*”lerde dolanan bu aktörler diplom, diplomaların arkasında, ikiye katlanmış parşömenlerinin arasında, beratları ya da defterleri içinde biriktirip arşivledikleri bilgilerde ikiye katlanmış *ikiyüzlülüklerini* gizlerler.

Aristo ve Platon’un şairleri ve tüccarları idealize ettikleri sitelerin kapılarının önünde bekletmelerine de şaşırılmamalı. Hayalcilikleri ve ikiyüzlülüklerinden dolayı onların bulunduğu yerde ideal sitenin inşası mümkün olmayacaktır.

Haziran 2013'te İstanbul'da patlayan Gezi Parkı olaylarının iki müsebbibinden ilki, kendilerine şair “*Turgut Uyar'ın askerleri*” olmayı yakıştıran hayalci gençlerin ütopyasıysa ikincisi “uluslararası faiz lobisi” diye suçlanan rekabetin ikiyüzlülüğü oldu. 2023, 2071 tarihli “millî” hedeflerin arkasına saklanmış, dışarıdan bakıldığında parlak bir proje olarak görülen İstanbul'u en önemli uluslararası metropole dönüştürme projesinin diğer yüzüne içeriden bakıldığında cehenneme açılan kapı olduğu görüldü.

Özetleyelim.

Politika, ulusal politika sahnede oynanır. Oyuncunun rolünü kurallarına göre oynaması gerekir. Aksi takdirde oyundan çıkarılır. Örneğin rüşvet rol çalmaktır, oyuna su katmaktır. Sahnede kalabilmek için bu yola başvuran aktörler, oyun kurucunun kurallarına göre sahne dışına çıkarılmakla kalmaz, hem yetersizliklerinden dolayı toplumda saygınlıklarını yitirir hem de beceriksizliklerinden dolayı cezalandırılırlar.

Devletler arasındaki iktidar ilişkilerinin politikası ise diplomasi'dir. Diplomaside şeffaflık aranmaz. Günümüzün diplomatasından devletler arasındaki güç dengelerini kollayarak uluslararası alanda ülkesinin çıkarlarını koruması beklenir. Diplomat, aynı zamanda ülkesinin durumunu diğer ülkelerin güçlü ve zayıf yanlarıyla karşılaştıracak birikime sahip olmak ve bağlı olduğu devletin iktidar organlarına doğru raporlar vermekle yükümlüdür. Diplomatın becerisi ve birikiminin ölçütü, bir yandan ülkesinin çıkarlarını kollarken diğer yandan ülkeler arasındaki ilişkilerde karşılıklı güvenin bozulmasına sebep olabilecek adımlar konusunda bağlı olduğu devletin yetkililerini uyarmak, ülkesinin çıkmaz sokaklarda macera aramasına engel olmaktır.

1789'dan sonra devletler arasındaki sorunlar devletler arası kongrelerde masaya yatırılıp nispi bir açıklıkla çözümler aransa da uluslararası ittifaklarla kurulan dengelerde gizlilik perdesi korunur. Kongre kararları kimi devletler için dayatma olarak

görüldüğünden rövanşist zihniyetle bir sonraki raunda hazırlanılır. Gitgide karmaşıklaşan dünyanın jeopolitik dağılımında, denge politikalarındaki beceriksizlik, bazı devletleri ve halkları gelecekleri ile ilgili hayati hatalara sürükler.

İmparatorlukta ise devletin iktidar ilişkilerini belirleyen kurallar sahnede sergilenen oyunun kurallarına benzemez. Devlet, divanda bulunanlar tarafından idare edilir. Divanda oturacak minderi bulanların devletin büyümesi, bekası ve huzuru için devletin başına biat etmesi esastır. Biat ise hayatın doğal akışına müdahale, hele ortak bir hedef, üstüne gidilen ya da karşıdan gelen düşman yoksa yaratıcılığa ket vuran kuruntulara ve durgunluğa sebep olur. Hayat ne kuruntuları dinler ne de durgunluğa katlanır. Canlı kalan, arayan ve rakip olandır. Divanda tarafların gizli kapaklı sürdürdükleri dedikodular ve kuruntular su yüzüne çıkar. Devletin divanı dağıldığında, siyasetin “er” kişisi meydanda belli olur.

Devletin başının siyaset meydanında bir kavalie gibi değil, atı ehlileştiren bir seyis gibi hareket etmesi elzemdir. İki tarafta sallanan üzengiler üzerinde dengeyi koruyabildiği sürece atına hâkim olabilir ve sürebilir. Dengeyi yitirip attan düştüğünde meydanda kalabilmesi için kılıcını kınından çekmekten başka çaresi kalmaz. Tribünleri dolduran kalabalıklar, meydanda ya da “arenada” yapılan siyasete binici atı sürebildiği sürece alkışlayarak, attan düşüp yere yıkıldığında ise yuhalayarak katılır. Tiyatro koltuklarına oturan seyirci ise sahnede temsil edilen oyundan çıkardığı derslerle hayatını sorgulayarak zenginleştirir. Oynanan oyunu eleştirmek ve gerektiğinde rol sırası geldiğinde sahneye çıkabilmek için kendisini yetiştirir. Sahneye çıkanın rolünü hakkıyla oynayıp tamamladıktan sonra alkışlar eşliğinde sahneden ayrılması asli hedeftir.

Belediye başkanlığı ile devlet başkanlığını, müteahhitlik ile diplomasiyi, ticaret ile siyaseti, demokrasi ile oy dağılımını birbirine karıştırıp, devletin başına örülen arapaşının içinden

çıkamayıp meydanlarda şiirler eşliğinde sürekli mağduriyet edebiyatı yaparsanız ne olur? Böylesi bir yükü cihanın kaldıramayacağını bir at ânında anlamıştı. Anlamıştı anlamasına da yüzyıllardır akıl tutulmasından mustarip olan toplumun, üstelik kof hayallerin peşinde içgüdülerinden iğdiş edilmiş ise tepki vermemesi doğaldır. Bunun farkında olanlar kolları sıvayıp işi eline alıp kuyuyu kazmaya koyulur. Aklın damarları ancak böyle açılıyor.

Günümüz dünyası toplumsal zenginliğin adil dağılımını çözemeyen *Athenyen* demokrasilerin kabızlığı ile insanları kavimler ve cemaatlara mahkûm edip ellerindeki ilahi sopalarla toptan hizaya sokmanın hesaplarını yapan imparatorluk adayları arasında kalmıştır. İki farklı yönetim rejiminin çekim alanlarında gezinerek ve de baskılarına maruz kalarak biçimlenen Ermeni kimliği, “*tıvanakidutyun*” kelimesinde de görüldüğü gibi, bilinen kalıplara sığmaz, netlik arz etmez ve zihni karıştırır. Bunun önemli sebeplerinden biri mutlak otoriteyle yönetilen imparatorlukların çatışma alanında ezilip yok olmamak için geliştirdikleri direnç mekanizmasıdır. Diğerisi ise demokrasinin köle emeğine dayalı göreceli rehabetinde geçmiş ile birlikte geleceğin de gözden yittiğini sezmiş olmaları.

Ermeni dostlarımla yaptığım sohbetlerde konu Ermenilikten açıldığında, “Biz Ermeniler hep başkalarına hizmet ederiz; kendimiz için bir şey yapmaz, birlik olmasını bilmeyiz,” diye serzenişte bulunurlar. Şair ruhlu doğanların cengâverliği de bir başkadır. Bu coğrafyada onlarca imparatorluğun kurulup dağıldığına tanık olan Ermeniler, içlerinden çıkan devlet adamı veya imparatorlardan birinin uyanık davranıp bir imparatorluğu da Ermenilerin hanesine kaydetmemiş olmasına hayıflanırlar herhalde. Mesele tabii ki bu denli basit değildir. Doğu’da ve Batı’da kurulan imparatorlukların kesişme noktasında, bir yandan asırlar boyunca bu çatışmaların basıncına maruz kalmak, diğer yandan yılın altı ayı yolların karla kaplı olduğu dağlık coğrafyada bir

değil iki imparatorluğa kafa tutacak akliselim devleti kurabilmek mucize olurdu.

Bırakalım Ermenilerin imparatorluklarla neden boy ölçüşemediğini, birkaç geçici devletin altına imza atarak 1700 yıldır kendilerine has bir dili, kiliseyi ve kültürü zamana uyarlayarak günümüze kadar nasıl taşıdıklarını merak edelim. Şair Kevork Emin dizeleriyle önemli bir noktaya dikkatimizi çekiyor.⁶

Menk kar eyink (Taştık biz)

Mezi ayn çap cızmetik vor (Bizi o kadar ezdiniz ki)

Ataman tartsank... (Elmasa döndük...)

Bir dostumla yaptığım sohbette, dostumun andığımı şairin bu dizelerine verdiği tepki, sorduğu soru geniş bir ufkun ardında bizleri bekleyen limanı işaret ediyordu:

Ataman tartsank payts mart gıtsank illal?

(Elmasa döndük de, insan olabildik mi?)

Artık her şeyin alınıp satılabildiği, her diplomalının tüccar olabildiği günümüz dünyasında Ermeni'nin elinde kimliğini sığdıracılabileceği bir tek yaratıcılığı kalıyor atalarından miras kalan.

Şairane el becerisi ve göz nuruyla kendini ifade edebileceği eserlerde vücut bulan zanaatkârlığı, sanatçılığı. Ermeni bu uzun yolda taşın elmasa döndüğünü kanıtladı. Geriye katlandığı tüm acılara rağmen elmasın göz kamaştıran ışıltısından azade yüreğindeki hınçtan arınmış insani cevheri keşfetmesi kalıyor. İnsanlık ailesinin güzellikleri arasında *mart* olarak, *mert* kalarak...

6 Şairin Ermeni dilindeki karşılıklarından “*panasdeğdz*”i mot-a-mot çevirirsek “*Panıdoğuran*”, “*panıyaratan*” karşılığını buluruz. *Pan*’ın Ermenicedeki karşılıkları ise sırayla şöyledir: 1. Fikir, zekâ. 2. Düşünce, öğüt. 3. İlahi anlamın insanda belirmesi. 4. Söz. 5. İnsani yaratıcılık. 6. Şey, nesne. 7. Dildeki kelimeler. 8. İş, uğraş (ile meşgul olmak). 9. Olayı (yaşamak).

Türk ve Müslüman

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başında Ermeni aydınlarının yazın dilinde ad ve sıfat olarak Türk kelimesine yükledikleri anlamları iki başlık halinde tasnif edebiliriz. İlki Osmanlı devletinde iktidar hiyerarşisinde üst noktada olanların genel adı. Yine zımnî, Ermeni tayfası ya da Ermeni milleti adıyla anılan Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olarak katlandıkları baskı ve zulümleri zikretmek için de Türk sıfatını kullanırlar. Bunun ne anlama geldiğini biraz açabilmek için aşağıdaki soruyu sorabiliriz. Halk dilinde günlük hayatımızda karşılaştığımız ve katlandığımız kimi zorluklar karşısında neden “gâvur eziyeti” deyimini kullanırsınız? Osmanlı hukuku gâvurların Müslümanlara eziyet etmesine izin vermez. Fakat gâvurların yaptığı işlerdeki zorluklara bir biçimde Müslümanlar da maruz kalırsa sanırım bu “gâvur eziyeti” olur. Belli bir etnik ya da dinî topluluk, kimliğinden dolayı boyunduruk altında tutuluyorsa bu topluluğun dilinde boyunduruğun önüne sıfat eklenmesi normaldir. Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri dilinde Türk adına eziyet de bulaşmıştır.

İkincisi ise günümüzdeki Müslüman kelimesinin karşılığı olarak da Türk kelimesini kullanmaları... Yaşadıkları şehirlerdeki sosyal hayatı tasvir ederken “*tırkagan tağamas*” (Türk mahallesi), “*turkeru kerezman*” (Türk mezarlığı) tanımlarında Türk ve Müslüman birbiri içinde kaynar. İlk bakışta bunu normal bir sürecin sonucu olarak görebiliriz. Osmanlı tebaası Ermeniler için Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen kavim Türklerdir ve egemen din de İslam dinidir. Ne var ki kimi tanıklıklarda, “*ayn küğü Türkerun metsamasnutyunu hayahos en, mi masn al kırdahos*” (o köydeki Türklerin çoğunluğu Ermenice, bir kısmı da Kürtçe konuşur) cümleleri ile karşılaştığımızda, Türk adının tartışmaya mahal vermeksizin Müslüman anlamında kullanıldığını anlarız. Türk denenler İslam dininin gereklerini yerine getirerek yaşayan

Ermeniler ve Kürtlerdir. Bu iç içe geçmenin nedeni Müslüman kelimesinin Batı Ermenicesinin yazı diline girmemiş olmasıdır. Günlük konuşma dilinde ise İslam dininin mensubu olanlardan Türk, *Dacik*, *aylask* (bizim milletimizden, dinimizden olmayan anlamında) adlarını kullanarak söz ederler.

Ermenice yazı dilinde Müslüman'ın karşılığı olarak “*Mah-medagan*” kelimesi kullanılır. Nasıl ki Müslümanlar Hz. İbrahim'in kavmine mensup olup onun dinini Hz. Musa'nın açtığı yoldan izleyenleri *Muse(a)vi*, Hz. İsa'nın açtığı yoldan izleyenleri doğduğu köye atfen *Nasrani* ya da *İse(a)vi* olarak adlandırıyor, Ermeniler de Hz. Muhammed'in açtığı yolu izleyenleri “*Mahmedagan*” olarak adlandırıyorlar.

Dağlık Ermenistan coğrafyasında, Hristiyanlığın ve Ermeni alfabesiyle yazı dilinin kök salmaya başlamasından yaklaşık iki asır sonra, Ermeniler Arap yayılması ve İslamiyetle karşılaşır. Arap-İslam fütuhatının ilk dönemindeki bu karşılaşma Ermenilerin kimlikleri üzerinde şok etkisi yaratmaz. Tersine bu, Perslere karşı Hristiyanlık dinini, Bizanslılara karşı ise kendilerine has kilise geleneklerini savunarak şekillendirdikleri Ermeni kimliğinin önünü açar. Ermeniler ilk karşılaştıklarında dinlerine ve ibadetlerine pek müdahale etmeyen Arapları mülayim ve müttetik olarak göreceklidir. Dönemin Ermeni hanedanlıklarının elitleri Yunanca, Aramice öğrenmeye ve bu dillerde yazılmış eserleri Ermeniceye çevirmeye hevesli olan kesimlerdi. Arap-İslam dünyasının devlet ve ilim diline dönüşen Arapçayı da aynı hevesle öğrenmiş ve kullanmışlardır. Arapçada kullanılan “*mıslım*” kelimesinin İbraniceden bildikleri, huzura kavuşmuş, iç barışını bulmuş insan anlamına gelen “*mi şalom*” kelimesinin farklı bir telaffuzu olduğunu anlayamayacak kadar da hafıza kaybına uğramamışlardı.

Türkçe konuşan Anadolu Ermenilerinin dilinde “Müslüman” kelimesinin “iyi insan” anlamı yakın zamanlara kadar korunmuştur. “Dinime küfreden bari Müslüman olsa” deyiminde

olduğu gibi, “ait olduğum dinî cemaati gâvur diye karalayan bari iyi bir insan olsa” demek istenir.

Ermeni tarih kaynaklarında bir kavmin etnik kimliği anlamında da Türk adının kullanımı, Arapların İran’ı fethinin ardından Türk boylarının İran platosunda görüldükleri döneme rastlar. Doğudan İran platosuna gelen göçebe kavimlere verilen “İranlı olmayan” anlamındaki “*Dacik*” adıyla birlikte de anılır. 13. yüzyılda yaşayan Kantsaklı Giragos kaleme aldığı *Ermeni Tarihi*⁷ adlı kitabında, Ermenilerin İran dünyası ile olan ilişki ve çatışmalarına değinirken “*Barsig*” (Persler) ve “*Dacig*” adlarını kullanır ama nadiren de olsa “Türkler”den de söz eder. Kimi zaman “Türkler ve Dacikler” diye ayrı ayrı kullanırken farklı kavim ya da topluluklardan mı söz ediyor diye de sormadan edemeyiz.

Ermeni tarihçiler, Cengiz Han’ın Orta Asya kavimlerinin enerjisini Moğolların çevresinde birleştirerek İran’ı istila etmesinin ardından, Dağlık Ermenistan coğrafyasında görülen saldırı ve yağmaları gerçekleştirenleri “Tatarlar” olarak kaydedeceklerdir. Büyük Ermeni hanedanlıklarının tarihî Ermenistan’dan çekilmelerinin ardından halkın yaşadığı en büyük felaket 14. yüzyılda Timurlenk dönemine denk gelir. Bu dönemde yaşanan vahşetten dolayı Ermeni tarihçiler, “Tatar” adını vahşet ve barbarlıkla eş anlamlı kullanacaktır.

16. yüzyıla kadar Ermeni tarihçiler bizlerin bugün “Türk” başlığı altında topladığımız kavimleri, dönemine göre “Turkoman”, “Türk”, “Dacik”, “Tatar” diye adlandırmışlardır. İslam dinine aidiyetlerine vurgu yapmaları gerektiğinde ise “*Mahmedagan*” adını kullanmışlardır.

Türk kelimesinin aynı zamanda Müslüman anlamında kullanımı Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı Ermenistan’ı egemenliği altına almasından sonradır. Türkmen boyları 11. yüzyılda

7 *Badmutyun Hayots araryal Giragos Vartabedi Kartsaktsiyo*, Tiflis, 1909.

doğudan gelip Dağlık Ermenistan'dan geçmişler ya da uygun arazilerde dolanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu ise batıdan gelip Ermenistan üzerinde egemenlik kurmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın Batı Ermenistan'ı tamamen egemenliğinin altına alması 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonradır. Aradan geçen yaklaşık beş asır süresince Türkmenler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, Moğol istilaları dönemleri hariç, düşük tansiyonda süregitmiştir. Bu, toprağı işleyen yerleşik toplumlar ile yarı göçebe yaşayan toplulukların bir tür ekonomik işbölümü yaparak birlikte var olma kültürünü geliştirebildikleri bir ilişkidir. Devletin işleyişini belirleyen hukuk, toplum üzerine egemen-tebaa boyunduruğu geçirilmeden yürütülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Ermenistan'a bu boyunduruğu geçirebilmesi, 1514'de Orta Anadolu'da büyük bir Türkmen katliamı yapması, geriye kalan Türkmen boylarını da doğuya, İran'a sürmesinden sonra mümkün olmuştur.

Tarihin bu sayfaları okunmak için henüz yeterince gün ışığına kavuşmadığından açtığımız bu küçük parantezi burada kapatalım.

Ermenilerin ilişkide oldukları toplulukları adlandırırken dinî, etnik ve iktidar ilişkilerini nasıl harmanladıklarına örnek olması bakımından Bizans ile olan ilişkilerindeki bir sayfayı da açıp bakalım.

Bizans İmparatorluğu'nun Ermenistan üzerindeki hegomonyasını güçlendirmek için kiliseler hiyerarşisini kullanarak Ermeni Kilisesi üzerine uyguladığı baskılar çatışmalara neden olmuştur. Bu baskılara direnen Ermeniler, kiliselerindeki ayinleri Bizans Kilisesi'nin belirlediği ritüellerle ve Bizans Kilisesi'nin dilinde yapan Ermenilere *Hromahay* ya da *Hayahrom* adını vermişlerdir. Bu kelime, Roma adının Ermenice telaffuzu olan Hrom ile Hay (Ermeni) adlarının birleşmesinden oluşur. Buradaki Roma'nın anlamı iktidara, onun hukuki egemenliğini dayatan dinî ritüellere tamamen boyun eğmiş olmayı içerir. Bu

adlandırma, kiliseler arasındaki *primus inter pares* çatışmasının 1054 yılında Batı Roma Latin Kilisesi ve Konstantinople Bizans Ortodoks Kilisesi ayrışmasıyla yeni bir aşamaya ulaşmasından öncedir. Bizanslılar ise kendi kiliselerinin otoritesini kabul etmeyip boyun eğmeyen Ermenileri *Armenikos Heretikos* (Heretik Ermeniler) diye anacaklardır. Konstantiniye'nin eski *Hrom* ve yeni Türk sakinlerinin Osmanlı payitahtında iktidarlarını sağlama aldıktan sonra, Bizans'ın *Heretikos* diyerek insanlarını kılıçtan geçirdiği coğrafyadaki ahalinin bir bölümünü *Zındık-Kızılbaş* olmakla mahkûm etmesi de tesadüf değildir.

Fethederken fethedilen kavimlerin aralıksız kapıştığı ve karıştığı bu coğrafyada Ermeniler de paylarına düşeni almışlar, bir kısmı toz duman arasında gözden yiterken bir kısmı da atalarının sırtlarına yüklediği mirası kuşaktan kuşağa aktarmışlardır.

Bunlardan payıma düşen iki anıyı da sizlerle paylaşayım:

Rahmetli babam kimi hallerimde biraz hovardalık sezinlediğinde, “*İt derisinden post olmaz, Rum'dan da Ermeni'ye dost olmaz,*” derdi. Rahmetli yayam ise böylesi hallerde, “*Çok gezen pabuç bok getirir*” sözünü ederdi. Yayamın ne demek istediğini anlıyordum. Aileme karşı yeterince sorumlu davranmaz, hovardalıkta ipin ucunu kaçırsam bir belanın gelmesine sebebiyet verebilirdim. Babamın sözünü ise tam kavrayamıyor, içimden “Bu ne bitmez düşmanlıkmış be!” deyip kızıyordum. Tamam, okuyup öğrenmiştim; Bizans-Ermeni ilişkileri pek dostane olmamıştı ama aradan yüz yıllar geçmişti. Şunun şurasında bir avuç Rum ile Ermeni kalmıştık. İstanbul'da hâlâ bu kuşku ve kaygı da neyin nesiydi? Tekerlemenin yine tekrarlandığı bir gün babama, “*Baba, sen Rumlardan ne kötülük gördün ki bu sözü arada bir edersin?*” diye biraz sert çıktım. Babam sorum ve ses tonum karşısında biraz afallamış olarak yüzüme baktı ve sakin bir sesle, “*Oğlum çalışıp çabalayarak kazandığını har vurup harman savurursan bir faydasını göremezsin. Boşuna uğraşma it*

derisinden post çıkarmak için, ihtiyacın olduğunda seni ısıtmaz demektir,” dedi. Ben Rum’a, Ermeni’ye takılmıştım. Halbuki babamın sözünde geçen Rum ne bildiğimi sandığım anlamdaki Rum’du ne de Ermeni benim bildiğim Ermeni’ydi. Ermeni ve Rumları anarak edilmiş Türkçe bir tekerleme. Tam bir Anadolu muamması... Anadolu’da Rum denirken kastedilen Roma, yani iktidarın tepe noktası, iktidar sahipleri ve onların payitahtı. Ermeni ise çalışıp çabalayan, biriktiren... Hani “*Şalvarı şaltak...*” diye başlayan bir tekerleme vardır, ekip biçerken ortalıkta gözükmeyen ama sıra sofraya oturmaya geldiğinde en başa oturan Osmanlı’dan bahseden söz. Babamın sözü de benzer anlamdaydı. İstanbul’u (Rum’u) kendine dost tutma, kendini de bizi de unutma! Bu deyiş eşini ya da gencini ekmek parası için İstanbul’a yollayan Anadolu’lu ailenin gurbetçiye uyarısı idi. İstanbul yalnızca Anadolu’nun aşına ortak olmuyor, aynı zamanda geçim derdi yüzünden gurbete gelen garipleri sokaklarında öğütüyordu.

Babam Rum’un (İstanbul’un) Ermeni’ye dost olamayacağı sözünü çok sevdiği dedesinden duymuş. Babam rahmetli olduktan sonra yaptığımız bir sohbette halam, büyük dedemin biraz Yunanca bildiğini ve Rumca çok güzel dualar okuduğunu aktarmıştı. Yani büyük dedem ne Yunan diline karşıydı ne de Rum Ortodoks Kilisesi’ne yönelik bir mesafe koymuştu. Ama ekmek parası için İstanbul’a ayak basacak olanları hem kendi kimliklerini korumaları hem de doğduğu toprakları unutmamaları için uyarmıştı. Babam doğduğu topraklara dönemedi. Sevdiği dedesinin mezarı yetim kaldı. Ama dedesinin sözünü de unutmadı. İstanbul’da oturduğu ve çalıştığı mahallenin dışına da gerekmedikçe çıkmadı.

Evimizde iyilerin ve kötülerin çıkınlarının karıştırıldığı bir gün rahmetli yayam, “*Oğlum, kötü olan Türk’tür, Türkmenler çoh eyidir. Göçer yaşarlar. Kadınları ay yüzlüdür. Kızları güzeldir. Türkler şaraptan dönme sirkedirler. Keskin olur küplerini*

delerler,” demişti. Alın size bir muamma manzumesi daha. Şarap, sirke, keskinlik, delinen küpler... Her bir kelimenin anlamında Anadolu’nun yüzyıllardır biriktirdiği nice acıları gizlenmiş, kim bilir!

Yetmiş ikibuçuk milletin mirasını taşımaktan dolayı mustarip bir haldeyiz. Bu mirası görmezden geldiğimiz sürece istesek de istemesek de sırtımızda bir yük olarak taşıyacağız. Halbuki bohçamızı yere indirip önümüze serebilsek, birbirimizin ıstırabını ötelemesek tarihin bizler için sakladığı müthiş zenginlikteki çeyizi de gelecek kuşaklara sunabileceğiz.

Eksiğim

Yeremyan İstanbul’a dair gözlemlerini anlatırken Eyüp semtinin tepesindeki kır kahvesine çıkmak için geçtiği mezarlık yolunda karşılaştığı iki Arnavut delikanlıdan bahseder. Mezarlığın tuhaf ıssızlığında yukarıdan aşağı doğru inen delikanlının gözlerinde saldırganlık görür, ürperir ve korkar. Ardından elinde tuttuğu şapkayı delikanlıların fark ettiğini, şapkanın simgesel gücünden çekinen delikanlıların kendisine ilişmeden sessizce tornistan ettiklerini anlatır. Bu sahnede her ne kadar Yeremyan’ın kuruntularının payı olsa da bir gerçekliğin altını da çizmektedir. Çatışma veyoksulluktan kaçarak karnını doyurabilmek umuduyla İstanbul’a gelmiş ve batağına batmış yoksul insanlar *Batı*’nın gücünü kanıtlayan simgelerden korkmakta mıdır yoksa tiksiniyor mu?

Bu sorunun cevabının Hristiyan Batı-Müslüman Doğu çatışmasında aranmaması gerektiğini, Üsküdar semtini gezerken çıktığı Çamlıca tepelerinde yaşadığı bir olayı tasvir ederken anlatır.

Yeremyan, Çamlıca’nın tepesine bayram kutlaması için gelmiş Ermeni topluluğu ile karşılaşır. Ağustos ayının sıcağında birlikte ziyafet çeken, oyunlarla eğlenip keyiflenen Ermenilerin

mutluluğu Ermenistan'da kutlanan *Vartavar*⁸ bayramlarını hatırlatır. Yeremyan, vatan hasretinin depreştiği o anda Çamlıca tepesinde eğlenen Ermenilerin kendisini bağırklarına basmasını arzular. Beni de yanınıza çağırın diye eğlenen insanların gözlerinin içine bakar. Onun kimliğini sorgulayan ama yabancılayan Ermeni'nin karşısında, Ermeniliğini kanıtlamak için arkadaşı ile Ermenice konuşur ve o an ip kopar. Eyüp sırtlarında Yeremyan'ı yoksul iki Arnavut'un hışmından bir kalkan gibi koruyan şapkası, Çamlıca tepelerinde eğlenen Ermenileri kucaklamasına bir bariyer gibi engel olur.

Neden?

Hazır cevaplarım yok. Israrla bu soruları sormaya devam ediyorum. Bu korku ve tiksintinin ardında gizlenen nedir? Ya da korku ve tiksintilerimizi sorgulamamak için üstümüze geçirdiğimiz örtü nasıl bir şeydir ki biriktirdiğimiz bunca acıya rağmen birbirimizin yüreğine dokunmamızı engeller? Hep eksik kалаcağım biliyorum. Ama aramakta ısrarcıyım.

Toros Haşhaşoğlu
Montpellier, Nisan 2014

8 Vartavar: Ermeni kültüründe, Tufan'dan kurtuluşu simgeleyen bayram. Halk bu bayramda birbirini ıslatır, güvercinler uçurur. Surp Garabed bayramıyla birleştirilerek Hristiyanlığa uyarlanmış ve İsa'nın Tabor Dağı'nda suretinin değişmesini simgeleyen bayram olmuştur. Ermeni Kilisesi geleneklerine göre beş büyük bayramdan biridir.

2. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ

Կ. Պ Օ Ղ Ի Ս

Տ Պ Ա. Ի Ռ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՎԵՆԵՏԻԿ — ՏՊԱՐԱՆ ՍՈՒՐԻ ԴԱՋԱՐ

1913

İKİ SÖZ

İstanbul'da gezdiğim yerlerden edindiğim izlenimlerimi aşağıdaki kısa cümlelerle özetleyebilirim.

Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) ilanından hemen sonra Osmanlı'nın payitahtına ulaştım. Anayasanın garanti altına aldığı temel hak ve özgürlüklerin havasını soluyarak canlanmış bir hayat vardı. Bizim milletimiz anayasanın vaat ettiği özgürlüğün düşlerini kuruyordu.

Ben bu çalışmamda yitirilen o hayallerin tanığı olarak görüşlerimi hüznle kaleme aldım.

*Edmondo de Amicis Constantinople*¹ adlı eserinin tamamını Fransız yazar Theophile Gautier'in aynı adlı eserinden yararlanarak yazmıştı. Benim çalışmam ise yalnızca kendi gördüğüm manzaralar ve edindiğim izlenimlerle sınırlıdır.

1 Edmondo de Amicis, *İstanbul*, Çev. Filiz Özdem, Resimleyen: Cesare Biseo, 347 s., YKY, İstanbul, 2010.

İSTANBUL'A SEYAHAT

Denir ki Türkiye beklenmeyen olaylar, sürprizler ülkesidir.

Meşrutiyet'e geçişten aylar sonra II. Abdülhamid yeni rejimi yıkmaya kalkışınca tahtından da olmuş ve Selanik'teki Allatini Köşkü'ne kapatılmıştı.

Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı bir sürprizdi, Hamid'in tahttan indirilişi ve Meşrutiyet rejimi ile birlikte başlayan değişiklikler de...

Coşkulu günleri hayal kırıklığının yaşandığı günler izledi. Ermeni aydınlarının dikkati sanki Boğaziçi'nin iki yakası arasında gerili kalakalmıştı.

Her gün İstanbul'da yayımlanan haberler yurtdışına gecikmeyle ulaşır, dolayısıyla güncelliğini yitirir. Fakat bu gecikmiş haberleri dahi aynı dikkatle okumayı sürdürürüz çünkü içinde hep sürprizleri barındırır. Her an İstanbul'da ortaya çıkabilecek silkiniş ve yeniden doğuşun ipuçları vardır bu haberlerde.

Üç yıl önce İstanbullu Ermenilerin toplanmış olduğu bir ortamda bulunduğum zaman, böylesine keskin bir çatışmanın vuku bulabileceğini hayal bile etmemiştim. Halbuki o zaman da bu çatışmanın temelleri kazılmaktaydı.

İki gün önce, bir Rum gazetesi, kiliselerin haklarının korunmasıyla ilgili Samatya'da meydana gelen direniş olaylarının yeniden yaşanabileceğini duyurup, gerekirse "gemileri dışlarıyla çekebileceklerini" söylerken, millî hakların ve varlıkların talan edilmesine asla izin vermeyeceklerini kastediyordu. Bu konuda Ermeni Patrikhanesi'nin de aynı düşüncede olduğunu ve birlikte tavır alacaklarını ekliyordu.

Boğaziçi

Aynı günlerde Türk Hükümeti, resmî olarak, tebaa milletlerin patrikhanelerinin millî egemenliklerini² tanımadığını patrikhanelere bildirmişti. Ama aynı hükümet, bu kararına tepki olarak istifa eden Ermeni Patriği Turyan Sırpazan'dan kendilerinin dürüstlüğüne güvenerek istifasını geri almasını da talep ediyor. Türk Hükümeti söz verirken adil görünüyor ama iş uygula-

- 2 Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan tebaası, cemaatlerinin iç işleyişi açısından bağlı oldukları kilise hukukuna göre yönetilirdi. Bu cemaat örgütlenmelerinin en üst kurumu olan İstanbul'daki patrikhaneler aynı zamanda Osmanlı idaresi ile olan ilişkileri de yürütürdü. Patrikhaneler yalnızca cemaat üyelerinin ibadet taleplerine cevap vermekle kalmaz, *laique* temsilcilerden oluşan meclisler eliyle okul, hastane, dernek, dayanışma sandıkları gibi sosyal ihtiyaçların örgütlenmesini de sağlardı. İttihat Terakki'nin attığı ilk adımlar, patrikhanelerin cemaatlerin *laique* kurumları üzerindeki otoritelerini engellemek oldu.

maya geldiğinde siyasi kurnazlığı açığa çıkıyor. Elbette Ermeni milleti de artık hayal kırıklığına uğramak istemiyor.

* * *

Siyasi çalkantıların yaşandığı o günlerde dostlarımla neza-ket ziyaretlerini kabul ediyordum.

“On yıl sonra İstanbul’u nasıl buldun,” diye soruyordu bir yazar dostum.

“Oldukça değişmiş,” diye cevapladım.

İstanbul’un genel görünümü

Aynı fikirde değildi. Ona fazla talepkâr olmamamız gerektiğini söyledim. Siyasi değişim kendi çevresini ancak zamanla etkileyebilir. Burada, Türkiye’de siyasi ve sosyal altüst oluş önemliydi. Böylesine değişim dönemleri diplomatik yeteneğe haiz insanlara ihtiyaç duyar ama maalesef Osmanlılar arasında bu çapta olgunlaşmış şahsiyetlerin eksikliği hissediliyor. İtiraf etmeliyim ki İstibdat rejiminin sonuçları burada, İstanbul’da yıkıcı oldu. Bu da göz ardı edilmemeli.

Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi)

On yıl önce, gemiden inip de İstanbul'a ayak bastığımda, jurnalci ajanlar karasinek sürüsü gibi başıma üşüşmüşlerdi. Yanımda küçük bir valiz vardı. Rıhtım salonu denen feci durumdaki gümrükte tam bir buçuk saat çantamı didik didik aradılar. Yanımda dinî motifli resimler getirmiştım. Kontrol memurları büyük bir sabırla bu resimleri tek tek incelediler. İnsana karabasan gibi çöken bu yerden bin bir güçlkle yakamı kurtarabilmişim. Bu sefer ise yanıma özgürlükçü fikirleri savunan çeşitli kitaplar almışım. Türk gümrük memurları saygılı bir biçimde, zorluk çıkarmadan bu kitaplarla gümrükten geçmeme izin verdiler. Dostuma, ben İstanbul'da sükûnetle ilerleyen özgürlük görüyorum, dedim. Her yerde, her sınıftan bireyler günlük siyasi hayatla ilgili düşüncelerini açıkça ifade edebiliyorlar. Basın kendini gemlemeden tartışabiliyor, Ermeni ve Rum günlük gazeteleri cesaretle Osmanlı Hükümeti'nin siyasetini eleştirebiliyor. Aynı zamanda resmî Osmanlı gazeteleri, genellikle gayrimüslimleri küçümseyip aşağılayan yazılara karşı, kışkırtıcı olmayan cevaplar yayımlıyor ve iç barış ve sosyal ilişkileri

sağlamlaştırmayı amaçlayan çabalara özellikle önem veriyorlar. Ve şu an bu tür bağımsız adımlar oldukça memnuniyet verici.

Doğru Yol'da³ yürüdüğüm zaman kozmopolit bir ülkede olduğum izlenimi ediniyorum. Neredeyse her adımda, içinde birçok dilden günlük gazetelerin dizili olduğu tütün satan bir metrekarelik dükkânlara rastlanıyor. Çevrede ayaklı gazete satıcıları... [Rumca] *Neologos*, *Tagitromos*, [Türkçe] *Sabah*, *İkdam*, *İstanbul* ve yabancı dildeki *La Turquie'nin* ardından, [Ermeni gazeteleri] *Azadamard*,⁴ *Hayrenik*,⁵ *Püzantion*,⁶ *Aravod*,⁷

3 Günümüzdeki İstiklal Caddesi'nin Osmanlı dönemindeki adı, Cade-i Kebir ya da Grand Avenue de Pera idi, Ermeniler Doğru Yol da derlerdi.

4 *Azadamard* (Özgürlük Mücadelesi), İttihat Terakki Partisi ile siyasi ittifak içinde olan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yasal günlük gazetesi. 24 Nisan 1915'de gazete ofisi basılarak İranlı çaycısına kadar herkes gözaltına alındı. Gazete Mütareke döneminde yeniden çıkmaya başladıysa da 1922'de tekrar kapandı.

5 *Hayrenik* (Vatan) 1891-96 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Ermenice siyasi, edebî günlük gazete. 1891 yılında ünlü Sosyal Demokrat yazar Arpiar Arpiaryan (1908 yılında siyasi karşıtlarının suikastine kurban gitti) ve arkadaşı Hovhannes Şahnazaryan tarafından kuruldu. Levon Paşalyan, Yervant Odyan, Hovhannes Şahnazaryan gibi ünlü editör-yazarların çıkardığı gazete, Abdülhamid istibdadına ve Ermeni toplumu içerisindeki muhafazakârlara karşı mücadele etti. Dönemin önde gelen Ermeni gerçekçi yazarlarının pek çoğunun eserleri ilk olarak bu gazetede yayımlandı. Abdülhamid rejiminin Ermenilere karşı tavrının giderek sertleşmesi nedeniyle 1896'da kapandı. 1908 Devrimi'nden sonra yeniden çıkmaya başladı. 1915'den sonra tekrar kapandı.

6 *Püzantion* (Bizans) 1896-1918 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Ermenice günlük siyasi ve edebî gazete. Sahibi Püzant Keçyan'dı, editörlüğünü Keçyan ve ardından Arşak Alboyacıyan yaptı.

7 *Aravod* (Sabah) 1909-1924 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan edebiyat, siyaset ve bilim gazetesi. Misak Suryan'ın sahibi olduğu gazetenin editörlüğünü Yenovk Armen, 1911'den sonra da Yervant Der Andreasyan yaptı.

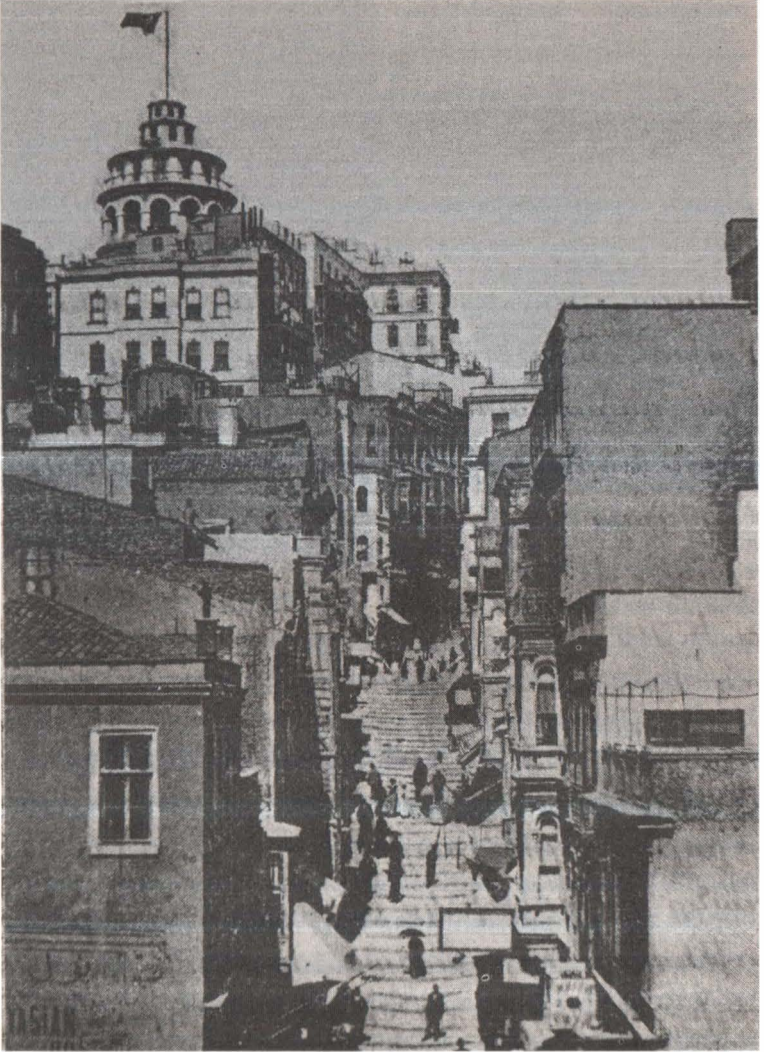
Kağapar,⁸ *Jamanag*,⁹ bir de okuru daha çok Ermeniler olan mizah gazetesi *Gavroş*¹⁰, diye bağırarak satış yapıyorlar.

* * *

Ermeni cemaati içinde edindiğim ilk izlenim, ruh hallerindeki yılgınlık oldu. Adana Katliamı'nın neden olduğu acı darbe Ermenilerin yüreklerine oturmuş. Yurtdışından gelen biriyle ilk karşılaştıklarında, yüreklerindeki yasa eşlik eden gözlerindeki hüznle Adana Katliamı'nda ölenlerin öykülerini anlatmaya koyuluyorlar. Osmanlı Ermenileri Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği coşkulu günlerde gelecek konusunda iyimserdi. Ne var ki Osmanlı Ermenileri artık kötümser olmakta da haklılar. Öyle yaralar vardır ki bir kez yüreğe işledi mi bir daha iyileşmez. Osmanlı Meşrutiyetinin işlediği Adana Katliamı, Ermeni'nin yüreğinde derin bir yara açmıştır.

* * *

-
- 8 *Kağapar*, Simpad Pürad tarafından yayınlanan fikir dergisi. Pürad 24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'da gözaltına alındıktan sonra sürgüne gönderilen aydınlar arasındaydı. Sürgüne gönderildiği Çankırı'da öldürüldü.
 - 9 *Jamanag* (Vakit) 1908 yılında Misak Koçunyan tarafından kurulan Türkiye'nin en eski gazetesi. 1992'den bu yana Misak Koçunyan'ın torunu Ara Koçunyan tarafından yönetilmektedir. Yazarları arasında Krikor Zohrab, Daniel Varujan, Vahan Tekeyan, Yeruğan, Gomidas, Hovhannes Tumanyan, Teotig, Arşaguhi Teotig, Rupen Sevag, Zabel Yesayan, Sibil, Nigoğos Sarafyan, Vazken Şuşanyan, Zareh Vorpuni, Nişan Beşiktaşlıyan, Hagop Mintzuri, Msho Kegham, Zahrad, Zaven Biberyan, Toros Azadyan, Minas Tölelyan gibi Ermeni edebiyatının en tanınmış isimleri yer aldı.
 - 10 Bir mizah gazetesi olan *Gavroş* Ermeni cemaatinin tüm kesimlerince okunur (yazarın notu). *Gavroş* 1908-1926 yılları arasında İstanbul'da, 1927-1936 yılları arasında da Paris'te yayımlanan mizah, siyaset ve kadın gazetesi. Sahibi ve editörü Yervant Tolayan'dı (1923-1924'te editörlüğü Aşod Keçyan ile birlikte yürütmüştür).

Yüksek Kaldırım

Bir pazar sabahı... Gökyüzü pırıl pırıl... Ufka bir peyzaj gibi çizilmiş Prens Adaları uzaktan görünüyor. Bu adalar Bizans imparatorları zamanında önemli olaylara tanık olmuş ve geçmiş yüzyılların çalkantılı günlerindeki kanlı cinayetlerle tarihe geçmiştir...

Galata Köprüsü

Moda vapuru Galata Köprüsü'nden ayrılıp sert ve soğuk rüzgâra karşı dingin suları yarararak Moda'ya doğru yol alıyor. Köprüden uzaklaştıkça İstanbul'un genel görünümü de önümüzde büyüyor. Bu muhteşem manzarada yer alan viran haldeki ahşap binaların görüntüsü, Osmanlı payitahtına kendine has bir damga vuruyor. Mimari cazibesi olan yapılara tek tük rastlanıyor.

Haydarpaşa'ya yaklaştığımızda yeni inşa edilen askerî hastanenin heybetli görüntüsüyle karşılaşırız. Bu ve benzeri yapıların ihtişamından özellikle söz ederek Osmanlıların görmemişlere has, kof gururlarını da okşayabiliriz.

Vapur İstanbul'a inmek için bekleyen Kadıköylülerin bulunduğu iskeleye yanaşınca kalabalığın karşılıklı hareketlenmesi görülmeye değer. Bir tarafta kendini vapurdan dışarı atmaya çalışanlar, diğer tarafta oturacak bir yer bulmak amacıyla hızla vapura dalanlar... Sırasız, kurlsız hareket eden bu kalabalıkta başınıza gelebilecekler için hoşgörölü davranmak dışında yapabileceğiniz bir şey yok.

Dokuz yıl sonra yeniden ayak bastım buralara. Kadıköy'ün bakımsız sokakları Anadolu'daki herhangi bir taşra şehrinin

Hayr Abraham Caryan

yoksulluğunu hatırlatıyor. Arabamız, cemaatin ibadeti- ni yerine getirmek için pazar ayinine katıldığı küçük, se- vimli ve bakımlı Surp Takavor Kilisesi'nin önünden geçiyor.

Kadıköy ıssız bir çölün melankolik etkisini bırakıyor üstümde. Geçmiş dönemle- rin ihtişamından pek bir şey kalmamış artık. Pera'nın ha- reketli yaşamından tamamen yoksun, sanki ıssız bir adanın ortasındaki köy gibi...

Katolik rahiplerinin "*Les Frères*"¹¹ adlı yüksek okul ve

manastırlarının ünü oldukça yaygın. Hayr Abraham Caryan ve Hayr Sahagyan'ın girişimleriyle Moda'daki kayalıkların üstüne inşa edilen Venedikli Mıkhitaryanların lisesi, tartışılmaz şanla- rına layık olarak yarım asırdır hizmet veriyor.

Moda sahillerinden bir yelkenliye binip Fenerbahçe'ye doğ- ru yol alıyoruz. Deniz, yüzyıllar önce İmparator Mavrikios'un tahttan indirilişi ve sürgün edilişini gören aynı deniz. Avamın hiddetine kurban edilen İmparator Mavrikios'un başı, kendi- sinden önce çocuklarının başına geldiği gibi, bu denizin sahil- lerinde kesilmiş.

Zihnimi meşgul eden bu hüznü hikâyeler Fenerbahçe ça- yırına ayak basmamızla birlikte dağılıyor. Burası Kadıköylülerin yeşillikli mesire yeridir. Pazar öğleden sonraları Kadıköylüler arabalarla buraya gelirler.

11 Daha sonraları, modern cumhuriyet için eğitimli ve kültürlü ev kadı- nı kuşakları yetiştirmek amacıyla oluşturulan Moda Kız Sanat Ensti- tüsü'ne dönüştürüldü.

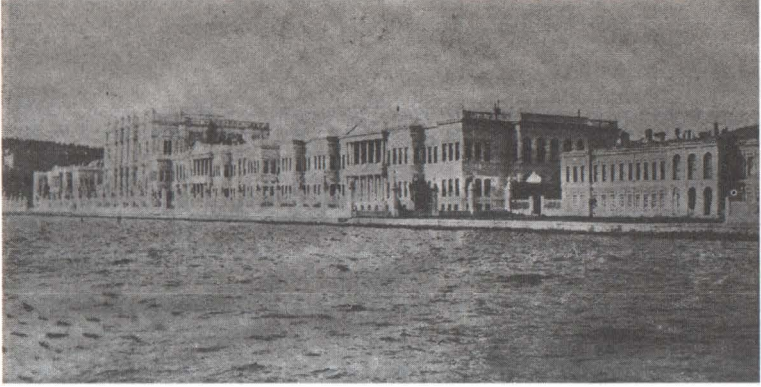
Kadıköy Mikhtaryan Lisesi

Tatlı ve neşeli bir havada tren garına doğru yöneliyoruz. Yolumuzun üzerinde Ermenileri seven Fuat Paşa'nın mülklerinin bulunduğu geniş araziye görüyoruz. Arazinin bir köşesinde inşaatı tamamlanamayan köşkü, diğer tarafında ise önünde heykellerle çevrili bir havuz bulunan yazlık malikânesi var.

Kırk beş dakika geç kalan Alman işletmesine ait Haydarpaşa Treni'ne biniyoruz. Çevredeki çayırıları süsleyen doğal bitki örtüsünün zarafetine hayran kalıyoruz. Bu bölgede geçmiş yüzyılların tarihini hatırlatan hiçbir kalıntı görünmüyor...

* * *

İstibdat yönetiminin utanç verici çöküşüne tanık olan Pera'daki kışlalar hâlâ acınacak halde. Taksim ve Taşkılla'daki görkemli askerî yapılar henüz yenilginin üstesinden gelememişler. Askerler, pencerelerin yenilenmeyen kırık camlarının ardında soğukla baş başa kalıyorlar. Halk tatil günlerinde kalabalıklar halinde bu bakımsız kışlaları ziyaret ediyor.

Dolmabahçe Sarayı

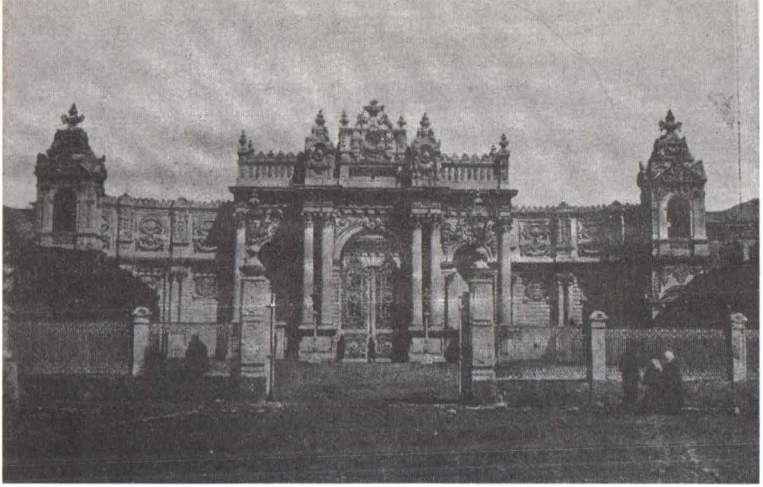
Görüntü hüznün verici. Pencerelede bu durumu pek de umur-samadıkları anlaşılan genç askerlerin yüzlerini görebiliyoruz.

Ramazan ayının iftar borazanı çalıyor. Sıralar halindeki bir grup asker, sefertaslarına kışlanın dışındaki yemekhaneden kı-zarmış et ve şerbet doldurup ilerliyor. Peşlerine takılan aç kö-peklerin hali ise insanı yalnızca güldürüyor. Kışlanın üstünde bayrak dalgalanmıyor. Pencerelelerin demir parmaklıklarına asıl-mış rengârenk donlar üzerinizde tuhaf bir izlenim bırakıyor.

* * *

Harap haldeki askerî hastanenin yakınında bulunan te-peden gördüğüm manzaraya hayran kalıyorum. Uzaktan Ha-mid'in eski ini¹² görünüyor. Hemen yanı başımızda ise alışkın olmadığımız bir manzaraya dikkatimi çekiyorlar. İki yaşlı Müs-lüman: biri toprağa uzanmış, diğeri ise onun karnını okşuyor. Avrupalı turistler de arabalarla onların önünden geçiyor. Galiba burada, İstanbul'da, acil tıbbî müdahale açık havada yapılıyor. Bu olay karşısında şaşkınlığımızı ifade ettiğimizde, bizi, "Daha bu bir şey değil," diye cevaplayan kişi, aynı zamanda İstanbul'un nimetlerinden faydalanan biriydi.

12 Yıldız Sarayı'ndan söz ediliyor.

Dolmabahçe Sarayı Kapısı

Payitaht sürprizlerle dolu... Bu, karşılaştığım ikinci sürprizdi. İlkini, Rum kondüktörün sınırda bizi Osmanlı trenindeki lüks bir vagona aktarmasından iki dakika sonra yolculara hücum eden tahta bitlerinin varlığını görerek yaşamıştık, vagonu bu insansever parazit misafirler doldurmuştu. Klasik birinci sınıf vagonun bu halini gördükten sonra gerisini siz düşünün.

* * *

Hastanenin bulunduğu tepeden aşağıya doğru taşlı yollar-dan sarsıla sarsıla iniyoruz. Her tarafta Ortaçağ görüntüsü hâkim. Tiksindirecek kadar kirli sokaklarda, *ibrikleri* suyla dolu yaşlı Müslümanlar uyuşuk, ağır adımlarla yürüyorlar.

Boğaz'a inerek imparatorluğun görkemli Dolmabahçe Sarayı'nın kapısına ulaştık. Şimdiki Sultan'ın kendini burada, Hamid'in korkularından uzak ve güvende hissettiğini anlayabiliyorsunuz. Çekinmeden, tüm doğallığımızla nöbetçi askere yaklaşp, nazikçe sarayın bahçesinin ziyarete açık olup olmadığını sorduk.

Ahmet Rıza Bey

“Yasaktır!” diye saygılı bir biçimde cevapladı bizi. Talebimizin geri çevrileceğini önceden tahmin ettiğimizden oradan uzaklaştık. Fakat Sultan’ın yanı başındaki meydanı kaplayan ve burnumun direğini kıran leş gibi pis kokuyu hâlâ unutmadım.

Arabayla Şişli’nin tepelerine doğru yol alırken arkamızda kalan karşı yakadaki muhteşem manzaraya hayran kalıyorum. *Taşlar* denilen tepede Sultan Aziz’in inşa ettirdiği ca-

minin temelleri görünüyor. Hemen karşısındaki çayırılıkta toplanan insanlar, Boğaziçi’nin şahane manzarasını seyrediyorlar.

Maçka’da Balyanların inşa ettiği ve dışarıdan bakıldığında görkemli bir saray görünümüne sahip olan cephaneliğin önünden geçtik. Birkaç adım ilerisinde ise Ahmet Rıza’nın ikametine ayrılan konak ve hemen yanı başında düz ve geniş bir çayırılık bulunuyor. Bu harikulade yeşilliğin üzerinde İtalyan konsoloslughunun binası da yer alıyor. Buradan Bizans’ın başkentinin hayranlık veren manzaralarından birini izliyorum. Ufukta beliren Prens Adaları’nı, Moda’yı, Üsküdar’ı ve başsız bir yılan gibi kıvrılan Boğaziçi’nin genel manzarasını seyredebilirsiniz. Aynı zamanda vapurlardan çıkan dumanların bir tül gibi sardığı Eski Saray’ın¹³ melankolik ve esrarengiz görüntüsü beliriyor.

13 Topkapı Sarayı kastediliyor.

Yolumuza devam ederken arabacımız, her adımda karşımıza çıkan görevli sadrazamlara ait konakları tek tek gösteriyor. Pek de mimari çekiciliği olmayan ve neredeyse hepsinin cephesi beyaz boyalı bu konakların kapılarında şişman zenci hadımlar, lalalar, kapıcılar, nöbetçiler duruyor. Bu konakların pencereleri geleneksel panjurlarla sıkıca kapalı... Sanki Pierre Loti'nin *Les Désenchantées*'si¹⁴ Meşrutiyet Osmanlısını dahi etkileyememiş. Hâlâ zevceleri, bağnaz katı yasaklar eşliğinde panjurların ardında kederli esaret hayatlarını sürdürüyorlar.

Pangaltı'ya ulaştığımızda, Hayr Tornyanyan'ın çabalarıyla inşa edilen birbirine bitişik vakıf evlerini gördük. Vakıf mülklerinden elde edilen gelirler Venedikli Mıkhitaryanların yönetimindeki okulun¹⁵ giderlerini karşılıyor. Bu okulun gıcırdayan tahta merdivenlerinden çıkıp müsamere salonuna geçtik. Venedik ve Viyana Mıkhitaryan cemaatlerine hizmet vermiş din adamlarının resimleriyle süslü bu salonda, bizi yetenekli ve kültürlü Daşyan Vartabed¹⁶ ağırladı. Aynı zamanda Gedigyan ve Khoren Vartabedler ile tanıştık.

G. Bolis [Gostantnubolis], 13 Ekim 1909

14 Pierre Loti'nin haremdeki Müslüman kadınların dramını anlatan oryantalist romanı *"Mutsuz Kadınlar"*. Türkçesi: Nihat Sırrı Örik, Elips Yayınları, İstanbul, 2007.

15 Mıkhitaryan Lisesi (Pangaltı Lisesi) Mıkhitaristler Birliği tarafından 1825 yılında İstanbul Beyoğlu'nda kurulan, 1866'da ise Pangaltı semtine taşınan ve halen burada faaliyetlerini sürdüren okul. Günümüzde ilköğretim ve lise düzeyinde eğitim vermektedir.

16 Vartabed: Vaaz verme yetkisi olan evlenmemiş din adamı.

BAYRAM

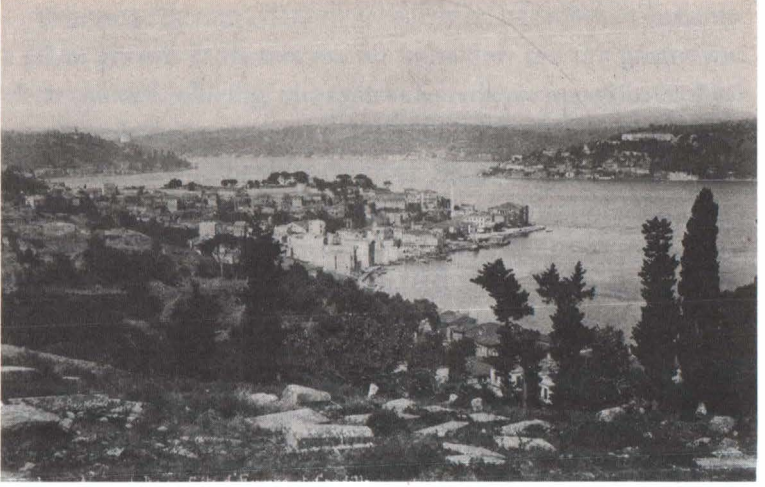
Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte içinde üç Türk'ün bulunduğu bir araba geçti yoldan. Billur sesli gözleri kör âşığın yanık bir sesle dillendirdiği titrek gazel havada dalgalanarak uzadıkça uzadı. Ardından arkadaşları ahenkli ve daha canlı bir şekilde ona eşlik ettiler. Arabanın, tekerleklerinin çıkardığı ısıklık sesine karışan takırtısıyla Tatavla'nın¹⁷ uzak mahallelerine doğru yitip gittiler.

* * *

Türkler *bayramı* coşkulu bir sevinçle yaşıyorlar. Resmî dairelerde hilalli al bayraklar dalgalanıyor.

Pera'daki *Doğru Yol*'dan Selanik'in Halaskâr Ordusu geçiyor. Tokatlıyan Oteli'nin içi ince bir zevkle döşenmiş kahvenin önünde, ordu bandosunun seslendirdiği marşları, şarkıları dinliyoruz. Pera'daki kalabalık topluluklar Selanikli askerleri hayranlıkla seyrediyorlar. İstanbullular bugün sahip oldukları huzuru bu askerlere borçlu. Hamid'i Yıldız'daki ininden çıkararak cesaretleriyle kahramanlaşan askerleri Tanrı'nın görevlendirmiş olduğu kabul ediliyor. İnkılabın buhranlı günlerinde, başkentin Hristiyan ahalisi, minnettarlıkla bu kahraman askerlerin iâşesiyle ilgilenmiş, maddi destek sunmuştu.

17 İstanbul Şişli'deki Kurtuluş semtinin eskiden kullanılan Rumca adı.

Boğaziçi

Geçit töreni esnasında, ordudaki askerler arasında uzun boylu hemen hiç kimse olmadığını ve neredeyse hepsinin çok genç olduğunu gözlemledim. Ama bu gençler yaşlı tilkiyi tahnından alaşağı edebilmişlerdi.

* * *

Bayram.

Türkler için eğlenme zamanı. Fakat toplu olarak hep birlikte eğlenme, kutlamalar düzenleme geleneğine sahip değiller.

Ayazpaşa'nın dar bir sokağından geçiyorum. Sokağa çöl sessizliği hâkim. Yolda tek tük insanlara, bazen de okul çantalarıyla eve dönen çocuklara rastlıyorum. Harap bir geçitten aşağıya doğru yöneldim. Dikkatimi harika Üsküdar manzarasına bakan yakınlardaki bir evden kulağıma gelen ve ahenkli biçimde tekrarlanan bir ninni nağmesi çekti. Bu mahalleye ilk kez geliyordum ve ilk kez bir Türkçe ninni dinliyordum. Yavrusunun yanaklarına tatlı öpücükler konduran annenin, yavrusunun kulağına seslenen ninnisinin dizeleri şöyleydi:

Hürriyet Ordusu askerleri

*Uyusun da büyüün
Büyüsün paşa olsun
Keskin kılıç kuşansın
Gâvurun kellesini vursun*

Zihnimi rahatsız eden bu karmaşık düşüncelerle taş basamaklarla çıkılan ve ucu görünmeyen sokaktan tırmanmaya koyuldum. Sağlı sollu yükselen Müslüman evlerinin sımsıkı kapatılmış müşrefiyeleri, ardında gizlenen korkuyu örtüyordu.

* * *

Bayram.

Taşıksıla'da atılan toplar askerleri akşam içtimasına çağırıyor. Trampet ve borazan seslerinin uyumlu müziği eşliğinde hep bir ağızdan yükselen "Haşmetli Padişahım, çok yaşa!" temennileri ve "Amin" seslerinin muhteşem yankılarına mucizevi güzel-likteki Boğaz'ın kapanan gözleri eşlik ediyor.

* * *

Bir iş günü... Galata tramvayıyla Osmanlı Bankası'nın önünden geçip yukarı çıkıyoruz. Yerel değerleri inceleyip anlamak için keskin gözlemlerde bulunmak lazım. Türklerin çalışma yaşamıyla ilgileniyorum; çalışkan olup olmadıklarını öğrenmek için yaptığım gözlemlerden anladığım kadarıyla, Türkler için tatil günüyle iş günü arasında pek fark yok. İstanbul'da çalışmak için sabah erkenden çarşının yolunu tutanlar Hristiyan ahali. Müslüman Türkler, özellikle de maaşa muhtaç olmayanlar işyerlerine aheste aheste gidiyorlar.

Tramvaydan bir kahvehanenin görüntüsünü hayretle seyrederim. Bugün iş günü. Gençlik enerjilerinin her bir ânını çalışıp üretmek için kullanabilecek sağlıklı genç Türkler, iki dirhem bir çekirdek giyinip kuşanmış, gruplar halinde oturmuş tavla oynuyorlar. Eğer bir milletin gelecekteki en güçlü kasları daha bu yaşlarında işsizliğe mahkûm olmuşsa o toplumdan ne bekleyebilirsiniz ki!..

Türk unsurunun ruhsal yapısında çözemediği kasvetli bir hal var. Görünen o ki Türk henüz çalışıp üretmenin yarattığı mucizevi gücün tadına varmamış.

Hırsızlık, talan, hazır yiyecek ve rüşvetle uyuşup çürümüş bir toplum yeniden canlanmak istiyorsa öncelikle çalışıp üretmenin mucizevi gücünü kavramalıdır.

Türk, sadece "Egemen unsur benim..." diyerek hedeflerinin gerçekleştiğini göremez!

Şimdi Osmanlı idari gücü gençlerin eline geçmiştir. Fakat görünen o ki Jöntürkler daha birçok fırtınaya göğüs germek zorundadır. İstanbul'da hemen herkes rakip güçler arasında muhtemel bir çatışma beklentisi içinde. Müslüman toplum kendi içinde iki kutba bölünmüş. Avam tabaka, kendisine egemen olan yobazlık yüzünden, doğal olarak tepkisini şiddetle dile getiriyor. Sıkıyönetimin kalkmasını sabırsızlıkla bekleyen bu yoksul tabaka, Anayasa karşıtlığı ve gayrimüslim ahaliye karşı intikamcı hislerle cihat beklentisi içinde. Devletin çökmesi umurlarında

Ağa Camii, Beyoğlu

değil. Yeni rejimin *Kuran-ı Kerim*'i değersizleştirdiğini öne sürerek İstibdat rejiminin *Kuran-ı Kerim*'e sahip olduğu değeri bahsedebileceğini ve İslamı layıkıyla yüceltebileceğini savunuyorlar.

Hürriyet Ordusu denetimindeki Yıldız Köşkü (Sarayı)

Bunun dışında liberal Türkler olarak adlandırılan bir kesim daha var. Her geçen gün üyelerinin sayısı artan bu kesimin önde gelenleri devlet yönetiminde görev üstlenmeye pek talip olmuyor. Jöntürkler karşılarında muhafazakâr ve liberal olmak üzere iki muhalif kesimin oluştuğunun farkındalar. Bu güçler karşısında tarafsızlık politikasını tercih ediyorlar. Ancak siyasi deneyimsizliklerinden dolayı, öncelikle kendi kimliklerinin korunmasını garanti altına almak isteyen gayrimüslim toplumları iktidarlarına direnen güç olarak görüyorlar.

İstanbul'un kozmopolit toplumu yakında patlayabilecek bir toplumsal altüst oluşa hazır.

Bahtın Ermeniler için vereceği karar ne olabilir?..

Şimdiden tahminde bulunmak mümkün değil.

Her halükârda Türkler; Ermeniler ve Rumlar için pek hayırlı düşünmüyorlar. Radikal muhafazakâr Türkler ise Hristiyan unsurlara karşı sınırsız bir düşmanlıkla bakıyor. Pek tabii ki istikbalde olabilecekler hiç kimse için hayırlı değil.

Bu tartışmalar, jurnalcilerin varlığı dikkate dahi alınmadan, İstanbul'un dört bir tarafında yüksek sesle yapılıyor. Aynı konuşmaları Taksim Kışlası'nın yanındaki Halk Bahçesi'nde de duyabilirsiniz. Her ne kadar çevremdeki Rumların yüzlerinde bir rahatsızlık görülme de istisnasız bütün Ermenilerin çehrelerinde yılgınlık ve yas çizgileri belirmiş. Bazen genç devrimcilerin şatafatlı palavraları açıkça duyuluyor. Onların hangi partiden olduklarıyla ilgilenmiyorum. İstanbul'un Ermeni ahalisinin çoğunluğu artık bu tür parti militanlarına bir nebze dahi saygı duymuyor.

* * *

Şimdi İstanbul'da eleştirme özgürlüğü var ama Meşrutiyet rejimini açıkça eleştirmek mümkün değil. Bir dostum, *Kanun-i Esasi* karşıtı konuşmanın tehlikeli olduğuna dikkatimi çekiyor.

Anayasal düzeni savunanlara hak veriyorum. Türklerin ancak *Kanun-i Esasi*'yi tam olarak kavradıkları takdirde içine düştükleri tehlikeli durumdan kurtulabileceklerinden eminim.

Görüşmeleri yaptığım günlerde siyasi sorunlar oldukça ağır ve hiç de iç açıcı değildi. Taksim'in yüksek tepesinden görünen Boğaziçi'nin, Üsküdar'ın, Kadıköy'ün büyüleyici manzaraları karşısında, karnı tok olarak doğal güzellikleri hayranlıkla seyretmenin rahatlatıcı bir yanı da yoktu. Yumuşak ve dingin manzaranın etkisindeki ruh halimle uzaklaşıyorum oradan. Taksim Bahçesi'nin girişine yakın kır kahvesine doluşan orta sınıftan insanlar, *ince sazın* seslendirdiği ve Mendelsson'un senfonilerini andıran dinlendirici ezgilere kulak vermişler.

Şarkı, müziği ile kanatlarını açıp düşüncelerimi kucakladı. Doğu'nun inleyen nağmelerindeki titrek sesler havada dalgalanarak zavallı halkın kökleşmiş hüznünü bir süre için uyuşturuyor. Hariçten gelen çalgılarda tınlayan müziğin inleyen

Bir Türk ailesinin evi

ezgileri, sazların içli vuruşları dinleyenlerin ruhuna işliyor. Yuvarlak masaların çevresini dolduranlar, öfkeleriyle zehirledikleri yükselen ateşlerini şeffaf rakı kadehlerinde söndürüyorlar.

İstanbuluların hep hüznle birlikte yaşadıklarını gözlemliyorum. Ezilmiş ruhlarındaki acıları pek dışa vurmuyorlar. Tehlikeler sürekli önlerinden sü-

ratle geçiyor, mahrumiyet içindeki hayatlarını kanıksamışlar.

Ben *ince sazın* eşliğinde bu düşüncelerle boğuşurken on metre ileride hızla yol alan at arabası yaşlı bir Ermeni kadına çarpıp onu yere yuvarladı. Arabacı hiç umursamadan atlarını tekrar hızla koşturmaya koyuldu. Kalabalıktan hiç kimse tepki göstermedi. Anlaşılan, İstanbul'da tepki göstermek hâlâ yasak...

* * *

Doğru Yol'da, Avusturya Posta Şirketi'nin karşısındaki ünlü Alman Kitabevi'nin vitrininde bulunan çeşitli dillerdeki kitaplar arasında gördüğüm bir Ermenice kitaba bakmak için durdum. Bu, Mırmıryan'ın benim de bildiğim son kitaplarından biri: *Geçmiş Yüzlerin Gölgeleleri*,¹⁸ ünlü kitabevinin vitrinindeki tek Ermenice kitap. Mırmıryan bu kitabın sayfalarında Yeremya Çelebi,

18 Harutyun Mırmıryan, *Ermeni Soylu Ailelerinin Kısmi Tarihi*, (Erm.) Konstantinopol, 1909.

Abba Mikhitar, Badriyark (Patrik) Nalyan, İknados Muradja d'Ohsson, B. Arkebisgobos (Arbişop) Kakuçyan, Badriyark B. Krikoryan, Deroyndsi, Badriyark Vehabedyan ve Arkebisgobos Margosyan ile Armaş Melekleri'nin¹⁹ öykülerini kaleme almış. Mirmıryan bu şahısların biyografilerini bir araştırmacı titizliğiyle kaleme almadığı için kitabın taşıdığı değer üzerinde pek durmak istemiyorum. Fakat okur, bu kitabın sayfalarında yer alan Muradja d'Ohsson'un yaşam öyküsünü tatlı bir iştahla okuyacaktır.

Ve tesadüfe bakın.

Mirmıryan'ın kitabının yol açtığı merakla kitabevinin kapısından içeri girince Muradja d'Ohsson'un ünlü kütüphanelerde bile bulunamayan evrensel değerdeki meşhur eseri *Osmanlı'nın Zenginliğine Genel Bakış* adlı kitabını önüme koyduklarında heyecanıma zor hâkim oldum. Bu değerli eser tanınmış tarihçilere kaynak olmuştur. Saygıdeğer tarihçi Hammer, Ermeni yazarın bu eserini birçok cilt halinde hazırladığı *Osmanlı Tarihi* başlıklı araştırma kitabında temel kaynak olarak kullanmıştır.

Bu büyük boy kitabın sayfalarını çeviriyorum. Tamamen Fransızca olarak kaleme alınan kitap ince bir işçilik ve hayranlık uyandıran baskı tekniğinin ürünü, gravürler çok temiz basılmış. Bu eserin bir örneği Ermeni kütüphanelerinden birinin raflarında yer bulamazsa çok üzülürüm. İstanbullu (Ermeni) yazı işleri sorumlularından rica ediyorum. *İkdam*'ın yazı işleri müdürüne

19 Armaş Melekleri: İzmit yakınlarındaki Armaş (günümüzdeki adı, Akmeşe) Manastırı ve Koleji, matbaası ve yayınları 19. yüzyıldaki Ermeni tinsel aydınlanmasının en önemli merkezlerinden biri oldu. Armaş Melekleri burada eğitim görmüştü. Balat'taki Surp Hıreşdagabed (Aziz Melekler) Kilisesi'nden getirilmiş, 1922 yılında kaybolan Meryem Ana İkonası ile de ünlü idi. Armaş Melekleri ile Krikor Balakyan'ın da aralarında olduğu, buradan yetişmiş aydın din adamları kastediliyor. [E.n.: Krikor Balakyan'ın *Ermenilerin Golgothası* başlıklı kitabı Stephen Ohanian ve Ali Çakıroğlu çevirisiyle Belge Uluslararası Yayıncılık tarafından yayımlandı. 533 s. 2014].

uzun editoryal yazılar sunacaklarına, elinden tutup sözünü ettiğim kitabevine getirsinler ve bir Ermeni'nin eserinin Osmanlı tarih yazımının daha ilk günlerinde kaynak olarak kullanıldığını gösterebilirler. Böylelikle Türk yazı işleri müdürü, Ermeni'nin Osmanlı devletinde aydınlık fikre sahip olduğunu ve Osmanlı'yı daha da aydınlatacağını çok iyi kavrayacaktır.

* * *

Galata Köprüsü'nden İstanbul tarafına geçtim. Başkentteki ticari faaliyetler burada yoğunlaşmış.

Göze çarpan hareketlilik tam saat 8'de başlıyor. Buradaki satıcılar, Pera'daki gibi gürültülü çığırkanlıklarla insanı usandırıp rahatsız etmiyorlar. Bu semtte günlük alışverişe yönelik olan dükkânlar hemen göze çarpıyor. Pera sokaklarındaysa bu dükkânların görevini seyyar satıcılar üstlenmiş.

Alışveriş yapılan ticari hanlar İstanbul tarafında kümelenmiş. Bina kiralari düşük olduğu için her milletin gazete matbaaları da bu bölgeye yerleşmiş.

Bugünkü ilk işim mütevazı Ermeni kitapçıyı ziyaret etmek. Bana eşlik eden kişi doğma büyüme İstanbullu olmasına rağmen, İstanbul'un labirent gibi dolambaçlı sokaklarının yabancıydı. Burada bir yeri bulmak için dolaşırken Türk mahalleleri hakkında rahatça fikir sahibi olabilirsiniz. Sağa sola sormanın pek faydası yok. Nadiren cevap verme zahmetine katlanıyorlar ve üstelik yanlış yönlendiriyorlar. Yorgun argın sokak sokak dolaşıyorum. Mahmut Paşa yokuşundan tırmanırken sağlı sollu dükkânların önündeki *cıftlar*²⁰ kırık dökük Fransızcalarıyla dükkânlarından mal almam için beni ısrarla içeri davet ediyorlar. Bu bölgedeki dükkânların hemen hiçbirinde hayrete şayan olabilecek bir ürüne rastlamak mümkün değil.

20 Yahudiler kast ediliyor.

Türk mahallesinde bir ev

Yürürken köpeklerin koro halinde havlamalarına neden olmamak ve bir çukura düşüp ayağımı burkmamak için tüm dikkatimi toplayıp yalnızca bastığım yere bakarak ilerleyebiliyorum.

Sersefil olduktan sonra, Çakmakçılar Sokağı'ndan aşağı inerken tüm duvarları kitaplarla kaplı küçük dükkânı buldum. Baron Vahan Zartaryan kitaplarına gömülmüş çalışıyordu. Elini sıktım. Bu alçakgönüllü insana karşı özel bir saygı duyuyorum. Haksız yere Hamid'in zulmüne uğrayıp zindandan zindana sürülerek eski rejimin eziyetlerine katlanmış dürüst, mülayim ve onurlu bir insan. Bu şahsı günümüz Türkiye Ermenisi yazarlar arasında en yararlı çalışmayı yürüten kişi olarak addederim. Gözleri zindanlarda geçirdiği yıllar yüzünden mi, yoksa yoğunlaştığı edebî araştırmalardan mı, bilemiyorum ama bir nedenle göz çukurlarında kaybolmuştu. Zorluklara dayanıklı yazarın zayıf ince vücudu, onun kitaplar arasında

“çile çektiğine” tanıklık ediyor. Bir “*vanagan*”²¹ sabrıyla *Hişadaragan*’ı (Hatırat) hazırlıyor. İlk iki fasikülü şimdiden yayımlanmış olan bu değerli çalışma karşısında duyarsız kalıp hak ettiği değere ulaşmasına engel teşkil edenlerden olmak istemiyorum. Yazarın 1412-1913 yılları arasındaki aydınlarımızın hayatlarını kaleme almaya çalışması coşkuyla karşılanmayı hak ediyor. Eserin biçimi ve dili, disiplinli ve titiz bir araştırmadan çok, bir (ansiklopedik) yaşam öyküsü sözlüğünden beklenecekleri karşılamayı hedefliyor. *Hişadaragan*’ın sayfalarında yer verilen kişilere ait yaşam öyküleri portreler, eserlerinin kapak resimleri ve önemli yazılarının tıpkıbasımlarıyla zenginleştirilmiş.

Hayranlık duyulacak bu eserin ilk fasikülünde Hırimyan Hayrig, Mikael Nalbantyan, Amira Bezciyan, Boğos Odyan, Armenak Hayguni ve Doktor H. Katipyan’ın, ikinci fasikülünde ise Katolikos Ğugas, Badveli (Hürmetli) Fizika Boğos, Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Anayasası’nı hazırlayanlardan Mıgırdiç Amira Cezayirliyan ile Garabet Vartabet Şahnazaryan’ın yaşam öyküleri yer alıyor. Çalışkan yazar her ay *Hişadaragan*’ın bir fasikülünü yayımlıyor, dolayısıyla onu bir tür aylık biyografi dergisi olarak değerlendirebiliriz. İşte İstanbul’da edebî değeri yadsınamayacak, önemsenmesi gereken bir çalışma.

Baron Keçyan’ın, gazetesinde bu çalışmanın duyurusunu yapmak için yoksul yayıncıdan para talep ettiğini duyunca çok şaşırdım. Tam bir hayasızlık... Acaba aynı yazışları müdürleri, kimi tacir ve “*der hayr*”ların²² taşradan İstanbul’a gelişlerini köşelerinde utanmadan haber yaptıklarında karşılığında bir bedel mi talep ediyorlar?

Şimdi buradaki gazetecilerin hastalıklı alışkanlıkları hakkında yazarak yanlışı yapıyorum. Bunun yerine, bir örneğini

21 Keşiş, çilekeş.

22 Halk dilinde peder anlamındaki Ermeni kilisesi ruhanisi.

Zartaryan Kitabevi'nde²³ bulduğum yapıcı, alçakgönüllü çalışanların

değerinden söz etmeliyim. *Hişadaragan*'ın yayıncısına, böylesine ağır bir çalışmanın altından nasıl kalkabildiğini sorduğumda şu cevabı alıyorum:

– Bütün gün dükkânda kitapçılıkla uğraşıyorum. *Hişadaragan*'ı ise geceleri hazırlıyorum. Bir yandan da oğlumun beşiğini sallıyorum ki ben yazarken bebek ağlayıp da dikkatimi dağıtmasın.

Karnını doyurmak için maddi ihtiyaçların yükü altında ezilenler de keşişlere özgü böyle bir çalışmayı gerçekleştirebiliyor. Yeter ki disiplinli ve iradeli olunsun. Ancak manastırlarda zengin kütüphanelere sahip keşişlerin gerçekleştirebileceği bir çalışma, görüyorum ki maddi dünyanın sorumluluklarıyla cebelleşen ve eli kalem tutan biri tarafından sırtlanmış. Sahip olduğumuz bu türden birkaç değerli yayıncı arasında yer alan Zartaryan'ın hatırlanması için birkaç satırımı onun edebî çalışmalarına ayırdım.

* * *

18 Ekim'de yazar dostlarıma iade-i ziyaret yapma fırsatını buldum. Hovhannes Şahnazaryan'a ait *Hayrenik* gazetesinin yazı işlerine döner basamaklı merdivenden çıktım. Sadece yazarlarından tanıdığım Yervant Odyan *Efendi*'yi bulabildim orada. Onunla değerli *tıvanaked* Krikor Odyan'ın yazı hayatı üzerine sohbete koyulduk. Yetenekli yazarın makalelerinin neden bir kitapta toplanmadığını sorduğumda, bu arzusunun gerçekleşmesi için kendisinin özellikle ilgilendiğini söyledi.

23 1870'lerde kurulan ve birkaç kuşak devam eden Zartaryan Matbaası, profesyonel olarak Ermenice kitaplar yanında Osmanlıca kitaplar da basıyordu.

Yervant Odyan da günlük gazete yazarlarının edebî eserler yaratmakta kısırlaştıklarına dair fikirlerimi paylaşıyor. Bu durumun sebebi, varolan yazarların kabiliyetsizliği değil çünkü aralarında bu tür makaleler yazabilecek yetenekte kalemli var herkesin dediği gibi, okuyucunun edebî makalelere ilgisiz kalması. Acınacak bir durum. Halbuki toplum, yetenekli kalemli, ancak onların edebî yazılarını okuyarak hak ettikleri değerle ödüllendirebilir.

Genç ve yetenekli edebî kalemli öne çıkardığımız her girişimimize toplumun gösterdiği ilgisizlik, edebî yaratıcılığın yüce heves ve gücünü ta başından felce uğrattı. Oysa toplumumuz bir kez daha anlamalıdır ki kendi edebiyatını yaratamayan bir milletin kıymet-i harbiyesi olmaz. Ermeni milleti asırlardır duyduğu tercümece ayıbından kurtulmak için kendine özgü bir edebiyat yaratmaya koyuldu ama toplumun ilgisizliği onu daha ana rahmindeyken boğuyor.

Hayrenik'in yeni yazı işleri kurulu, önceki yazı işleri kadrosunu yeniden bir araya getirmek için her türlü çabayı göstermiş. Arpiar Arpiaryan'ın yokluğu belirgin. Yetenekli kronik yazarının eksikliği, aslında bizim gazeteci kuşağının geneli için de geçerli. Ustalarına hayranlık duyanların onun hedeflerinden neden saptıklarını anlayamıyorum. Eski *Hayrenik*'te de yazan Yervant Odyan, yeni *Hayrenik*'in yazı işleri kadrosunda önemli bir yere sahip. Vahan Tekeyan ve Yervant Odyan kendilerine özgü kalemliyle yeni *Hayrenik*'in edebî gücünü oluşturuyorlar. Odyan mizahın en güçlü kalemli, Tekeyan ise Ermeni edebiyatı rönesansının büyük ustalarından. Eski *Hayrenik*'te yazı işleri müdürü de olan Şahnazaryan kendi "ego"sunu hiç hissettirmemişti. Yenisinde ise eskiden görünmeyen "ben"i sevimli ve belirgin. Başyazılarındaki olumlu, kanıtlarla ikna edici üslubu İngilizlere has. Şahnazaryan'ın yeni yazı işleri kurulundakilerle ilişkisinde geliştirici ve dostane bir otorite var.

Ermenice yayımlanan gazetelerin yazı işleri büroları İstanbul tarafında yoğunlaşıyor. Bunlardan en eskisi, Şahnazar tarafından kurulan ve ilk sayısı 13 Temmuz 1891'de yayımlanan *Hayrenik*'tir. Kırımlar ve yoğun baskıların olduğu dönemde bu gazete de payına düşeni alıp tarumar oldu. Keçyan'ın *Püzantion* gazetesi ise eski *Hayrenik*'in enkazı üzerinde kuruldu ve günümüzde muhafazakârların yayın organı durumunda. Yazı işleri müdürü, yaptığı bir hayırdan dahi kendisine pay çıkaracak kadar beceriklidir. İngiliz basınının soğukkanlılığıyla davranır ve yayın kurulunda yer alanlar da aynı özelliği taşırlar. Ermeni esnaf kesimi bu gazeteye öncelik tanır.

Bu gazeteden başka İstanbul tarafında *Aravod*, *Jamanag*, *Kağapar*, *Gohag*²⁴ süreli gazeteleri ile bürosu Sirkeci'de bulunan ve haftalık yayımlanan *Şirag*²⁵ edebiyat dergisi vardır. *Şirag* birkaç aydan beri yayınına ara vermek zorunda kalmış. Nedeni ise toplumun günlük gazete okuma hastalığı, günlük gazetelere daha çok rağbet etmesi. Çünkü şimdi "gazete ticareti" zamanı, gazetecilikten para kazanılıyor. Ama edebî bir dergi yayımlamak kazanç getirmeyen, eziyetli bir iş... *Şirag*'ın editörü Vahan Tekeyan, giriştiği bu değerli uğraşını, ayakları yere daha sağlam basarak sürdürmekte kararlı olduğunu söylediğinde sevindim.

İstanbul'dan ayrılmadan önce yeni inşa edilen bir yapıyı ilk kez gördüm. Arap ve gotik mimari karışımı, her iki köşesinde bir minare haşmetiyle yükselen kuleleri olan, cephesi albenisiz hiyeroglif desenlerle donatılmış bu görkemli bina, İstanbul'un büyük merkezî postanesi olarak hizmet veriyor. Burada yeri gelmişken, günümüz Türk posta hizmetlerinin mektupların

24 *Gohag* (Dev Dalga) 1909-1914 ve 1919 yıllarında İstanbul'da Hmayag Aramyants (M. Şvod) tarafından yayımlanan ve editörlüğünü K. Yeğigyan'ın yaptığı değişik periyotlarda edebiyat, siyaset, iktisat gazetesi.

25 *Şirag* 1905'te İskenderiye'de yayına başlayan aylık edebî ve sosyal dergi. 1906'da Kahire'ye, 1909'da İstanbul'a taşınır. Vahan Tekeyan, Arpiar Arpiaryan gibi önemli yazarlar bu dergide editörlük yapar.

zamanında alıcısına ulaşabilmesi için her türlü kolaylığı ve çabayı gösterdiğini söylemeliyim.

Osmanlı devleti yabancı yönetimlerle yaptığı onursuz anlaşmaların, yani kapitülasyonların, baskısından kurtulmak için gerekli idari düzenlemeleri kararlılıkla uyguluyor. Kapitülasyonların kaldırılmasından ilk etkilenecekler de yabancı posta şirketleri olacak.

* * *

Köprüden Galata tarafına geçiyorum. On yıl önce burada *Arevelk*'in²⁶ yayın bürosunu ziyaret etmiştim. Arpiar Arpiaryan, bir dönem *Arevelk*'i günlük yayımlanan edebiyat gazetesine dönüştürmüştü; kardeşi Dikran Arpiaryan ise edebiyat dergisi *Masis*'i²⁷ yeni boyutlarla ve haftalık olarak yayımlıyordu. Şimdi hem günlük *Arevelk*, hem de haftalık *Masis* yayımlanıyor. Meşrutiyet'ten sonra *Arevelk*, eskiden olduğu gibi güçlü bir yayın kurulu oluşturamamıştı. Melkon Gürdikyan zaman zaman tatlı diliyle kaleme aldığı ve gurbetçilerin yaşamlarını anlattığı yazılarıyla eskiden beri seviliyor. Yeni *Arevelk* de onun edebî çalışmalarının harını yeniden körükledi. Yervant Sırmakeşhanlıyan ise Meşrutiyet Türkiye'sindeki şovenlere karşı

26 *Arevelk* (Doğu) 1884-1915 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Ermenice siyasi ve edebî gazete. Püzant Keçyan, Levon Paşalyan, Arpiar Arpiaryan, Yervant Sırmakeşhanlıyan gibi ünlü editör-yazarlar tarafından yayımlandı.

27 *Masis* 1852-1908 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan Ermenice siyasi, iktisadi, felsefi, edebî gazete. Günlük, haftalık, aylık periyotlarla yayımlandı. Editörlüğünü Garabed Ütciyan, Arpiar Arpiaryan, Krikor Zohrab, Hrand Asadur, Mikael Şamdancıyan, Yenovk Armen gibi ünlü gazeteci ve yazarlar yaptı. Özellikle Arpiar Arpiaryan ve Krikor Zohrab'ın editörlüğü döneminde (1884-93) olabildiğince cesur bir siyasi çizgi izledi. Dönemin pek çok ünlü yazarın eserlerinin yanı sıra, yabancı dillerden Ermeniceye çevrilen şiirler, makaleler, öyküler vs yayımlandı.

kırbaç gibi şaklattığı muhteşem sözlüğüyle farklı bir çıkış yapmıştı. Yeni duyumlarıma göre, *Arevelk*, yeni ve güçlü bir kadro ve farklı solukla yayın yaşamını sürdürmeye devam edecek. *Arevelk*'in yeniden yayımladığı Arpiar'ın *Garmir Jamuts* (Kızıl Adak) adlı kitabı Becidyan²⁸ Efendilerin hanında depolanmış duruyor. Bunun nedeni miras meselesi olabilir. Gerçi başkaları *Arevelk*'ten önce davranıp *Garmir Jamuts*'u yayımlamışlardı. Şimdi İstanbul, özellikle Pera'daki bütün tütün satıcılarının raflarında kırmızı kapağıyla satışa sunulmuş durumda. Kapak fotoğrafında Arpiar, alaycı gülümsemesiyle, adeta kendisine eziyet eden ve ölümünün gölgesinde kalan yayın kuruluyla dalga geçiyor.

* * *

Bugün İtalya Elçiliğinin “*emperyal markiz*” salonunda İtalya kralının doğum günü kutlandı. Elçi coşkulu konuşmasında, İstanbul'a yerleşmiş olan İtalyanların her şeyden önce İtalyan diline önem vermelerini ve kültürüne katkıda bulunmalarını açıkça talep etti. İtalyanların anadillerini ihmal ederek Fransızcaya önem vermelerinden dolayı üzüldüğünü belirtti. Elçi anadil konusunda milliyetçi görünmekten kaçınmadı. İtalyanlar, anadilini koruyup güçlendirmek için çaba gösterirken bizimkilerin yabancı hayranlığına ne demeli!

G. Bolis, 11 Kasım 1909

KABRİSTANDAN DİNLETİLER

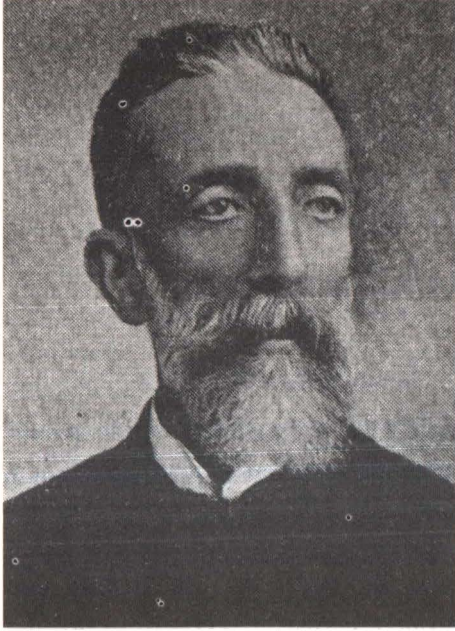
Fanilerin ebedî huzura çekildikleri mezarlıkları henüz ziyaret etmedim fakat on gün önce Galatasaray'dan Şişli'ye kadarki açık alanlarda (mezarlıklarda) dinlenen ölülerin bizlere bıraktıkları anıları yeniden hatırladık. Ölüler günüydü. Arka arkaya giden arabalardaki çelenkler dikkat çekiyordu. Ben ise Alişan'ın öğrencisi, şair Mıgırdiç Acemyan'ın hediye ettiği eserinin sayfalarını çevirirken okuduğum “Yaşlı Ayyaş” şiiriyle ölülerin hatıralarına daldım.

Ölüler günü, yaşlı ayyaş, aç ve çıplak. Bulmuşsa içecek bir kadeh şarap, yüreğinde ne kin var ne de yoksulluğundan dolayı bir dem isyan. Fakat bulamazsa bir kadeh şarap, ne iman kalıyor ne de ibadet. Kendisi gibi aç ve çıplak ama asla şaraptan mahrum kalmadan birlikte kırk yıl yaşadıkları yaşlı eşi ölüyor. İhtiyar ayyaş, ölüler gününde eşinin mezarını ziyaret ederken ona şöyle sesleniyor:

*Ah bir derder²⁹ bulsam “hıman”³⁰
Çağırıp kabrini okutsam
Cimri gözümünden dökülmez yaş
Toprağına bir kadeh şarap döksem*

29 Derder: Peder

30 Farsça, “heman”, Türkçe, “hemen”.

Mıgırdiç Acemyan

Şair Acemyan, bana bu şiiri gerçek hayattan esinlenerek kâğıda döktüğünü söylemişti. Yaşlı ayyaş, eşinin ölümünün ardından onu mezarlıkta sürekli ziyaret edermiş. Yanında götürdüğü bir şişe şarabın yarısını başucunda içer, kalanı da eşinin yattığı toprağa dökerek kutsarmış. Yaşlı ayyaşın son vasiyeti ise şöyle:

*Öldüğümde geniş bir fiçı olsun tabutum
Mezar taşım uzun bir şişe
Bir kadeh şarap dökün
Yoksul kabrime*

Yaşlı ayyaş çoktan rahmetli olmuş fakat onun bu tuhaf vasiyetini birileri yerine getirebildi mi acaba? İstanbul'da tanıdık ayyaş *derderler* ve *vartabedler* var ama ölümler gününde yaşlı ayyaşın masum arzusunu hiçbiri hatırlayıp yerine getirmedi. Ruhban sınıfında alkoliklerin olmasına çok şaşıttım. Tek tesellim sayılarının az olması.

Kilise görevlilerinin içlerinde ayyaşları barındırması tam bir rezalet... Keza içkili halde kilise korosunda yer almak da... Acemyan bu konudaki görüşünü kendine has tatlı diliyle yukarıda yazdığım hayat hikâyesini anlatarak ifade etti ve "Yaşlı

Ayyaş” şiiriyle ilgili kırıncı olmamamı rica etti. Ardından, “Şairler hayatın karanlık kuyularından hikâyelerini çıkardıkları ve şiirlerini yazdıkları çehrelerle ilgili kitaplarının önsözünde birkaç satır bilgi verebilseler ne iyi olurdu,” diye ekledi. Haklıydı. Eğer Acemyan bana yaşlı ayyaşın hayat hikâyesini anlatmasaydı şiirinde vurguladığı gerçekliği anlayıp kavrayabilmem için şiiri bir müneccimin sezgileriyle okumam gerekirdi. Kendi bakış açısını dile getirdiği için ona teşekkür edip, en çok hangi şairleri sevdiğini sordum.

“Lamartine ve Victor Hugo ile Beranger’i de severim,” diye cevapladı.

“Şiirlerinizde dünyaca tanınmış Lamartine ve Hugo’nun tatlı esintilerini hissediyoruz fakat Beranger’in gücünü pek sevmemişsiniz.”

Yüzündeki ifadeden bu değerlendirmemden pek hoşlanmadığını hissettim. Ardından,

“Beranger bir savaşçının mücadelecisi gücüne sahip, siz ise savaşçı değilsiniz,” diye açıkladım.

– Ben hep yumuşak olanı sevdim, hırıltılı sözcükleri kullanmaktan dahi kaçındım. Mesela, “*impoşknel*” (tadına bakmak) fiilini hiç kullanmamışımdır. Şiirlerimi genellikle hissettiğim anlarda yazmışımdır. Yapay olmaktan tiksiniirim. Kitapta toplu olarak yayımlanan şiirler, bir anda kâğıda dökülmüş şiirlerdir. Toplu olarak yayımlamayı da pek düşünmemiştim. Kitap, Rusya Ermenisi Rostovlu Hovhannes Balyan’ın, “*megena*”nın³¹ desteğiyle gün ışığına çıkabildi. Baskısı eski rejim döneminde yapıldığı için, kitapta yurtsever şiirlerimin eksikliği görülüyor. Hamim diğer şiirlerimin de yayımlanabilmesi için gerekli maddi yardımı kabul etmemi sürekli rica ediyor.

31 Megena, Mecene: Yazar ve sanatçılara maddi olarak destek olan varlıklı şahıs..

– Yurtsever şiirlerinizden ve *Vahakn*³² destanından başka çalışmalarınız var mı?

– *Vahakn* destanını on yedi yaşında yazıp Hayr Arsen Pakraduni Vartabed'e okuttuğumda onun değerli manevî desteğini almıştım. Lamennais'nin *Halkın Kitabı* ve *Zindan Sesi* adlı eserlerinin (Ermenice) çevirilerini Edebiyatsever Cemiyeti Yayınevi'nden maddi destek alarak yayımladım. *Ancarak Bısag* (Acemi Damat) komedisini Ortaköy Hayırseverler Birliği'ne hediye ettim. Schiller'den yaptığım *Haydutlar*³³ oyununun çevirisi, otuz beş yıl önce Arevelyan Tadron'da³⁴ (Şark Tiyatrosu) Ekşiyan Tiyatro grubu³⁵ tarafından sahnelendi. Beranger, La Fontaine ve diğer tanınmış İtalyan, Fransız şairlerinden yaptığım çevirileri ve yayımlanmamış yazılarımı topluyorum. Şimdi yaşlanıp emekli maaşı almayı hak ettiğim için yazmaya daha fazla vakit ayırabileceğim. Fakat bu uğraşlara girişmeden evvel Avrupa'ya yeni bir seyahat yapıp, Venedik'i tekrar görmek istiyorum.

32 *Vahakn* (Վահագն) ya da *Vahagn* Vishapakagh (Ejderhabiçen): Ermeni mitolojisinde ateş tanrısı; Yunan mitolojisindeki Herakles'in karşılığı.

33 *Haydutlar*, Çev. Sabiha Bedri Göknıl, MEB Klasikleri, Ankara, 1958.

34 *Arevelyan Tadron* (Şark Tiyatrosu) 1859 yılında, Stepan ve Arakel Altunduryan kardeşler ile Stephan Hekimyan tarafından İstanbul'da kuruldu. Oyunlarını Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe'deki Saray Tiyatrosunda sergilediler. Bu tiyatro, Dolmabahçe Stadyumu'nun inşası uğruna yıkıldı.

35 Ekşiyan Tiyatro Grubu, İstepan Ekşiyan (1834-1901) tarafından kurulmuş ama maddi problemler nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır. Tiyatro sanatçısı olan İstepan Ekşiyan, öğrenimini Paris'teki Muradyan Koleji'nde yaptı. 1856'da Hekimyan ve Beşiktaşlıyan ile birlikte Ortaköy Okulu'nda amatör olarak sahneye çıktı. Arkadaşlarıyla birlikte Ortaköy Hayırsever Tiyatro Derneği'ni kurdu. 1859'da kurulan Şark Tiyatrosu'ndaki oyunları ile tanındı. Topluluk 1862'de dağıldı ama aynı yıl yeni bir kumpanya kurarak İzmir turnesine çıktı. Bir süre sonra bu topluluk da maddi nedenlerle çalışmalarına son verdi.

“Venedik” adı, şairin hülyalı yüzündeki entelektüel ışığın parıltısıyla dudaklarından döküldü. Şair orada Alişan’ın elinden lirizmin cazibesini tatmıştı.

* * *

Acemyan, benim için, İstanbul’da Beşiktaşlıyan dönemi şairlerinden geriye kalan son parlak yıldızdır. Herkesin hürmet ettiği şair, Boğaziçi’nin büyüleyici gökyüzünün altında yaşamını sürdürüyor. Günümüz yazarlarından yeni yetme şairlere kadar herkes ona taparcasına saygı duyar. Okul arkadaşı rahmetli Tomas Terziyan her fırsatta Acemyan’ın lirizminden övgüyle söz etmiştir. Şairin *Luys yev ısdverk* (Işık ve Gölge) adlı eseri hakkında hayranlıkla şunları yazar: “Ne kadar tatlı üslup, ne kadar içten tınılar. Mutlulukla selamlanabilen maskesiz bir çehre... İnsan, ancak aşkla okuyabilir bu güzellik ve mutluluk soluyan dizeleri.” Terziyan, Acemyan’la birlikte öğrencisi oldukları usta şair Alişan Vartabed’i de andığı içten sözlerle şöyle devam eder: “Biliyorum, eğer hâlâ Adriyatik kıyılarında olsaydık yurtsever ruhuyla evladı gibi sevdiği öğrencisinin eserini onurlandırır.” Milletimizin bütün yazarları hemfikir olarak Acemyan’ı bu onura layık gördüler. Helenistik şiirler yazmış olan okul arkadaşı Terziyan’la birlikte yaşlı şair, layık oldukları saygıyla her şeyden önce ustaları Alişan Vartabed’i de onurlandırdılar.

G. Bolis, 14 Kasım 1909

İSTANBUL'DA BAHAR

Halk doğanın yeşile büründüğü İstanbul manzaralarının hazzını tatmak için sabırsızlıkla mayıs ve haziran aylarını bekler. Fırsat buldukça halkın baharın doyum olmaz keyiflerini tadıp yaşadığı mesire yerlerini bir turist merakı ve sabırsızlığıyla gezmek istedim.

İnsanların dinlendiği, eğlendiği bu mesire yerleri doğal kır manzaraları, peyzajlarıdır. Pazar günü öğleden sonraları ailece evden dışarı çıkmaya en uygun zaman olduğu için Beyoğlu sokakları ve caddeleri kalabalıkların gürültüsünden dolayı cazibesini yitiriyor. Pera'nın merkezinden uzaklaşmak lazım. Asya'nın bakir yeşil kırlarında hüküm süren sessizliğin huzurunu tadabilme arzusu eşliğinde *muhamir arabası* denen yerli taşıtla Şişli'nin yerleşim olmayan çıplak tepelerine doğru yola koyulduk. İlk kez karadan İstanbul'un görkemli bir tablo gibi ufukta yitip giden enfes manzarasına bakıyordum. Musevi Mezarlığı'nı hızla geçtik. Solumuzdaki yüksek geniş çayırlarda Bulgar eğitim kurumunun büyük binası bulunuyor. Havası serin olan bu bölgede süvarilerin eğitimine, yüksek okul öğrencilerinin icra ettikleri seçkin beden eğitimi oyunu olan futbol eşlik ediyor. Meşrutiyet, dehşetin hüküm sürdüğü bu ıssız bölgelere özgürlüğün solunabildiği huzur ve neşe serpmiş. Yol arkadaşım anlatıyor:

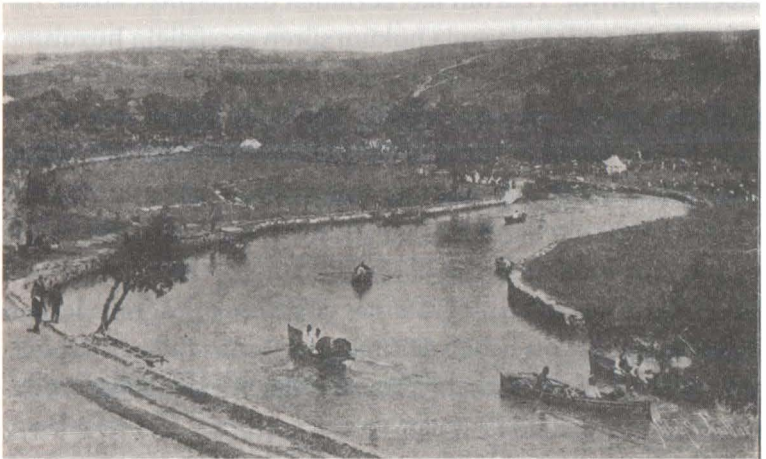
- Önceleri buralara gelmek dahi mümkün değildi. Cinayetlerin işlendiği mekânlardı buralar. Her sabah çayırarda birkaç kadın cesedi bulunuyordu ama hiç kimse sesini çıkaramıyordu. Cinayetlerin failleri karanlıkta serbestçe işlerini görüp korkunç serüvenlerine devam ediyorlardı.

Anlatmaya devam eden yol arkadaşımın sözleri beni şaşırtmıyordu:

- Güvenlik teşkilatının esamisi okunmuyordu buralarda. Mahkeme ve zindan yalnızca Ermeniler için vardı. İnsan kaçırmalar, tecavüzler, kılıçla hunharca işlenen cinayetler yaşandı. Cinayetin sorumluları da genellikle cani polis ve askerlerdi.

Pek tabii ki bu ürkütücü gerçekler karşısında da şaşırmadım. Medeni şehir yaşamında ilkel kalarak hayatını barbar gibi sürdürenlerden insanlık, adalet, eşitlik talep etmek mümkün değil. Sıkıyönetim sona ererse kendisiyle birlikte hüküm süren Meşrutiyet'in sağladığı huzur ortamının da sonu gelir. Çoğunluk bu tespitimizde hemfikir...

Şehrin ahalisi şimdiki güvenli hayattan yararlanıyor. Buraları toplu halde gezmeye gelenlerin sayısı her geçen gün artıyor.

Taşıtların rahatlıkla yol alabildiği uzun ve geniş caddede arka arkaya ilerleyen arabaların en önünde bizim araba bulunuyordu. Yüksek yaylalık çayırardan geçtikten sonra yavaş yavaş inmeye başladık. Yerleşimin olmadığı, ekilip biçilmemiş bakir tepeler uzaktan peş peşe görünmeye başladı. Çatallanarak ayrılan yataklarında usul usul akıp giden tatlı sular, dereler bölgeyi ikiye bölüyor.

Göz alıcı güzellikteki Kâğıthane vadisine indik. Sağımızdaki peyzajlar dolambaçlı vadilerin arasında kayboluyordu. Sola yöneldik. Bakir doğaya hâkim olan sessizliğe hayran kalıyoruz. Ne köpek ne karga; yalnızca geçmiş zamanların mutluluk ve hüznüne tanık olmuş asırlık yaşlı ağaçlar... İki avcının görünmesini istisnai bir olay gibi algılıyoruz. Sağımızda duvarlarla korunmuş ucu bucağı görünmeyen sık ağaçlıklı muhteşem bir orman yükseliyor. Arabacı bu ormanın devlete ait olduğunu ve orada yalnızca sarayın keçilerinin otlayabildiğini söylüyor. Bu ormanın bir ucunda büyük bir beyaz saray bulunuyor. Arabacının dediğine göre, zamanında orası Sultan Aziz'in yazlık malikânesiymiş. Tarihe göreyse II. Mahmut zamanında yanı başındaki küçük camiyle birlikte inşa edilmiş. Caminin küçük minaresi sanki tornadan çıkmış, fil dışından enfes bir dikilitaş. Ortasında Venedik *Merleddinleri* ile örülmüş şirin bir mermer minber bulunuyor. Büründükleri siyah çarşafı rüzgârda savrulan kadınlar caminin önünde bir şeyler topluyorlar. Çiçek mi nane mi, nereden bileceksin...

Kayıkla Haliç'ten Galata Köprüsü'ne doğru yolculuk yapmayı istediyseniz de hem geç kaldığımız hem de mevsim kayıkla yolculuk yapmaya müsait olmadığı için vazgeçtik. Etrafımızda yer yer taş oturakların olduğu ağaçlıklı şirin alanlar vardı. Fakat ziyaretçilerin rahatlıkla oturup dinlenebileceği bir kır kahvesi yoktu.

Ahıra benzeyen kulübedeki kahveci ise müşteri kıtlığından dolayı yılgın ve umutsuz görünüyordu. Burası yaz mevsiminde

bütün İstanbulluların akın ettiği mesire yeri. Bir grup beyaz kayık, kar beyazı kuğular gibi nazlı nazlı süzülerek Haliç'in suyunun önünü kesiyor. Halk bu suların üzerinde *ince sazların* seslendirdiği Doğulu serenatların eşliğinde yaz mevsiminin tadını çıkarıyor.

Geldiğimiz güzergâhtan geri dönmek için tekrar yola koyulduk. Tam Kâğıthane'nin göbeğindeki düzlük bir alanda nadir iki *avanak* gördüğümüzde arabacı tüm saflığıyla:

"Bunlar Mısır'dan gelen yaban eşekleri. Hamid'in ahırından çıkarıp buraya getirdiler," dedi.

Halk önceki sultana tamamen muhalif... Onu, "Hamid, yıkıcı Hamid" diye anıyor. Hamid'in *avanakları*, *zebralar* başları önlerinde otlamayı sürdürürken, biz oradan ayrılıp tepelere doğru yol aldık. Düzlük bir alanda açılan temel çukuru, son *reaksiyoner* olaylar³⁶ sırasında şehit düşen Selanikli askerlerin naaşları üzerinde yükselecek abide için.³⁷

* * *

Bugünlerde Meşrutiyet rejimine yeni bir soluk vermek için her tarafta askerî bandolar yürüyor. Geniş caddelerde ellerinde bayraklarla yürüyen gençler görülüyor. Bunlar askere alınmayı talep eden gayrimüslim gençler, yani "zoraki" vatandaşlık...

Hristiyan askerler sorununun çelişkili yönleri var. Hristiyan mebuslar büyük bir coşkuyla Hristiyan gençlerin askere alınmasını talep ettiler ve bu haklı talepleri kabul edildi. Şimdi Hristiyan gençler askerliğe yazılmak için kendileri başvuruyorlar. Ancak Hristiyanlar Müslüman askerlerin arasında ayrıcalıklar da talep ediyorlar. Başkenttekiler fazla uzağa gitmemeyi,

36 31 Mart Ayaklanması kastediliyor.

37 Bugünkü yeni İstanbul Adliye Sarayı yanında yer alan Hürriyet-i Ebediye (Sonsuz Özgürlük) Tepesi Anıtı (Abide-i Hürriyet) ve "Hürriyet Şehitliği".

Türkiye'de kadınlar

Anadolu'dakiler ise Afrika'nın derinliklerine sürülmemeyi rica ediyor. Mevcut vaziyet pek iç açıcı değil. Müslüman askerler işe ve koğuşlardaki hayat şartlarıyla ilgili şikâyetlerini bildirdiler. Yatacak yerlerin yeterli olmadığından, bir şiltenin üstünde dört kişi yatmak zorunda olmaktan, bir kaptan altı kişi birlikte yemek yemekten, aynı kapta el, ayak, çamaşır yıkamaktan şikâyetçiler... Ve işte bu tür yakınmalar aynı zamanda Hristiyan askerlerin zihinlerini de sürekli meşgul ediyor.

İnkılapçılar (Jöntürkler), vatanın kurtuluşu için başlarını Avrupa'da kuş tüyü yastıklara koyuyorlardı. Eğer askerler vatanın kurtarıcısı olacaklarsa kurtarıcıların önlerinde yalnızca çileli bir yol var.

MİLLÎ FİKRİYAT

Bugün Osmanlı parlamentosunun, “Meclis-i Mebusan”ın, açılış törenleri yapılıyor. Meşrutiyetçi Osmanlılar karmaşa içinde, can sıkıcı gelgitler yaşıyorlar. Elçi ve mebusların arabalarla Nişantaşı’ndan toplu halde dönüşlerini izledim. Siyah kelekler de törendeydi. Onlar özgürlüğü *çarşafın* altında ve tül arkasında beklemek istemeyen Türk/Müslüman kadınları. *Feraceleri* hâlâ anayasa güneşini (aydınlığını) göremedi ama yüze takılan tüller günbegün şeffaflaşıyor. Anayasal metinler Osmanlı’nın temel dinî prensiplerini kökten etkileme gücüne sahip değil. Özgürlük, Müslüman Türk kadını için gizemli ambalajında saklı duruyor. Toplu taşıtlarda yüzleri açık seyahat etme hakkına sahip değiller. Şirket-i Hayriye ve İstanbul içinde seyrüsefer yapan vapurlarda en özgür fikirli Türk (Müslüman) kadınları bile kendilerine ayrılan haremlik bölümünde yolculuk yapmak zorunda.

* * *

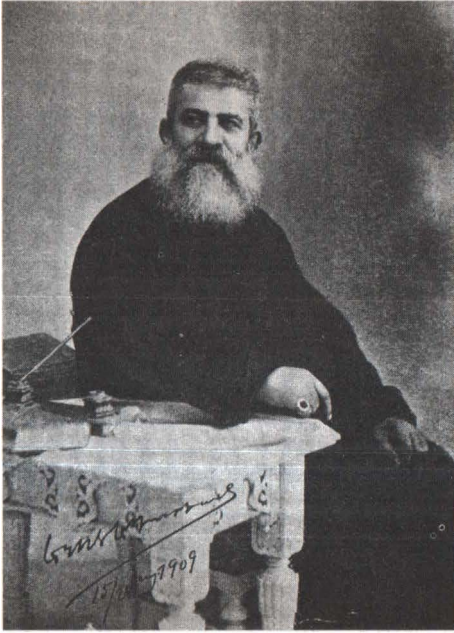
Meclis-i Mebusan’ın ikinci açılış töreni Çırağan Sarayı’nda yapıldı. Kızıl Sultan kardeşi Murat’ı orada ömür boyu hapse mahkûm etmişti. Eğer söylediğim bir kehanet değilse şimdi orada Dacik cehaleti özgürlükçü Anayasayı da zincirleyerek tutsak etmeyecek mi? Ahmet Rıza, yeniden Meclis-i Mebusan başkanı seçildi. Hakkında çıkarılan ve August Comte ideolojisinin

Çırağan Sarayı

mümini olduğu ve propagandasını yaptığı söylentisine, çoğunluk tamamen inanmış. Bu tür dedikodular toplumda oldukça etkili. Meşrutiyet muhalifleri onu hep mason olarak yaftalamıştı. Nedense tam da bugünlerde ahali arasında, Ahmet Rıza önderliğindeki Jöntürklerin masonluğu İslam toplumunda yayaacağı söylentileri dolaşüyor. Bu söylentiler Meşrutiyet'in sağladığı barışı bozmak, muhafazakâr Türkleri (Müslümanları) kışkırtıp ayaklandırmak için muhalifler tarafından icat edilmiş olabilir.

Osmanlı Türkiye'si'nin şu anki kaygan siyasi ortamında her şey olabilir. Rum Patriği sonunda Jöntürklerin sıkı dostu oldu. Ahmet Rıza kendi inisiyatifiyle Rum Patriği Hovahim'in ayağına gidip, Meclis-i Mebusan'ın Rum Patrikhanesi'nin bütün yetki ve haklarının savunucusu olacağını bildirince Patriğin yüzündeki düşmanlık silinir. Ertesi gün Rum Patriği Dahiliye Nazırlığını ziyaret eder. Acılar sanki tatlanmıştı. Ahmet Rıza aynı günlerde, köşesine çekilmiş Katolik Ermenileri Patriği Gatoğigos Sabbağyan'ın yaşlı ağzına da tatlı bir hap atar. Aynı haptan Patrik Turyan'a da sunulur. Ne var ki Patrik Turyan'ın acısını altın varaklı haplarla dindirmek mümkün değil. Adana Katliamı'nın

Patrik Turyan Sırpazan

yarattığı acının baldan tatlı sözler dinleyerek dinmesi mümkün değil.

Buna rağmen Ermeni Millî Meclisi'nin şaşkın vekilleri, Turyan Sırpazan'dan istifasını geri almasını talep ediyorlar. Fakat Turyan eğilmiyor ve dik duruyor. İstifasını geri almasını isteyenler, zamanında akliselim ile düşünmeliydiler. Şimdi sorunlar kördüğüm oldu. Patrikhane'nin haklarını sınırlayıp getirmek istiyorlar. Vaziyet daha karmaşık ve

çetin bir hal aldı. Osmanlı hükümeti, Adana Katliamı'nı kışkırtanların nüfuzlu Türkler olduğunu sessizce itiraf etmiştir. Fakat bu kişilerin istenen cezalara çarptırılmaları halinde önü alınmayacak siyasi kargaşaların ve ayaklanmaların vuku bulacağını söyleyerek Ermenilerden durumu olduğu gibi kabul etmeleri isteniyor. Ancak Turyan, taleplerinde ısrarlı; Adana'yı kan denizinde boğan sorumluların cezalandırılmasını ve adaletin yerine gelmesini istiyor.

Turyan'ın talebi hep kulak arkası edilecek. Ama talepleri yerine getirilmese bile, makamına tekrar dönmek suretiyle Patrikhane'nin haklarının bir kısmını koruyabilir.

Ermeni Patrikhanesi'nde yeniden seçimlere gidilmesi zorunlu hale geldiği takdirde, bu seçimler, yetkili makamların vaatleri ikna edici, inandırıcı ve tatminkâr olduğunda yapılmalıdır.

Patrikhane'nin acınası vaziyeti bütün Ermenilerde yılgınlığa neden oluyor. Saygın bir şahsiyetin bana anlattığına göre, Patrikhane yönetim kurulunun yetkileri günbegün işlevsiz hale geliyor. Rahatsızlık *Kanun-i Esasi*'nin yeniden uygulanmasıyla başlamış. Benimle bunları konuşan kişi, Ormanyan karşıtı olmasına rağmen, önceki patriğin diplomatik tavrını daha fazla takdir ediyor.

İstanbul'daki kilise görevlilerinin genel olarak maddi durumlarının acınacak kadar kötü bir halde olduğunu gözlemliyorum. Ruhban kesimi mucizevi mecralarda³⁸ gezinerek, birbirine iftira edip kara çalarak maddi gelir kaynaklarını doğal olarak kuruttu. Yağlı sarı cüppeler ve paltolarla dolaşıyor Ermeni *vartabed* ve *kahanalar*. Hımayak Timaksyan ve maiyetindeki birkaç *yebis-gobosun* sık dış görünüşleri istisna teşkil ediyor. Sadece fakir *der hayr* ve *kahanalar* yoksullara yardımcı oluyor. Ancak mahrumiyeti bilenler ezilenlerin halinden anlayıp destek olabilir.

Geçmişte milletimizin refahıyla ilgili sorunlar üzerine daha ciddi düşünülüyor ve olumlu işler öne çıkarılarak çözüm aranıyordu. Öngörü sahibi bilinçli şahsiyetler eğitim kurumlarının güçlenmesini teşvik ediyor, yapıcı öğütler vererek cesaretlendiriyorlardı. Sultan Hamid'in korkunç karanlık terör günlerinde dahi hevesle sürdürülen eğitim çabası bugün gıptayla anılıyor. Şimdi ise...

Ermeni okullarının durumu hiç de memnun edici değil. Ormanyan zamanında eğitim kurumlarındaki enerji daha fazlaydı. Millet (Ermeni cemaati) şimdi yalnızca Getronagan Okulu'nun³⁹ Batılı yüksek eğitim kurumuna dönüşmesi için çabalıyor.

38 Yazar burada her buhran döneminde yaygınlık kazanan ve özellikle yoksulların yaşadığı Haliç bölgesindeki kiliselerde gerçekleştiği varsayılan, körlerin gözlerinin açılması, kötürümlerin ayağa kalkması gibi mucizevi sağalmaları kastediyor.

39 Getronagan Okulu 1866'da, İstanbul'un Galata semtinde yüksek okul olarak kuruldu. 1884'te ölen Patrik Nerses Varjabedian bu okulun

Ormanyan Sırpazan

yor. Bu okulun eğitim kurulunda bilinçli şahsiyetler yer alıyor.

İstanbul'daki Ermeni eğitim kurumlarının çöküşünün temel nedeni, yine Ermeni ebeveynler. Modernite ve yabancı hayranlığı önceleri yalnızca Ermeni Katolik toplumunun büyük zaafıydı. Şimdi onlara özenen zengin ve orta sınıf *lusavorçaganlar*⁴⁰ da Ermeni okullarının durumuyla ilgilenmeyip çocuklarını yabancı eğitim ku-

rumlarına gönderiyorlar. Geriye millî hissiyata bağlı, acıyı hep yüreğinde taşıyan yoksul kesimler kalıyor. Onlar da maalesef maddi olarak Ermeni okullarına destek olamıyorlar.

Yabancı okullara giden öğrenciler, orada yalnızca bir yabancı dil öğrenebilirler, hepsi o kadar. Aynı yabancı dil ve daha fazlası bütün Ermeni okullarında öğretiliyor. Yabancı hayranlığının başka bir nedeni ise bu okulun kapısından giren bir Ermeni öğrencinin mezun olduktan sonra işini de garantilemiş olması. Yabancı öğretmenler buradaki (İstanbul'daki) ilişki ve nüfuzları

açılmasında büyük çaba harcadı. Okulun ilk amacı, İstanbul ve taşradaki Ermeni okulları için öğretmen yetiştirmekti. Günümüzde lise olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

40 Ermeni millî kilisesinin temellerini atan Krikor Lusavoriç-Aydınlatıcı (Batı dillerinde: Gregoir Illiminateur) lakabından dolayı bu kilisenin ritüellerine bağlı Ermeni müminlerine verilen ad.

sayesinde eğittikleri öğrencileri ecnebi ticari işletmelere yerleştirebiliyorlar.

Eğer milletimiz sonuç almaya yönelik dayanışma düşüncesinin önemini gerçek anlamıyla kavrayabilse her türlü çöküşün altından kolaylıkla kalkıp ayakları üzerinde durmayı başarabilir.

El ele verip birbirimize destek olmalıyız. Diğer milletler burada yalnızca kendi milletine yardımcı oluyor. Üstelik İstanbul'daki milletler yaşayabilmek için koyu milliyetçilik fikrini aralıksız işliyorlar. En aşırı milliyetçiler Elenler,⁴¹ Almanlar ve Yahudiler. Onlar parayı kendi çevrelerinden dışarı çıkarmazlar; işleri, ticareti, görevleri kendi milletinden olanlarla paylaşırlar.

Konu buraya kadar gelmişken duyduğum genel şikâyeti de ekleyeyim. Ermeni milleti kendinden olanları savunma konusunda gevşek ve zayıf davranmaktadır. Parayı başkasına verir. Öğretmen, doktor, mimar, işveren ve bütün tüccar ve zanaatkârlar aynı dertten, milletin savunmasız kaldığından yakınıyor.

Her kavim başka kavme yardımcı olmaya yükümlüdür fakat kendi milletine zarar vermeden, gelişmesine engel olmadan. Önce kendine yardımcı ol, sonra elin peşinde deli divane...

İstanbul, 16 Kasım 1909

41 Ermenice Huyn adı hem Rumlar hem de Yunanlar için kullanılır.

APELYAN KUMPANYASI

Geçen gün Rusya'nın tanınmış aktörlerinden Armenyan ile görüştüm. Heyecanla *Vanuş'un Çocukları* adlı oyunu hakkında konuştu. Bu Rusya Ermenisini; oyunun yazarı, çevirmeni ve sahneleyeni olarak tanıyorsunuz. Armenyan hayran olduğu oyunun işlediği ahlaki değerleri sade ve açık bir biçimde çözümlledi. Tiyatronun toplumdaki işlevine dair analizlerini tüm samimiyetiyle dile getirirken Fransız hummasına tutulmuş gibi coşuyordu. Onun yüreğindeki tutkunun yüceliğini görebiliyordum. Yalnızca Rusya Ermenilerinin Ermeni tiyatrosunun ustalarını yetiştirdiğine ikna oldum. Yarın akşam Bedi Şan Tiyatrosu'nda Apelyan Kumpanyası'nın *Vanuş'un Çocukları* adlı oyunu sahneleyeceğini söyleyince ona "İstanbul Ermeni toplumu bu oyunun halet-i ruhiyesini anlayabilecek mi?" diye sordum, ama buna açık bir cevap vermedi.

Oyun kararlaştırılan günde sahnelendi. Seyircinin tepkisi sempatik değildi. Oyunu izleyen topluluktan edindiğim izlenimle, ertesi gün gazete yorumlarında okuyabileceklerimi tahmin edebiliyordum. Ertesi gün, İran'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş olan tanınmış bilim adamı, baştabip Bazil'le karşılaştığımızda, *Vanuş'un Çocukları* oyununun onda bıraktığı etkiyi sordum. Gülümseyerek verdiği cevap anlamlıydı:

– Bu ve benzeri oyunlar İstanbullulara göre değil. Seyirciler haddinden fazla sıkıldı. "Bütün hayatımız boyunca cefa çekiyor-

ruz, biz buraya gülmeye geldik,” diyerek sürekli şikâyet ettiler. Birçoğu *Rusahayrenle*,⁴² özellikle “*um*”, “*lis*” son eklerinin geçtiği kelimelerle dalga geçti. Oyuncuların dilini alaya alan seyirciden ne bekleyebilirsiniz ki!?

Başka bir izleyici de baştabipten duyduğum eleştirileri aynen dile getirdi. Bana da İstanbul Ermeni toplumuna hak vermek kaldı... Her biçare kendisine tahakküm edenin boynuna sarılır ve oradan da asılır. Türkiye’nin zavallı toplumu bu tür piyeslerden mahrumdu. Tiyatro olarak bildiğimiz oyunların hiçbir değeri olmadı. Bir tek Yıldız Sarayı’nda Sultan Hamid ve haremi için, bazen İtalyan grubu “*Traviata*”, “*Trovatori*” ve benzeri güzel operaları sahnelerdi.

Apelyan-Armenyan sahne aldıktan bir gün sonra gazetelerde yer alan eleştiri yazıları arasında yalnızca Vahan Tekeyan’ın yazısı bilinçli bir tiyatro eleştirisi olarak tanımlanabilecek yorumlar içeriyordu. Birçoğu önce tiyatronun ne olduğuyla ilgili eğitim almalı. Buradakiler öğrenmeden eleştirmeyi seviyorlar.

* * *

42 4. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Ermenistan’ın batısı Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının, doğusu ise İran’da kurulan imparatorlukların etki alanında kaldı. Eğitim ve yazı dili “*Kırapar*” Ermenice bütünlüğü korumaya çalışmış olsa da günlük konuşma dili zamanla ayrıştı. Rönesans döneminin yankıları Ermeni tüccarlar sayesinde kilisenin duvarlarını aşıp Ermeniler arasında 18. yüzyılda tamamen duyulunca yeni ihtiyaçlara cevap veren “*Aşharapar*” Ermeninin temelleri atıldı. 19. yüzyılda *Kırapar* Ermenice, kilisenin ve ruhanilerin kullandığı yazı dili olarak kalırken *Aşharapar* Ermenice seküler aydınların kullandığı yazı dili olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda kendine özgü, Çarlık Rusyası egemenliği altına giren Doğu Ermenistan’da farklı gelişti. Bu ayrışma Batı Ermenicesi anlamında “*Arevmıdahayren*”, Doğu Ermenicesi anlamında “*Arevelahayren*” olarak yapıldığı gibi, bağrında yaşanan imparatorlukları belirtecek biçimde, batıdakiler Doğu Ermenicesini “*Rusahayren*”, “*Barsghayren*” [Pers-İran Ermenicesi], doğudakiler ise Batı Ermenicesini “*Tırkahayren*”, “*Dackahayren*” olarak da adlandırdılar.

Aktör Hagop Apelyan

Apelyan, Ostrovski'nin Masum Günahkârlar oyununda Neznamov rolünde

Apelyan, İpsen'in Halk Düşmanı oyununda Dr. Şdokman rolünde

Apelyan, Nilleri'nin Tuzak ve Aşk oyununda Ferdinand rolünde

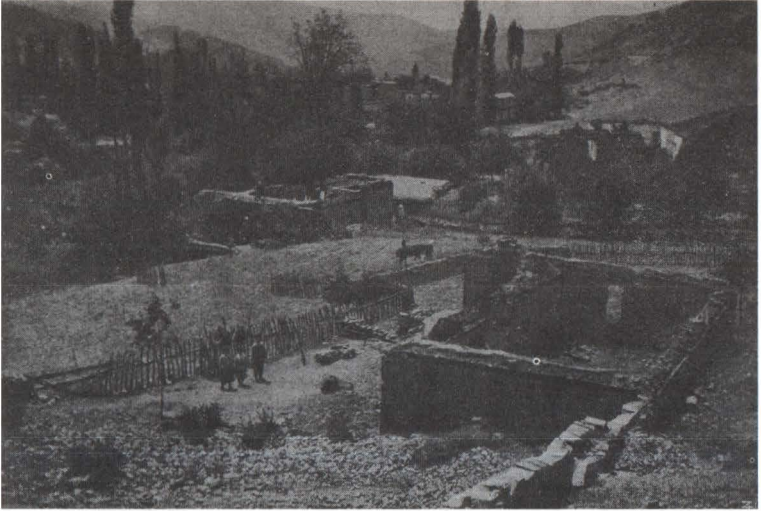

Adana

Az önce yetimlerle ilgilenen ve aynı zamanda yazar olan bir *hayr surp*,⁴³ şaşkın ve rengi atmış bir şekilde yanıma geldi. Sebepini sordum:

“Yahu kardeş,” diye başladı, “Şu bizim devrimciler var ya, tamamen milletin düşmanları. Yedikule Yetimhanesi’nden geliyor. Devrimciler zavallı yetimleri kışkırtmışlar. Yetimler de haykırış, direniş, Patrikhane’ye sağanak gibi yağdırdıkları şikâyetlerle isyan etmişler. Zabitlerin gözetiminde yetimhanenin kapıları kilitlendi. Şimdi otuz yetim bakımdan mahrum oldu.”

Hayr surp’un saflığı hayrete şayan! Olayla ilgili duyduğum farklı yorumlardan anladığım kadarıyla, o yetimhanede olumsuz bir karmaşa hüküm sürüyor. Kimilerinin söylediğine göre, yetimler erkek-kız karışık öğrenim görmeyi, birlikte yaşamayı talep ediyorlar. Yetimleri savunan gazeteler ise yetimhanedeki öğretmenlerin beceriksizlikleri ve idarenin baskıcı uygulamalarından dolayı yetimlerin isyanını gerçekçi ve haklı buluyorlar. Söylentilere gelince, devrimci partilerin bir yetimhaneden sağlayabilecekleri ne gibi çıkarları olabilir? Niçin yetimleri saçma sapan nankörlüklere sevk etsinler ki?

Bahçeköy. Bu köyün bütün sakinleri katledilmiştir

Anlaşılması zor bir durum. Her şeye rağmen yetimler vicdanlı ve itinalı bakıma tabi tutulmalı. Kişilik hakları gözetilmeli. Şımarmamaları için otoritenin şefkatle uygulanmasına özen gösterilmeli.

* * *

Bugünün gündemi çok önemli.

Bütün yerel gazeteler, Hüseyin Cahit'in *Tanin*'de yayımladığı "Ermeniler İçin" başlıklı yazısını Ermeniceye çevirerek aynen yayımladılar.

Tanin, Jöntürklerin resmî yayın organı. Doğal olarak *Tanin*'de yapılan tartışmalar da çok önemseniyor. "Ermeniler İçin" başlıklı makale, "bizim" Ermenilerimiz için yazılmış. Bu makale, Meşrutiyet'in ilk günlerini hatırlattı. Meşrutiyet ile birlikte saf yüreklerimizde yeşeren toprağı birlikte işleme arzusuyla Türk'e sarılıp birbirimizi tüm içtenliğimizle sevmeye başladık. Fakat Adana felaketi, samimiyetimiz yüreklerimizde daha kök salmadan kesip attı. Adana yangınının isleri Türk'ün suratına yapıştı.

Kilikyalı (Adana) yetim bir kız çocuğu

Ve şimdi Hüseyin Cahit, *Tanin*'in sayfalarında dök-tüğü mürekkeple bu kara lekeyi milletinin yüzünden silmek istiyor. Ermeni ise artık budala yerine konmak istemiyor. Türk'ün *şerbetli* ilgisinde samimiyet gör-müyor. Bütün Ermenistan'ı mezarlığa çeviren de aynı Türk'tür. Sonuç alıcı çö-zümler tatbik edilmeden Ermenilerden altın urgana boynunu yeniden sokması-nı istemek ve illüzyon kaya-sından yenilgiler denizinin üstünde sallanmasını bek-lemek mümkün müdür?

Hüseyin Cahit Bey'e medeni samimiyetimle teşekkür edi-yorum ancak değerli yazar, Ermenistan'ın alınından bir Breton türküsündeki şu dizelerin hâlâ silinmediğinden emin olmalıdır:

*Mezarlık ağzına kadar doldu
Kiliselerin basamakları dahi dolu
Bütün bir ova takdis edilmeli
Gömülecek cesetler için.*

Her şeyden önce hilalinizi kızıl bulutlar arasından çıkarmak için çabalayın.

Türk'e nasıl şaşmayalım! Uğursuz bir rastlantı sonucu, Hüseyin Cahit'in makalesinin yayımlandığı günün akşamın-da, Yedikule'de bir Ermeni evine giren Türk polisleri, çocuk yaştaki bir kızla bir kadının üzerlerine çöküp tecavüz ettikten

Kilikyalı yetim erkek çocuğu

sonra ellerini kollarını sallayarak işlerinin başına dönerler. Olay özgürlükçü Anayasanın, Ermenisever kabinenin görevde olduğu İstanbul'da gerçekleşir. Ve de Türkiye'nin bütün ipleri Jöntürklerin elindedir. Ermeni'nin bunu bağışlaması mümkün mü? Suçlu polisler ancak semt halkı ve yöneticileri anayasal haklarını kullanıp davacı olduklarında tutuklanabildi.

Kim bu durumun sorumluları?

Ahlaksız Türk değerleri değil mi?

Medeni Türk kesimi doğal olarak bu ve benzeri olaylar olduğunda şaşırıyor. Bu tür suçlar kendileri için de küçük düşürücü.

Mersin

Ağıtlar yakan ülkeden (Adana)

Fakat bunları önleyebilecek güçleri yok. Bir devrimle totaliter bir rejimi alaşağı edebilirsiniz ama değerlerin tahakkümünün alaşağı edilebilmesi, koşulları iyiye doğru dönüştüren, sabırlı ve kararlı adımların atılıp uygulanmasıyla mümkündür.

G. Bolis, 10 Aralık 1909 (aynı yerde)

BÜYÜK YENİ HAN

İstanbul'da eski Ermeni sarraflardan geriye kalanları ancak *khan*larda bulabilirsiniz. Tesadüfen Büyük Yeni Han'a girdim. Kendimi tam bir Şark ortamında buldum. Yarı yıkılmış yüksek bir bina olan *khan*ın dengesiz taş basamaklarından yukarı çıktım. Uçsuz bucaksız geniş odalar. Sanki iki kare bina birbiriyle birleşmiş. İtalyan manastırlarına benziyor. Tek yönde uzanan geniş odalar, arka arkaya dizilen kalın demir kapılar.. Her birinin üstünde Ermeni, Rum, Musevi sarrafların adları yazılı. Ben Hayr Alişan'ın öğrencisi Andon Hekimyan Efendi'nin odasına girdim. Tüccar, iş sahibi birinin odasını ilk kez görüyorum. Sevimli *ağa*, bana eski amiraları hatırlattı. Onların eskiden şimdiki kendisinin bulunduğu odada yaşamış olduğunu ve kendi çocukluk döneminde burada çuvalla akçe tarttıklarını anlattı. Çok daha eskiden burası sofuların tekkesiymiş. Düzensiz ve ahlaksız bir hayat sürdürdükleri için Sultan onları buradan sürmüştü. Ardından Ermeni amiralar ticarethanelerini buraya taşımışlar. Yüzyıl önce Ermeni sarraflar, Ermeni Millî Meclisi'nin⁴⁴ toplantılarını kimi zaman burada yapmışlar. Zaten o dönem Ermeni

44 İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi Ruhani Meclisi'nin yanı sıra, Ermeni milletinin seküler (cismani, laik) ileri gelenlerinden oluşan meclis. O dönemde bu meclise dâhil olanlar, Arapların Ermenistan'daki egemenliği döneminde Ermeni hanedanlarına (*naharar*) verdikleri "Emir" unvanının Ermenicedeki şekli "amira" unvanıyla anılıyordu.

milletinin yönetimi amiraların elindeydi ve amiraların bulunduğu merkez de *Büyük Yeni Han'dı*.

Kocaman hanın dört bir tarafını dolaştım. Kendinizi Ortaçağ hanlarında sanıyorsunuz. Dilenciler Şarklılara has bir iki-yüzlülükle kapı kapı dolaşüyor ve dileklerini söyleyerek her sarraftan sadaka istiyorlar. Bazen görüntüler, her zamanki neşeli ruh halimi sarsıp beni altüst ederek müthiş bir kedere boğuyor. Çalışamayacak kadar zayıf düşmüş, soluk benizli, hüznü *gharib* Ermeniler, dehşet ve talan dünyasından kaçıp sığındıkları bu yerde, sadakaya bağlanmış hayatlarını çekiştirip duruyorlar. Bu yaşayan ölülerin hali mezarlıktan daha kederli. Hanın basık havasında şaşkın, bir köşeye sinmiş, günün birinde *bahtın* yüzlerine gülmesini bekliyorlar. Korkunç katliam ve talanların neden olduğu hüznün ve yasla birlikte kapılarından içeri giren yoksulluğu yaşıyorlar.

Düşünüyorum da, zamanında Kayseri, Harput, Erzincan, Eğin, Bayburt ve Erivan'dan gelen zengin Ermenilerin yerleştiği bu meşhur binada, şimdi tek dostu ıstırap olan gariban Ermeniler var. Mırmıryan, *Ermeni Zenginler* adlı eserinde amiraları şöyle tasvir eder: "Her biri kendi hemşerisini kollayarak İstanbul'un umumi hayatında etkili ve nüfuzlu olmaya uğraşmıştır. Hep söz vermiş, sürekli talep etmiş, kendi aslına yabancılacak kadar gaddarlaşmış, her türlü hayasızlığa göz yumup, gururunu okşayan şerefsizleri hoşgörecektir kadar kişiliksizleşmiştir." Bu canlı resim gözlerimin önünde, *khanın* geniş odalarında dolaşıp dururken yukarıdan aşağıya doğru bakınca bir topal amele gördüm. Bir Ermeni, tüm enerjisiyle tüccarların mallarını koydukları kasaları hazırlıyordu. Tanıdım onu. İstibdat döneminin bir kurbanı da oydu. Zamanında Kumkapı'da fedakâr bir eğitim görevlisi olarak yaşıyordu. Şimdi ise bir eğitimcinin özelliğini yitirmeden bu mütevazı işle uğraşüyor. Kendisini rahatsız etmedim. Merdivenlerden indim. Benden önce dört ergen çocuk, istiflenmiş Ermenice ders kitaplarını sırtlayarak indiler. Mücellitlerdi.

Zaman her şeyin biçimini değiştirir. Yüzyıl önce Ermeni, altın çuvallarla iniyordu bu merdivenlerden, şimdi ise kitaplarla. Bu basamaklar daha önce hanedanlıklardan arta kalan sarraf *baba*'ları (amiralar) görmüştü, şimdi ise yurtsuz *gharip* Ermeni'yi görüyor.

Kara baht yalnızca merdivenin inişini gösterir.

G. Bolis, 22 Aralık 1909

BARON MİNAS ÇERAZ'IN GÖRÜŞÜ

Ermenilerin dağ gibi biriken acılarına hâlâ şifa bulunamıyor. Saygıdeğer dostum Minas Çeraz, az önce, “Milletimizin payına düşen boyun eğmektir,” dediğinde, “Yüreğimizdeki isyanın sebebi, Adana şehitlerinin hatırası,” diye hatırlattım. O da:

“Ne yapabiliriz, tutunacağımız bir dal yok,” diye cevap verdi.
Boyun eğmek...

Temkinli olmayı ve boyun eğmeyi vaaz edenler, Ermeni Millî Meclisi yönetiminde çoğunluğu teşkil ediyor. Hamid gibi kurnaz diplomatik manevra yeteneğine sahip olmayan ve ileriye göremeyen Jöntürklerin milliyetçi olduklarını ve gayrimüslim milletlere karşı samimi olarak sempati duymadıklarını vurguluyorlar.

Özgüvene ve cesarete sahip olanlar da var. Çoğunlukta değiller ama önerileri kahramanca: Mademki Patrik Yeğişe Turyan tatmin edici sonuç alamadı, Türk hükümetine yaşanan talan ve katliamları, yapılan utanç verici vahşet ve sahtekârlıkları detaylı olarak sıraladığı şikâyet metnini verip tamamen çekilmeli ve Patrikhane uzun zaman milleti vekaletle idare etmeli.

İhtiyatlı olmayı tavsiye eden kesimin görüşleriye şöyle: Yeğişe (Turyan) *Sırpazan* var olanla yetinsin, zaten Türkler kırk kişiyi idam ettiler. Bu, eski rejimle kıyaslandığında, görülmemiş bir gelişme. Bugünlerde bir Türk yetkili, adaletin yerini

Minas Çeraz

bulması için *Sırpazan*'ın taleplerini tatmin edici adımlar atılacağına dair bir açıklama yapacak. Yeğişe *Sırpazan* bu koşullarla Patrikhane'nin başına geçip yeniden aralıksız olarak suçluların cezalandırılmasını talep etmeye devam etsin. Minas Çeraz, ayrıca kendisinin temkinli çoğunluğun başını çektiğini de belirtti.

Ne olursa olsun, her halükârda en uygunu, bu istifa sorununun en kısa zamanda sonuç-

landırılması. Geçenlerde, Patrikhane'de sorumluluk yüklenmiş nüfuzlu bir şahsiyet, idari ve siyasi işlerin anlatılamayacak kadar düzensiz vaziyetini resmetti.

Görevinden çekilmiş olan aziz patriğe, "istifasını kendi milletine değil Türk hükümetine verdiği ve bu yüzden millî yönetimle ilgili işlerin savsaklanmaması gerektiği" söylenerek ricada bulunulması gerekir.

Patrikhane'deki görevlilerin bana anlattıklarına göre, *Kanun-i Esasi*'nin uygulanmasından bu yana yönetimdeki düzensizlik aşırı sorunlara neden oluyor.

Anlaşılan o ki kördüğüm olmuş meseleleri en kısa zamanda çözüme ulaştırmak lazım.

* * *

Her alanda keşmekeşlik.

Burada halk, haklı bir kötümserlikle, Türkiye’de düzenin di-
kiş tutmayacağından emin.

Türkiye’nin idari hayatında hep bir karmaşa hüküm sürmüş.
İyi ki halk Divan-ı Harp’ten korkuyor. Aslında o divanın varlığı
hükümetin yürütme yetkileri açısından meşru değil. Güvenlik
güçleri yok. Sadece Tokatlıyan Kahvesi’nin önünde göstermelik
olarak bir genç polis duruyor. Suç, serbestçe işleniyor. Halk kav-
ga etmek yerine kendi arasında anlaşıp barışarak bir anlamda
polisin görevini yerine getiriyor.

Bu siyasi karmaşaya hava muhalefeti de eklendi.

Bu düzensizliğin kurbanı, uçağıyla Tatavla vadisine düşen
pilot Blerion. Şair dostlarımdan biri, bu olayla ilgili olarak:

“Dostum, Blerion olayı da Türkiye’nin Avrupa’nın gelişmiş-
liğine aday olamayacağını kanıtlıyor,” dedi.

Ve gerçekten hava dahi gelişmeye muhalefet ediyor. Daha
önce uçaklarla yapılan hava gösterisi seyretmemiş olan bir top-
lum, Blerion’un uçakla yapacağı gösteriyi izlemek için Taksim
tarafına kalabalıklar halinde toplanmış beklerken hava bir-
den isyan ediyor. Soğuğa rağmen damlara çıkan halk ise boş yere
bekliyor. İstanbul’un havasında ters rüzgârların olduğu uzun
zamandır yapılan bilimsel incelemelerle kanıtlanmış olmasına
ve Blerion, girişiminin başarı şansının çok az olduğunu bilmesi-
ne rağmen, uçağının motorunu çalıştırmaya mecbur kalıyor. Ve
üç dakika içinde 15 metre yükseklikten yere çakılıyor. Bundan
bir hafta önce, Belçikalı Baron Katers de Blerion gibi, Kâğıthane
sırtlarındaki uçuş denemelerinde başarısızlığa mahkûm oldu.
Üç kez uçmayı denemiş, üçüncüsünde yere çakılınca uçağı hur-
dahaş olmuştu. Zavallı İstanbul halkı uçuş gösterilerinden dahi
mahrum kaldı.

İstanbul’da halkın eğlenebileceği çok fazla etkinlik yok.

Taksim’de muhteşem manzaralı oldukça güzel kamuya açık
bir halk bahçesi olmasına rağmen, toplum burada yalnızca üç

ay müzik dinleyebiliyor. Avrupa'nın en zavallı şehrinde dahi belediye bir orkestra kurmuştur. Her pazar öğleden sonraları, bu gruplar beş altı operadan seçilen bölümleri halka icra etmekle görevlidir. Burası başkent olmasına rağmen İstanbullular bu tür eğitici etkinliklerden mahrum. Bu yüzden zavallı ahali, her pazar, Beyoğlu'ndan Şişli çayırlarına doğru ayaklarını sürüyor. Yanaklarında gülümsemenin izi yok. Doğu'nun hüznü kederli ve düşünceli yüzlerine vurmuş.

Halbuki maddi fedakârlık yapmadan da halkı yüzyılların korku ve despotluğunun neden olduğu bu kederli halden kurtarmak mümkün. Başka şehirlerde askerî bandolar kamuya açık alanlarda haftada iki üç kez birkaç saatlik konser vermekle görevli. Bu görev niçin Türk başkentinde de yerine getirilmesin ki? Adım başı bir kışlaya rastlıyorum. Türk askerleri bando grupları kurmuşlar. Neden bu gruplar düzenli olarak halk için besteler icra etmesin? Bu durum Türk'ün eksikliğidir ve hiçbir haklı gerekçesi yoktur.

G. Bolis, 22 Aralık 1909 (aynı yerde)

ERMENİ MEBUSLAR

Birlikten kuvvet doğar.

Ermeni, sakız gibi çiğnenen bu gerçeği kavrayabilecek akla sahip değil.

Budalalar hayatı bölünmüşlükte ararlar. O akılsızlar sınıfından bazı Ermeniler, tarihin bir cilvesi sonucu tesadüfen şimdi milletin temsilcisi olmuş.

Burada, İstanbul'da, Ermeni bir mebusla uzun uzadıya sohbet edebilme fırsatını ilk kez bulabildim. Öncelikle şunu belirtmeliyim: Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki Ermeni mebuslar ulaşılması zor bir konuma yerleşerek gerçekleşmesi mümkün olmayan ideallerin peşinde koşuyorlar. Benimle samimi olarak sohbet eden mebus bir istisnaydı.

Onun gözlerinde milletin acısını okuyabildim.

“Memleketten gelen haberler nasıl?” diye sordum.

Derin bir duyarlılıkla cevapladı:

– Ermenistan'daki vaziyet aynı, değişmedi. Ermeni hâlâ esaretin zulüm ve eziyetlerine mahkûm.

“Neden Ermeni mebuslar seslerini yükseltip şikâyet etmiyorlar?” diye sorunca beklenmedik bir cevap aldım:

– Bizim Ermeni mebuslar arasında birlik yok...

Hangi sınıftan olursa olun Ermenilerin içinde bölünmüşlük paçavrasını kokuşmuş vücutlarından sıyrıp atamayanların varlığından emin olmasaydım cevabı karşısında şaşırabilirdim. Ermeni bu çul ile gömülmeyi istiyor.

Ermeni'nin tabiatına damgasını vuran bu bölünmüşlüğü inanmayacak tek kişi, sadece iyimser Hayr Alişan'dı:

Kendi aralarında anlaşılamayan bu mebuslara karşı sesimizi yükseltmeye hakkımız var.

1895'te yerinden yurdundan edilip dağılan Ermeniler, Meşrutiyet'in ardından tekrar yurtlarına dönmüş ve çadırların altında, Ermeni mebusların, talan edilen kendi topraklarını savunmalarını ve geri verilmesini sağlamalarını bekliyorlar.

Zavallılar beklemeyi sürdürüyorlar, beklemekteler ve hâlâ bekliyorlar. Ama Ermeni mebuslar bu duruma ilgisiz ve kayıtsız kalıyorlar.

Ermeni toprağının her kasaba ve köyünde Kürt beyi kendi hükümrancılığını sürdürüyor. Eğer size Ermenistanlının yurdunda hâlâ esaret vergisi ödediğini söylersem çok şaşırırsınız ama öyle. Kürt beyi, bu haksız haracı alamadığı zaman Ermeni'ye eziyet ediyor. İstanbul'daki Dahiliye Nazırı bununla ilgili Ermenistan'daki valilerden bilgi istediğinde, şöyle cevap veriyorlar: "İnceledik, Kürt beyi köyündeki Ermeni'den para alıyor."

Kanun-i Esasi'nin hâkim olduğu memlekette alınan bu haracın adı, pek tabii ki esaret vergisi değil, toprak vergisi.

Bu toprak vergisi nedir?

Vali; Dahiliye Nazırına şunu demek istiyor: Kürt bu vergiyi talep etmekte haklı çünkü Ermeni'nin yaşadığı topraklar Kürt'ün.

Fakat Dahiliye Nazırı, bilinen gerçeklerin, hak ve adaletin ışığında Kürt'ün hak iddia ettiği toprak, tarla, ev ve davarın aslında katledilmiş, eziyete uğramış, dışlanmış Ermeni'ye ait olduğu konusunda ikna edilmiş mi?

Ermenistan'ın karanlık tarihinin örttüğü bu gerçek kanıtlanamadığı için de *Kanun-i Esasi* Ermenistan'da uygulanamıyor. Ve yavaş yavaş *Kanun-i Esasi* Ermenistan'da açıkça hayalî bir şeye dönüşecek. Kürtler bizim mebuslar gibi bağdaş kurmuş oturmuyorlar.

Anadolu'nun yobaz molla mebusları Kürtleri kışkırtıp cesaretlendiriyorlar.

Yakında kanlı felaket dört bir yanı saracak. Hamidiye Alayları, süvari ordusu adıyla tekrar örgütlenmiş, hazır bekliyor. Bu birlikler tamamen Kürtlerden oluşuyor. Gerektiğinde Ermenileri biçmek için hazır ve nazırlar.

Bizim bölünmüş Ermeni mebusların burnunun dibinde Ermenistan'ın kara kaderi yoğunluyor.

Mışag'ta⁴⁵ yayımlanan yazılarımı okuyan okurlarım bana doğrudan yolladıkları mektuplarda İstanbul'un iç siyasi durumunun nasıl olduğunu soruyorlar.

Öncelikle şunu belirtmeliyim: Meşrutiyet hâlâ demir atacak liman arıyor.

Türk toplumu kabinede yapılan ani değişikliklere kayıtsız kalmıyor. Meclisin ikinci açılışından bu yana halk genel olarak kötümserleşti.

Dün Üsküdar'da tatsız hareketlenmeler olduğuna dair haberler yayıldı. Resmî bir yayın organı bunu hemen yalanladı.

Olay şöyle: Üsküdar'da askerler arasında çıkan kavgada silah sesleri duyulmuş. Gece duvarlara asılan afişlerde ise halkın Yusuf İzzettin Efendi'nin padişah olmasını istediği ve Müslümanların Hristiyanların askere alınmasına karşı oldukları duyurulmuş. Polis hemen müdahale edip bu tür duyuruların olduğu afişleri sökmüş olsa da akıllarda bıraktığı izi silmek mümkün

45 *Mışag* (Çiftçi) Kafkasya'daki Ermeni aydınlarından Krikor Ardzruni tarafından 1872'de Tiflis'te yayımlanmaya başlanan edebî ve politik gazete.

Niyazi Bey

değil. Bir kıpırdanma var. Üsküdar'daki olay tatsız. Söylentiye göre, Yusuf İzzettin Efendi, on beş gün önce Dolmabahçe Sarayı'na yerleşmiş. Halk bu gelişmelerden iyi sonuçlar beklemiyor.

İstanbul'un bütün ahalisi Divan-ı Harp'in varlığından memnun. Onun sayesinde eski rejimin kara günlerini unutuyor. Fakat o Divan-ı Harp'in etrafında Türk (Müslüman) reaksiyon kıpırdanma-

ları oluşuyor. Ortalıkta dolaşan söylentilere göre, iki gün önce kardeşi Osman Bey'in düğününe gelen Niyazi Bey'in İstanbul ziyaretine ahali başka anlamlar yükledi. Niyazi Bey'in 150 bin kişilik askerî birliğin desteğini alarak Prens Sabahattin'le birlikte adem-i merkezîyetçilik fikrini gerçekleştirmek için çalıştığı sanılıyor. Niyazi Bey'in bu amaçla geldiği söyleniyor. Her ne kadar hepimizin arzusu bu olsa da bu tür söylentiler kuşkuya yer bırakmayacak kadar temelsiz. Hâlâ kendi doğru yolunu bulamayan Türk'e, yeniden doğuş için bel bağlamak pek gerçekçi değil. Dört gün önce, Denys Cochin, Fransız parlamentosunda Dışişleri Bakanına Fransa'nın Türkiye'yi adem-i merkezîyetçiliğe doğru yönlendirmesi gerektiğini açıkladı ve Türkiye'nin siyasi güvenliğinin ancak bu yolla mümkün olduğunu belirtti. Ermenileri seven yetenekli milletvekili, anlamlı söylevinde uzun uzadıya Türkiye Ermenilerinin uğradığı haksızlıklara yer

vererek Fransa'nın bu haksızlıklara karşı itiraz etmeye mecbur olduğunu söyledi.

Ve Türkiye, bir kez daha Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin hâlâ geçerli olduğunu, tebaa milletlere samimi bir anayasanın gerektirdiği tüm özgürlükleri tanımak suretiyle kendi geleceğini de garanti altına alabileceğini Denys Cochin'in sözlerinden anlamıştır.

G. Bolis, 27 Aralık 1909 (a.y.)

YENİ YIL

Yılbaşı.

Dün akşam, Rum dilenci çocuklar geçen yılı “öldürmek” (uğurlamak) için kapı kapı dolaşarak şarkı söylüyorlardı. Onları ellerinde kuş kafeslerini saydam renkli kâğıtlarla kaplayarak yaptıkları ve içinde mumlar yanan çeşit çeşit fenerlerle dolaşırken gördüm.

Günbatımıyla birlikte sessizliğin hüküm sürdüğü sokakları ağlamaklı şarkılarıyla öfkelendiriyorlardı. Tatsız tekdüze davul sesleri her tarafta yankılanıyordu. Davul zurna akşamı. Later-nalar geçiyordu. Bu armonikalardan hep aynı yumuşak ezgiler duyuluyordu. İlk kez bu seyyar müzik aletinden Keyişya’nın yüreklerle işleyen eserinden bir bölüm seslendirildi.

Yoksullar bu gece para dilenmek için dolaşırlar. Körler birilerinin eşliğinde acıklı ilahiler söyleyerek sokakları arşınlarlar.

Yaşlı bir Ermeni dilenci kadın yürek dağlayan temennilerle merhamet için yalvarıyor. İlahi bir yücelik var sözlerinde. Üstüne basa basa söylediği kelimelere, yürek acısını seslendiren uza-yıp giden “ah”lar, “of”lar eşlik ediyor. Sanki zorlanarak *İncil*’den bir sayfa okuyor. Bütün dikkatim pencereden karanlığa doğru asılı kaldı. Şaşkınlıktan ağzım açık, nefes almadan dinliyorum.

Karanlıktaki hüznün içinde, insanın ruhunu alıp götüren ve yürekten yükselen tatlı bir türkü dalgalanıyor. Biri *gharibin*

türküsünü söylüyor. Çilelerle yıpranmış göğsünden soluklanıp adeta su gibi çağlayarak akan güzel ve içli bir sesle dışa vuruyor trajedisini. Bir süre sonra bir grup Ermeni kapımı çaldı. Yetimlerden sorumlu bir grubun başına geçen Dirayr Vartabed, *Gağant*⁴⁶ vesilesiyle yetimler için para topluyor. Payıma düşen uygun miktarı vererek dileklerini karşıladım. Özellikle bugün yetim çocuklar hatırlanmalı. Aynı akşam “Vosgeperan” Kilisesi’nin avlusunda yoksul çocuklara meyve dağıtılıyor. Diğer mahallelerde de benzer küçük hayır işleri ihmal edilmiyor. Fakat duyduklarıma göre, yoksullara yönelik hayır işleri de zayıflamış. Eskiden Ermeni toplumu yoksullara karşı daha cömert davranıyor ve onları koruyabiliyormuş. Yaşlı biri bana, “Bundan yirmi yıl önce, her orta halli Ermeni, bir yoksula yeni yıl vesilesiyle bir Osmanlı altını verebiliyordu, şimdi ise ancak beş kuruş...” dedi. Bu cimriliğin sebebi şimdiki yoksulluk.

Burada herkesin ağzından bir tek kelime duyuluyor:

– Fakirlik...

Neyle açıklamalı bu durumu? İstanbullu Ermeniler çok yoksul. Varlıklı Ermeni sülaleleri iflas etmiş ve iflas edenlerin yerini başka Ermeni aileleri dolduramamış. İstibdat devrinin eziyetleri zengin-fakir ayrımı yapmadan tüm Ermenilerin yuvalarını yıkmış. Hamid topuzunu öncelikle Ermeni zenginlerinin üstünde salladı.

* * *

Yılın ilk gününün sabahına keyifsiz başladım. İşte sabahın köründe Kürt-Türk seyyar satıcılar anlaşılmaz bir biçimde avazları çıktığı kadar bağırıyorlar.

– Kuşlar... Kuzular...

Mahallede ilk kez günün bu saatinde böylesine saygısız, çığırktan bağırtilar duyuluyor. Bu insanların mahalledeki varlığı

yeni. Bağrıışmaları ilk duyduğumda yangın olduğunu sandım. Bu çığırtkanlığa diğerkleri de eklenince anladım ki, ekmek parası için. Garip bağırtılar akşama kadar sürdü. İstanbul'daki sokak *saticılarının* birbirine karışan çığırtılarındaki ahenksizlik, melodiye duyulan ihtiyaç giderilmeli.

Maalesef İstanbul'da yeni yılı tasvir etmeye değıecek hiçbir yeni sayfa yok.

* * *

İstanbul, içine kapanmış ve kendi dünyasında yaşayanların şehri. Toplum İstibdat devrinden devr-i hürriyete geçerek mutluluğı da tadabileceğini umut etmişti. Gerçekte olan ise hüsrân. İstanbullu, *reaksiyoner* korkusundan kaynaklanan cehennem azabını her gün hissediyor. Şehrin toplu ulaşımı tam bir işkence. Bu konuda basında açıkça memnuniyetsizlik ve şikâyetler var. Halkın tepkisi tamamen kulak arkası ediliyor. Galata'da iki tramvay hattı var. Biri Beşiktaş'a, diğeri Şişli'ye doğru. En kötülerini bu hatlar. Elektrik enerjisi hâlâ ulaşım için kullanılmıyor. Ağır tramvay vagonlarını iki at çekiyor. Düzensizlikler sayılamayacak kadar çok. Giyinip kuşanmış zenginle üstü başı dökülen muhacir aynı kirli pis tramvaya biniyor. Yanına oturan bitli Kürt'ü ve tramvayın tahtakurularını şikâyet etmeden ağır-laman gerekiyor.

Türk'ün saygısızlığının sınırı yok. Dün karşıma bakışlarıyla insanı taciz eden, çirkin yüzlü bir yaşlı oturdu. *Reaksiyoner* partiden (gruptan) olduğu suratından belliydi. Adabı muşeret kurallarını nereden öğrenebilirdi ki? Kaba bir şekilde suratıma doğru her öksürüşünde yüzüme gelen tükürük zerrelereinden kurtulmak için boşuna çabalayıp durdum.

Üstü açık tramvaya bindiğın zaman da başka sorunlarla karşı karşıya kalıyorsun. *Kondüktörler* genellikle üstü başı kirli Rumlar. Eğer tramvayın öndeki ilk koltuğına oturmuşsan vay

başına gelene. Görgüsüz vatmanın mendili yok. İlkel insanlar gibi burnunu sümürünce gerisini tahmin edebilirsiniz. Deniz ulaşımında da benzer sorunlar var, üstüne üstlük tehlikeli. Kalabalık yolcuların hayatı eskiyip yıpranmış vapurlara emanet edilmiş. Zavallı ahalinin şikâyetlerini dinleyen yok ki. Ufukta yeni gemiler görünmüyor. Tramvaylar için henüz elektrik kullanımı öngörülüyor.

Gözümüzün önünde atlar her gün tramvayların altında kalıyor. Ahali dehşet içinde, büyük bir gürültüyle çatlayan atları izliyor.

Türkiye bir dizi yeni düzenlemeye ihtiyaç duyuyor.

Siyasi düzenlemeler.

Partiler arası uyum.

Milletler arasında eşitlik...

G. Bolis, 1 Ocak 1910

ÇIRAĞAN SARAYI

Dün gece İstanbul Ermenileşti.

Her sokakta Ermenilerin sesi duyuldu. Hüzünle kaynaşmış tatlı bir hayat vardı.

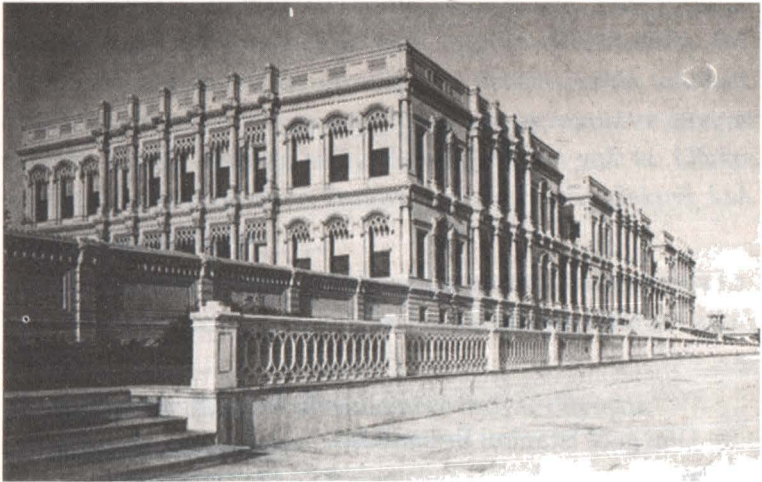
Nereye gitsem dinî ve yurtsever şarkıları duyuyordum.

Çullara sarınmış çocuklar ellerinde kandiller (fenerler) hep bir ağızdan şarkı söyleyerek dolaşıyordu. Millî “*Crakaluys*”⁴⁷ gecesi dinsel yüceliğe bürünmüştü. Onlarca grup kapının önünde ilahiler söyleyerek, Ermenistan’da hâlâ kutlanan “*Crakaluys*” bayramını hatırlattı.

Düşmanın dayanılmaz gaddar siyaseti yüzünden çekilen eziyetler nedeniyle, Osmanlı’da birlikte yaşama fikri Ermeni’nin ruhunda çok hızlı kül oldu. Ermeni artık yüreğindeki kini atarak bağışlayamıyor. Ve bu yüzden dün gece ve sabaha kadar dinî ezgilerle birlikte isyancı ve intikamcı yurtsever şarkılar yankılandı sokaklarda.

Kapımın önünde, dokuz yaşındaki Ermeni çocuk, bir ilahinin ardından Türk karşıtı isyankâr, kıskırtıcı bir şarkıya başladı.

47 Cırakaluys: Ermenice cıracık ile luys, yani kandil/çıra ve ışık yakma kelimelerinden meydana gelen ve Ermeni Kilisesi geleneğinde beş büyük bayramın (Dzinunt, Zadig, Vartavar, Asdvadzadzin ve Haç) arifesi olan gün. Aynı gün kilise kandilleri yakılır, cemaat da buna mumlarla eşlik eder.

Çırağan Sarayı

“Çocuk, korkmuyor musun? Bunlar ne kadar korkunç kelimeler...” diye sordum.

“Neden? Anayasal haklar ve özgürlükler devri değil mi?” diye yanıtladı. Ve adeta bombalayan şarkısına devam etti.

Bu, açıkça ihtiyatsızlıktı. Benzer kışkırtıcı şarkılar Türkler için hiç de hoş değil. Ama bütün gece sokaklarda bu kışkırtıcı şarkılar söylendi.

Ve ilk kez sakin gecenin içinde yükselen kutsal çan sesleri şarkılardaki lanetli sözlerle karışarak Adana’nın yasıyla ağlayan Ermenileri teselli ediyordu.

* * *

Ruhlara huzur veren (yeniden) “doğuş çanları”, maalesef barış müjdesini seslendiremiyor. Millî Kilise (Ermeni Apostolik Kilisesi) *Dzinunt*’ı⁴⁸ kutluyor. Güneşli bir gün.

48 *Dzinunt*: Ermenice doğuş, doğum. İsa’nın doğumu. Ermeni Kilisesi tarafından her yıl ocak ayının altıncı günü kutlanan İsa’nın doğumu ve vaftizi kutlaması.

Nigoğos Balyan Bey

Öğlen görevim gereği iyi dilek ziyaretlerine başlıyorum. Taksim yolunda ilerlerken arka arkaya tulumbacı grupları geçiyor. Beş dakika içinde on beş grup şimşek hızıyla önümden geçti. Atlı askerler dört-nala gidiyor. Görevliler arabalarıyla hızla yol alıyor. Kalabalık şaşkın, bu alışılmadık yoğun hareketliliği izliyor.

İstanbul kendini felç olmuş gibi hissediyor. Halk arasında söylentiler dolaşıyor. Her

ne kadar şimdiki padişahın tahttan edildiği söylentisine inanılanlar olsa da *reaksiyoner* hareketlilik yok. Yüzyıllardır kuşku ve belirsizliklerle yaşamak, halkı kötümser düşünmeye itiyor; yüreğinde taşıdığı korkuyla her an muhtemel bir *reaksiyoner* girişimin gerçekleşmesini bekliyor. Ahali böylesine şaşkın vaziyetteyken, kontrol altına alınamayan yangın üç saat boyunca yıkıcı faaliyetini sürdürerek Çırağan Meclisi'nden geriye sadece yanmış odunlar bıraktı.

Şimdi muhteşem Ermeni mimarisinin görkemli eserinin karalara bürünmüş duvarları görünüyor. Yangının kalorifer sisteminin alev almasından dolayı çıktığı söyleniyor. Halbuki gerçekte olan daha üzücü.

Beş milyon Osmanlı altını, Nigoğos Balyan Bey'in mimarlık harikası eseriyle birlikte yangında eriyip gitti.

Tovmas Terziyan

Ermeni mimar, Abdülaziz'in emriyle onu bir şaheser olarak inşa etmişti. Orada 20 yıl boyunca V. Murat hapislik yaşadı. Birkaç ay önce de Osmanlı Meclisi Mebusanı'na dönüştürülmüştü.

Mimarinin bir şaheseri kül yığını oldu. Ancak şairin uzun soluklu lirizmi, bu şaheserin mazinin küllerinde yitip gitmesine izin vermeyecek. Her ne kadar tarih adil bir şekilde Çırağan'daki Ermeni gururunu ölüm-süzleştirememiş olsa da

Tovmas Terziyan'ın şiirsel betimlemeleri, mimarideki unutulmaz yüksek değerini Balyan'a teslim ediyor. Terziyan aşağıdaki rengârenk şiirindeki dizelerle Çırağan'ın alımlı görüntüsünü tasvir ediyor:

*Hiç gördün mü
Denizde eriyen mavinin
Sahile çarpıp dağılarak
Böylesine harikulade
Engin bir beyazlığa dönüştüğünü*

*Karya, Marmaris
Denizle çevrili Probontis dağları
Yüklü gemiler
Orada
Birbirine omuz verip saraya dönüşür*

Orada

*Yüzlerce yıllık kabirden uyanıp kalkan milletler
Donatırlar tüm zenginlikleriyle
Aydınlık ferah salonları*

*Gemi serenleri arasında gerili
Yelkenler dahi suya eğilir
Onun ihtişamının gölgesinde
Hamaklar gibi yayılan görüntüde
Şarkın hülyası görülür*

*Orada Yunan ve Truva'nın mirası
Neogotik mimari
Ve doğunun Arap Beyi
Ermeni dâhinin hüneriyle
Kucaklaşır birbiriyle*

*Örgülerle donanmış aydınlıkların yanından
Uçarcasına yükselir mermer sütunlar
Güneşin ışınları
Pirüpak süslü kıvrımlarda parıldar*

*Mavi denizin ortasında
Ebedî bir gülümsemedir o
Ve utancından diz çöker
Elhamra, Kastilya sarayları*

*Ağaçların arasından
Gururla bakar gökyüzüne
Çizerler görüntüsünü gökkubbede
Loş ışıklarıyla takımyıldızları
Gecenin sessizliğinde
Canlanır taşlar, dile gelir*

Şair Sibil Hanım (Zabel Asadur)

*Ahenkli bir şarkı gibi
Hülyalı ruhuna işler*

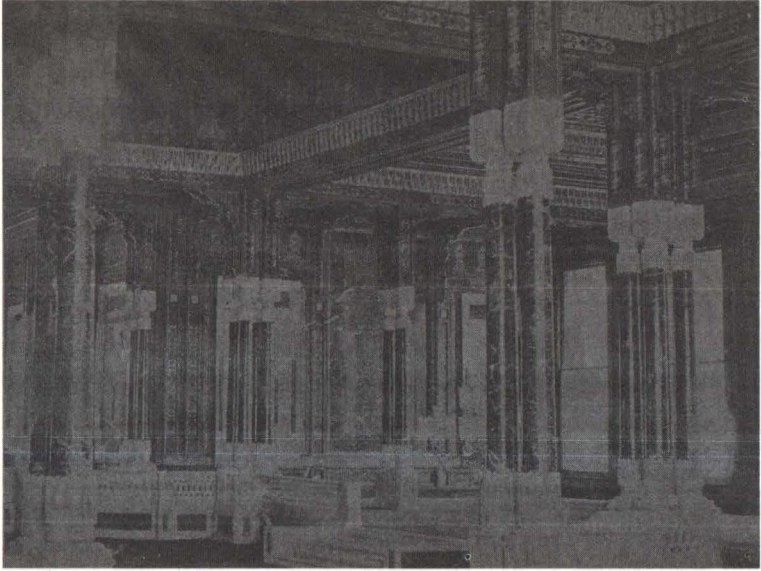
*Hiç gördün mü
Denizde eriyen mavinin
Kıyıya çarpıp dağılarak
Böylesine harikulade
Engin bir beyazlığa
dönüştüğünü*

*O, ne mermerdir,
ne toprak, ne de taş
O, müthiş Ermeni
dâhinin
Hünerine sarınmış
Vücut bulan hayalidir*

Sarayın o elle tutulur örtüsü şimdi ateşler içinde kül oldu. Bugün 6 Ocak, *Dzinunt* gününde mimari rönesansın bir değerli eseri ölüme mahkûm oldu. İstanbul'un hayran olunan mimarlık eserlerinin en güzeli Türk cehaletinin dikkatsizliğine kurban edildi. Mermer Anka kuşunun, kendi külleri arasından yeniden doğması için umut var mı?

Maalesef, İstanbul'da beşiklerin umutlu hayallerle sallanmadığı hazin bir gerçektir.

G. Bolis, 6 Ocak 1910

Çırağan Sarayı'nın içi

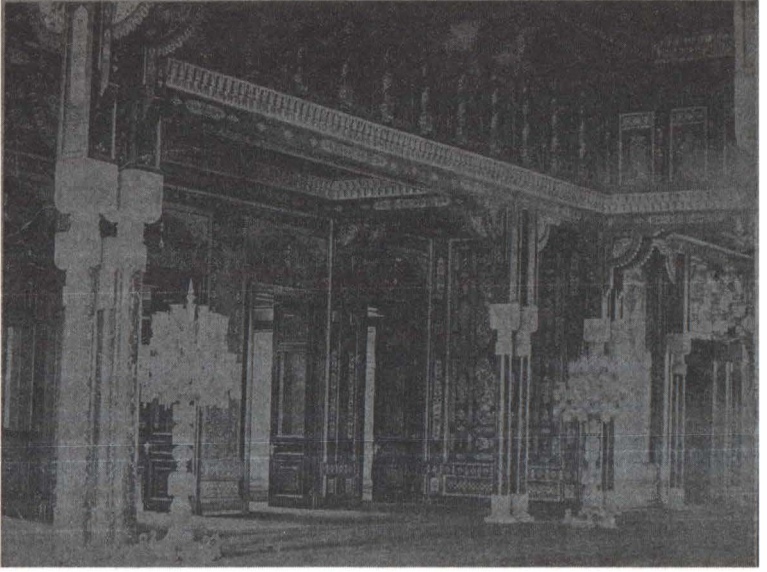
Çırağan Sarayı'nın alevler içinde yandığını şair Sibil'in evinde duydum. Pek tabii ki Ahmet Rıza'dan daha fazla yüreğimiz yandı. Mimarlık sanatının güzel bir eseriyle birlikte Ermeni hünerinin bir şaheseri de ateşe verildi. (Krikor) Zohrab hitabet sanatının gücüyle yeni bir meclis binasının inşa edilmesini önerdiğinde, sarıklı mebuslar hep bir ağızdan karşı çıktılar. Bir meclis düşünün ki bağrında 30 bin Adanalının ölümünü alaya alanları barındırıp herkesi usandırdı, şimdi onların meclis binasıyla uğraşmaya değer mi?

Aynı gün milletimiz açısından daha yararlı bir meseleyi konuşuyorduk.

Kabul etmek gerekir ki kadın şairler arasında Sibil önemli bir yere sahip. Kendisine sordum:

– Kaleminizi neden bıraktınız?

– Eğitim kurumlarının ihtiyaç duyan herkese ulaşabilmesi için çabalıyorum. Bu zaruri çabaya bir katkımın olmasını tercih ediyorum.

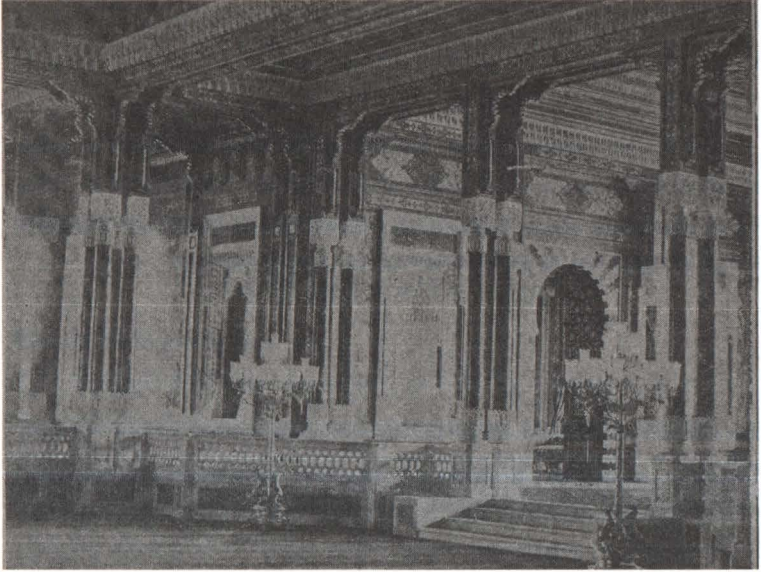
Çırağan Sarayı'nın salonu

– Bu tür çalışmaları birçok insan üstlenebilir ve zaten canla başla da gerçekleştiriyorlar. Fakat lirizm bir Tanrı vergisidir ve onu ancak ruhumuzun derinliğinden gelen duygu ve yetenekle dile getirip kâğıda dökebiliriz.

Edebî bir tartışmanın ardından anladım ki Sibil kendini tamamen eğitim aşkına kaptırmıştı. Kendisi, “Milletine Adanmış Ermeni Kadınlar Cemiyeti”nin başında görev yapıyor. Kafkasyalı okurların, bu fedakâr derneğin yararlı amaçlarını bilmeleri gerekir.

Bu cemiyetin temeli 11 Nisan 1877’de atılmış. On beş yıl boyunca taşradaki birçok kız okulunun bakımını üstlenmiş. İstibdat döneminde faaliyetlerini durdurmuş ama 4 Ekim 1908’de yeniden örgütlenmiş.

Bu tarihten itibaren Daron (Muş) ve Kilikya’da (Adana Vilayeti) on sekiz yeni okul açmış. Bu okullarda dört bin yoksul ve yetim kız çocuğu eğitim görüyor. Cemiyetin gelir kaynakları, aidatlar ve toplanan bağışlar. İskenderiye ve Garin’de (Erzurum)

Çırağan Sarayı taht-ı hümayun

iki şubesi var. Cemiyet, Adana'da gerçekleştirdiği projelerde olduğu gibi, Ermenistan ve Kilikya'da da, yılda 50 lira ödeyen hayırseverlerin adına, geri kalan miktarı cemiyetin üstlenmesi koşuluyla, okul açmaya hazır.

Bayan Sibil, yürüttükleri bu hayırsever çalışmaya Kafkas Ermenilerinin de katkıda bulunmasını talep etti.

"Hanımefendi, zaten biliyorsunuz," dedim, "Mışag'ın kurucusu Krikor Ardzruni, Türkiye Ermenilerinin eğitimsever çabalarını hep destekledi. Bu önemli şahıs şimdi hayatta değil fakat şüphesiz, onun gazetesini yöneten ve yıllardır tanıdığım Kalantar ile Arakelyan sizi memnuniyetle destekleyecektir. Maalesef Türkiye Ermeni toplumu yardım talebiyle Kafkas Ermenilerine sürekli el uzatmak zorunda kalıyor. Kafkas Ermenileri cimri değiller. Yazılarımla sizin eğitim çabanıza tercüman olmayı bir borç bilirim."

Artık Ermenistan'da yetimhane ve eğitim kurumlarının bulunması bir zorunluluktur. Kafkasyalı bilinçli eğitimsever

toplum, *Gatoğigosluğun*⁴⁹ aşırı masraflı yeni bir bina inşa etme projesinden daha çok, Türkiye Ermeni toplumunun eğitimsever çağrısına kulak vermelidir.

Bir millet ancak eğitim faaliyetlerine sürekli katkıda bulunursa ebediyete ulaşır. Gösterişli *gatoğigos* binalarından önce bilim ve eğitim kurumlarımızın temellerini sağlamlaştırmalı ve onları donatarak faaliyetlerini zenginleştirmeliyiz.

G. Bolis, 17 Ocak 1910

49 Krikor Lusavoriç'in Ermeni Apostolik Kilisesi'nin temelini koyduğu Eçmiyadzin'deki kilise. Ermeni Apostolik Kilisesi hiyerarşisinde Ana Taht olarak kabul edilir.

AĞIR SİYASİ HASTA (ADAM)

Türkler tarihe her baktıklarında dehşete kapılırlar çünkü şifa bulacakları hatıraları yoktur. Diploması tarihinin sayfaları Türklere yapılan uyarılarla doludur. Osmanlı ülkesinden parçalar geri dönmek üzere adım adım ayrılmıştır. Yerlerde sürünerek eceliyle boğuşan bu devleti kemiren ve şişleyenler çoktur. Günün birinde Bulgar, bu hasta memleketin kafasına yeniden vurabilir. Terpie'nin uyarısını tekrar hatırlatalım: "Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) için ölümcül olan, savaşlardan dolayı uğradığı kayıplar değil, kendi içindeki aşırı din çatışmalarının neden olduğu katliamlardır." Bu uyarı çok eskiden beri yapıldı. Sultan Hamid'in tahta çıktığı ilk günlerde İngiltere mantıklı tavsiyelerde bulundu. Terpie'nin yukarıdaki sözü kendisine ulaştı. Ne var ki kan içici Hamid, tahtta geçirdiği uzun yıllar boyunca kendi tarih kitabının kanlı sayfalarına tarihî katliamların damgasını vurdu.

* * *

Türkiye anayasal rejimi kazandı. Bir kader meselesiydi bu yüce başarı. Kendisinin ve tebaası olan halkların kurtuluşu ancak bu anayasal yönetimle mümkündür. Türk yöneticilerin Napolyon'un şu sözlerini hatırlamasında yarar var: "Avrupa gelecekte ya tamamen Çarlık despotizmine dönüşecek ya da

cumhuriyetçi parlamentolar ile yönetilecek.” Ve artık Avrupa, anayasal hükümetler, demokrasiler eliyle yönetilmekte. Türkiye’nin kurtuluşu da işte bu anayasal yönetime bağlıdır.

Türkiye kendi çabasıyla kendi iç birliğini sağlayarak içine düştüğü bu en vahim vaziyetten kurtulabilir.

Dünya devletleri arasındaki en ağır hasta Osmanlı’dır. İran kavmi daha sağlıklıdır.

* * *

Türkiye eğer ayakta kalmak istiyorsa artık Türk, “Tek ege-men unsur benim” dememeli ve şu halk sözünü hatırlamalıdır: “Türk’ün geçtiği yerde ot bitmez.” Türk kendini yönetme hakkına sahiptir fakat artık ne bu güce ne de bunun için gerekli zihinsel birikime sahiptir. Bu yüzden cahil kalmıştır. Bilimi ve aydınlanmayı değil kanı sevmiştir. Medenileşerek değil talanla ayakta kalmakta direnmiştir. *Başibozuk* bir millet ancak eğitilmiş gücü kendi içinde özümseyerek kurtuluş umudunu canlandırabilir. Jöntürkler, *soiréelere* (balolara) katılmakla uygarlaşmanın mümkün olmadığını nihayet kavradılar. Gerçek dayanışma ve kardeşliğin Osmanlı ülkesinde yerleşip güçlenmesinin zorunlu olduğunu da çok iyi anladılar.

* * *

Kürt de eşkıya adını sonsuza kadar taşımanın ayıp ve hakaret olduğunu unutmamalıdır. Kürt’ün onurunu ayaklar altına alan, Kürt’ü insanlık sınırından süren eşkıya halife Hamid’in kendisi de sonunda sürülmüştür. Türkiye’nin kurtuluşunun en büyük silahlarından biri Kürtlerdir. Şimdiye kadar Türkiye’nin kokmuş hamur teknesinde yoğrulan bu halk, medenileşerek özgürlük “ordusunun” en büyük gücü olabilir. Onlar Ermeni’nin alınterini çok sömürdüler, biraz da Ermeni’nin aklının tadına

baksınlar. Ermeniler, yurtlarının kurtuluşu ve kalkınması için, onlara uzlaşarak birlikte çalışmayı vaaz ediyorlar. Kürtler, yıllar öncesinde onlara öğüt veren aşağıdaki âşık türküsünü hatırlamalıdır:

Kürt!

Dostumuz dağlardan in,

Gel ovaya

El ver, birlikte işleyelim

Toprak, hava, su

İşte bunlardır altın ocağı

Geçmişteki meselenin halli

Ölümden daha mı yücedir?

Her halükârda Kürtlerin, Türklerin gelişmesi ve Türkiye'nin yeniden yapılanma hedefi, Müslüman-Hıristiyan bütün milletlerin gözlerini ayırmadıkları meclisin oluşmasına bağlıdır. Hepsi tek bir hamur teknesinde yoğrulup tek bir arzu duymalıdır: İnsan gibi yaşamak. Şimdiye kadar onların hayatları hastalıklarla geçştirildi. Türkiye, Asya ülkeleri arasında tedavisi en zor olan veremlidir. Bu yüzden ne bu vaziyetini ne de Salisbury'nin şu sözünü aklından çıkarmalıdır: "Bırakın Türkiye biraz kendine gelsin, sonra her şey düzelir. Biz yalnızca öğüt verip destek olabiliriz. Eğer hasta ilacı almayı reddederse bırakırız ölür."

Türklerin dikkatini 1879'da sarf edilen bu sözlere çekmek isterim. Salisbury'nin kehaneti doğrudur. Hasta adam ilacı reddetti ve siyasi olarak öldü. *Kanun-i Esasi* ilan edilmeden önce Osmanlı devleti Lahey Konferansı'nda büyük devletler listesinden dışlandı. İnsanlık listesinden dışlanmasına da ramak kalmıştı. Meşrutiyet'e uzatılan diplomatik elin rolü işte bu kadar büyüktür. Eğer Türkiye bu fırsatı da kullanamazsa diğer ülkeler,

yalnızca *gâvurun* kellesini kılıcı ve mızrağı ucunda görmek isteyen bu devletin elini bırakıp onun kendiliğinden tarih sahnesinden silinmesini izleyeceklerdir.

* * *

Türkiye, milletvekili Dortmund Wolf'un şu eski sözlerini de hatırlamalıdır: "Türkiye devleti sadece adem-i merkeziyetçiliğin doğru ve tam olarak hayata geçirilmesiyle ayakta kalabilir. Tebaası olan milletler kendi geleceklerini tehlikede gördükleri zaman, doğal olarak daha güvenli bir yol arayacaklardır." Wolf doğru yolu gösteriyor. Devlet, Türk'ün ahlaki değerlerinin iyiye doğru değişmesi ve ülkesinde uygulamaya koyduğu yasalarla kendisine bağlı milletleri eşit olarak yönetebilir. Türkiye değerlerinin hakkaniyet ilkesiyle değişiminin takipçisi olmalıdır. Aksi halde şu halk deyimini hatırlamalıdır: *Quid leges sine moribus*.⁵⁰

G.Bolis, 20 Ocak 1910

50 Ahlak olmadan yasa neye yarar.

ERMENİ MİLLETİNİN DURUMU

Türkiye Ermenileri Patriği Turyan Sırpazan'ın Patriklik koltuğundan uzun süre ayrı kalması nedeniyle kağıdı gibi ilerleyen millî işler, zaten üzücü olan vaziyeti daha da ağırlaştırdı. Birçok kez görevinden çekilen patriğin bazı taleplerinin yerine getirilmesiyle acısının dinmesi ve yeniden görevinin başına dönmesi denendi. Ancak gerek siyasi durum gerekse Ermeni Millî Meclisi'nin içinde bulunduğu koşullar yüzünden talepler konusunda anlaşma sağlanamadı.

Ve patrik görevinden çekilme kararından geri adım atmadı.

Önceki Osmanlı vezir-i azamı istifa ettiğinde, bizim yerel basının tamamı onun Ermenilere karşı olan siyasetini kınadı. Ben bizim yerli basında çalışanların, Türkiye'nin iç siyasetini yeterince tanıdıklarından ve bildiklerinden kuşkuluyum. Vezir-i azam her durumda diplomatik gizliliği korumak zorundadır. Bu yüzden onun dostluğunu ya da düşmanlığını, niteliklerini ya da dürüstlüğünü öngörmek mümkün değildir.

İşte size bir örnek:

Önceki vezir-i azam Hilmi Paşa istifasını vermek üzere olduğu günlerde, bizim yerli basın, onun Ermenilere yönelik tavrını ağır, ölçsüz bir dille eleştirip onu suçlarken, İstanbul'da yayımlanan Fransızca yayın organı *La Patrie*'nin başyazarı, şaşkın bir şekilde, şunları yazıyordu: "Gerçekten bizim Ermeni

Kapriyel Naradungyan Efendi

başyazarlar çok garip. Hilmi Paşa bizlerin talebi yerine getirilmediği için istifa etti. Önceki vezir-i azam Adana'daki Ermeni katliamından sorumlu ve özellikle ağır cezalara mahkûm olanlardan yüz yirmisinin asılmasını talep etti. Bu yüzden ona karşı tavır aldılar. İstifasının temel nedeni budur.”

İstifa etmesinin nedenlerinden biri bu haklı talebi olamaz mı gerçekten?

Doğal olarak Os-

manlı siyaseti bizler için pek net değildir. Birini haklı ya da haksız olarak mahkûm etmeden önce bilmeliyiz ki, yanılmış olabiliriz. Maalesef biz burada diplomatik kafalara sahip değiliz. Kapriyel Naradungyan Efendi vardı. Müthiş bir insandı. O da kısır parti çekişmelerinin tatsız sorunlarına kurban edildi. Ermeni, zamanında Nubar Paşa'dan yararlanmasını beceremedi, şimdi de Naradungyan'dan yararlanamıyor.. Biz yanlışlarımızdan ders çıkarmasını dahi bilmiyoruz.

İki gün önce Ermeni Millî Meclisi mebusları toplandı. Oy birliğiyle Patriğin istifasını geri alması gerektiğine karar verildi. Toplantının gündemini Hayk Hocasaryan'ın başkanlığında sunulan çözüm önerileri oluşturuyordu. Sonuçta, tarafsız gazetelerin yazdığı gibi, Minas Çeraz konuşmasında sunduğu açık kanıtlarla, ihtiyatlı yaklaşımın önemine işaret ederek patriğin makamına geri dönmesinde ısrarcı oldu. Direnerek siyasi diplomasi

yapılamayacağını, bizlere karşı düşmanca tutumun sürmesi halinde ne yardımcı olabilecek bir güç ne de umudumuz olduğunu söyledi ve makamından çekilmesinin zaten yanlış olduğunu belirtti. Onun istifa etmesi Türklerin Ermenileri idam etmesini durdurmadı, tam tersine istifasından sonra iki Ermeni'yi daha darağacına çıkardılar. Minas Çeraz, bütün Ermenilerin seçtiği ve saydığı bir kişi olarak Patrik Turyan Sırpazan'ın, Patriklik makamına yeniden geçmesinde ısrar etti.

Misak Suryan, dökülen kanın bedelini istediği ve milliyetçi duygularla heyecanlandıran konuşmasında, hükümetin verdiği sözleri yeterli bulmayarak öneriye şiddetle karşı çıktı.

Bir vekilin alaycı biçimde onun konuşmasına:

“Anlaşılan o ki yardıma gelecek savaş gemilerin hazır bekliyor,” diye müdahale etmesi üzerine Suryan, Ermeniliğin göğsünü gösterdi.

Sonunda Taşnak (Ermeni Devrimci Federasyonu) temsilcileri de çözüm önerisi üzerinde anlaştılar ve oylamaya geçildi. Kayda değmeyecek kadar az sayıdaki çekimser hariç, oy birliğiyle Patriğe makamına geri dönmesi için başvurma kararı alındı.

Bugün, Millî Meclis'in yönetim kurulu Kadıköy'e gidip, makamından ayrılmış olan Patrikten patriklik makamına yeniden geçmesini talep edecek.

Özellikle belirtmeliyim: Taşnaklar patriğin geri dönüşüne karşı çıkmadıkları gibi, onun dönüşünü tereddütsüz savundular. Halbuki toplum, Patriğin Taşnak mebuslardan dolayı istifa ettiğine inanıyordu. Toplumun kanısı ile Taşnakların şimdiki tavrı arasındaki çelişki üzerinde dikkatle durulması gerekir.

Turyan Sırpazan'ın kişisel ve parti görüşleri arasındaki ilişkileri bir tarafa bırakıp Patrikhane'nin koltuğunda baş olarak oturmasının zamanıdır. Turyan Sırpazan'ın şahsi tavrını koruyup tamamen geri çekilmiş olarak koltuğuna dönmek istememesi de doğaldı. Fakat bugün, sorunun kişisel mesele olmadığını

Vezir-i Azam Hakkı Paşa

ve yeniden patriklik görevini yerine getireceğini ancak Adana'daki katliamların faili olan Türk katillerin adil olarak cezalandırılmaması nedeniyle istifa ettiğini, bu yüzden şikâyetlerini sürdüreceğini ve yazılı olarak detaylı bir şekilde hazırlamış olduğu şikâyet dilekçelerini kendi eliyle vezir-i azama vereceğini bildirdi.

Eğer Türk hükümeti vaatlerini yerine getirmezse Turyan, bir daha geri dönmeyecek şekilde

de patriklik makamından ayrılacak.

Nihayet, böylece istifa meselesi kapandı. Umarız Türk hükümeti Turyan Sırpazan'ın şövalyece yürüttüğü bu tavrı destekler. Herkes cesetlerin aleviyle yanan Adana'da adaletin yerine gelmesini beklemekte.

G. Bolis, 24 Ocak 1910

* * *

Turyan Sırpazan, dün, verilen sözlere uygun olarak, vezir-i azam ve önemli nazırlarla görüştü. Muhteşem bir dostlukla kabul edildi. Vezir-i azam Hakkı Paşa, "Türk ve Ermeni milletlerinin birliği zorunludur. Bunun için çalışmalı ve birliğini korumalıyız," dedi. Patriğin, "Ben milletimin ve hükümetin arzusuyla

görevimin başına döndüm. Adana Felaketi'nin ve milletimin başka bazı acılarının bir an önce giderilmesini umuyorum," cevabı üzerine, vezir-i azam, "Vaatlerimi mutlaka yerine getireceğim. Eğer gerçekleştirmem mümkün olmasaydı söz vermezdim," dedi.

Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa, Ermenilere karşı açıkça hürmetini gösterip Adana Felaketi'nin unutulmasını önerdiğinde, patrik ona da şu cevabı verir:

– Yapılması gereken olanı unutmaktan çok, olanı unutturacak çarelerin bir an önce uygulanmasıdır.

Sonunda patrik hükümete takririni sunarak Patrikhane'nin öncelikli işlerinin başına geçti ve çalışmaya koyuldu.

G. Bolis, 31 Ocak 1910

TAŞRADAKİ DURUM

Taşradan gelen hüznü, kara haberler bizleri oldukça korkutmakta. Buradaki huzurlu barış ortamı da bir görüntüden ibaret.

Geçmişin kan içici canavarı bir kez daha ortalığı kana bulamayı denedi. Amerikan gazeteleri Hamid'le ilgili şöyle yazmıştı: "Yılanı yakaladılar fakat öldüremediler." Boş yere edilmiş bir laf değil.

Gelecekte gerçekleşmesinden endişe edilen dehşet ve terörün hazırlandığı kapalı odaların kilidini Hamid'de aramalıyız. Fakat basındaki budalalar, Allatini Köşkü'ne kapatılmış olan canavar sultanın, delilik krizlerine girerek intihara teşebbüs ettiğine inanıyorlar. Delilik belirtileri göstermesi, kendisine sempati duyulması ve şefkat gösterilmesi için giriştiği çabalardır. Unutmamalıyız ki Müslümanların dinî anlayışına göre, deli bir azizdir ve ona saygı duyulmalıdır. Hamid kendini deli gibi göstererek insanlarda kendisine karşı acıma hissi uyandırmak istiyor. Ermeni gazeteleri de safça Hamid'in reklamını yapıyorlar.

Meşrutiyet'in ardından Hamidlerin sayısı çoğalmıştır. Hamid'le birlikte çevresindeki bütün akıl hocaları da serbestçe soluklarını yurtdışında aldılar. Biliyoruz ki İzzettinler, Melhamenler sınırsız bir intikam duygusuyla yaşıyorlar. Türkiye'nin içine düştüğü tehlike çok büyük... Daha önce Türkiye'nin düşmanı Hamid'in esaret rejimiydi, şimdi ise en büyük tehlike bütün

Hamidçilerin Jöntürklerle (yeni rejime) karşı cephe almasıdır. Taşrada ya da İstanbul'da bütün Müslüman tebaanın içinde geliştirilen *reaksiyoner* gösterileri Hamid'in komutanlarına atfedebiliriz.

Avrupa basını hayranlıkla, kansız olarak kazanılan Meşrutiyet rejimine övgüler yağdırdı. Eski rejimin çöküşü beklenmiyordu. Fransız Devrimi kanla başarılmıştı. Eğer Osmanlı Meşrutiyet rejimi de eski rejimin tamamen temizlenmesi sonucu kazanılmış olsaydı bugünkü gerici terör Jöntürklerin ellerini bu kadar zayıflatamazdı. Eski rejim kendi kanıyla Türkiye'yi temizlerdi. Şimdi, düşmanları cezalandırılmadığı ve serbest kaldığı için Meşrutiyet tehlikede.

* * *

Mademki Türkiye dengesini bulamıyor, mademki Meşrutiyet karşıtlarının güçlü elleri Türkiye'nin kazanımlarının mezarını kazarak bu zor ülkede yurtseverliğin yeşermesini engelliyor, o halde *reaksiyoner* hayaleti de ufuktan uzaklaşmayacaktır. *Reaksiyonerlerin* varlığını reddederek görmezden gelmek ya saflık ya da ihmalkârlık olur. Yurtdışındaki Ermeniler, hatta Türkiye Ermenileri de bilmelidir ki İstanbul basını yurt içindeki durumu tüm açıklığıyla yazmamaya, sansür uygulamaya mecburdur. Bu yüzden taşradan gelen haberlerin çoğu sessizliğe gömülüyor.

Badriark (Patrik) Turyan'ın törenle görevinin başına dönmeye söz verdiği gün, şehit Adana'da yeni bir katliam girişimi olduğunu söylersem şaşarsınız. Bakın, hem de nasıl?.. Devletin temsilcileri, katliama uğramış Ermeni milletinin seçkinlerini ve dinî görevlilerini sulh sofrasına oturtarak Adana Felaketi dosyasını kapatmak ister. Bu sayede yeni hükümet katliamdan sorumlu olan katilleri bağışlayabilecektir. Doğal olarak bu emrivakiye tepki gösterilir ve direniş olur. Ermeniler suçluları bağışlamamakta kararlıdır, ta ki kışkırtılan Türkler bir Ermeni'nin

işyerine saldırana kadar. Diğer işyeri sahipleri dehşete kapılıp korkuyla dükkânlarını kapar ve Cizvitlere sığınır. Türk, bu terör gösterisiyle Ermeni'nin direnişini kırıp onları sulh masasına oturmaya mecbur eder. Bu haber İstanbul'daki Cizvit cemiyyetine ulaşır fakat yerel basın haberi yayımlama yetkisine sahip değildir.

Adana'da kanı kaynayan Türklerin hâlâ Ermeni kanına susamış olduğunu bilmeliyiz. Adana Felaketi'nin yaşandığı günlerde, çevredeki kasabalardan Kars-pazarı⁵¹ kahramanca direnerek katliama maruz kalmadı. Kışkırtılan Türkler beş gün önce yeniden saldırdılar ama başaramayıp kana susamışlıklarını gideremediler. Bu tür haberler Türkiye'de barışın gerçekleşebileceğini ya da Hakkı Paşa'nın Adana Felaketi'ne neden olanların kesinlikle cezalandırılacağı sözünü doğrulamıyor.

Korku geleceğe hükmeder durumda, toplum boş sözlerle uyuşturulmamalı. Ermeni milleti hariç diğer bütün milletler silahlanmış. Sanırım *Kanun-i Esasi*, herkese özsavunması için silah sahibi olma hakkı tanıyor.

* * *

Kanun-i Esasi'den sonra Kumkapı'daki Patrikhane'de günlük meseleler birikti. En önemli mesele de devrimci cemiyetlerin taşradaki eğitim faaliyetlerine müdahale etmesi gerekip gerekmediği.

Açıkça belli ki devrimci unsurlar, şimdi her millî meselede idari egemenliklerini dayatmak istiyorlar. Bu fedakârca hizmet, Patrikhane'nin kendi yetkilerini kullanamadığı ve görevlerini yerine getiremediği zaman çok önemliydi. Ormanyan'dan bu yana yeni bir (millî) anayasası⁵² olan Patrikhane var. Politika,

51 Şimdiki adıyla Kadirli, günümüzde Osmaniye'nin bir ilçesidir.

52 Ermeni Nizamnamesi.

aklı kullanmayı öğretir ve artık herkes kendi alanında faaliyet yürütmelidir. Patrikhane'nin faaliyetleri sadece patriği, eğitimi ilgilendiren faaliyetler ise eğitimsever cemiyetleri ilgilendirir. Zaten bu cemiyetlerin coşkuyla yürüttükleri çalışmalar, açıkça görülen başarılarından dolayı övgüye şayandır. Araratyan Cemiyeti faaliyettedir. Tbrotsaser (Okulseverler) ve Ermeni Kadınlar Cemiyeti çalışıyor. Her birinin gösterdiği fedakârlıklara ancak gıpta edebiliriz. Devrimci faaliyet içindekilere ise *zangoçların örgütlenmesi*, okulların korunması ve fanatik Türk kesimin anayasal düzene kazandırılarak Meşrutiyet rejiminin sağlamlaştırılması kalıyor.

G.Bolis, 5 Şubat 1910

İstanbul'da Arpiar Arpiaryan'ın hatırasına sahip çıkanlar çok az. Geçmişteki şöhretini Arpiaryan'a borçlu olan *Hayrenik* gazetesi de makalelerini seri olarak yayımlayarak yetenekli yazarın hatırasını canlı tutamadı.

Bu gazete yazarının hatırasının Kahire'de kötüye kullanıldığını görüyorum. Arpiar'ın hep aç yaşadığını bilirdim fakat parasızlığının, ölümünden sonra entelektüel üretim üzerinde bir miras sorununa yol açabileceğini asla tahmin edemezdim... Arpiar'ın kiracısı, yazılarının bulunduğu sandığa el koyup iki yıl boyunca yanında saklamış. Harutyun Hagopyan *Kahana* adında biri borç senedi karşılığında tutulan yazıların bulunduğu kasayı, kiracının elinden kurtarmayı başarmış. Ama iki yıl sonra... Düşünün ki Kahire'de Arpiar'a hayran olan çok sayıda zengin Ermeni var. Düşünün ki Arpiar'ın cenazesine milyoner Boğos Nubar Paşa katılmıştı... Ve yine düşünün ki bir kurum Arpiar'ın mezarına bir anıt inşa etmek için para topluyor. Bu ayıbın sorumlusu düşüncesizliktir. Ben eminim ki kiracının bu yaptığı bir zengine duyurulmuş olsaydı sandık değil iki yıl, iki gün bile onun elinde rehin kalmazdı. Olay üzücü. Bu konuyla ilgili olarak sadece

Arpiar Arpiyaryan

Marsilya'da yayımlanan *Armenia* dergisinin başyazarı Mıgırdiç Portakalyan, "Arpiar'ın mezar anıtına değil, kitaplarının yayımlanmasına ihtiyacı var!" diye yazdı. Ben de *Mışag*'da yeri geldiğinde yazmıştım zaten. Yayın kurulu gerekenin yapılacağına söz vermişti. Fakat ben, bir zengin, özellikle onun kalemine hayran olanların gönüllü olarak yayın masraflarını üstlenmesini beklerim.

* * *

Yeni sorunumuz, Türkiye'nin nüfus cüzdanlarında gayrimüslim milletlerden olanları hangi adla kaydedeceği. Bu konuda yerel gazetelerden *Püzantion*, "Sunî Kaynaşma" başlığıyla dikkate değer bir başyazı yayımladı. Sözlerini, kaynaşmanın mucidi Jöntürlere yönelterek diyor ki: "Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) aşırı yayılmış devletlerin bir örneğidir. Bu yüzden izleyebileceğimiz örnekler Avusturya ve İngiltere olabilir. Avusturya-Macaristan ve İngiltere'deki nüfus kâğıtlarında insanların sadece yaşadığı şehir ya da ait olduğu uyruk değil, hangi din ve o dinin hangi mezhebinden olduğu, keza Alman, Sırp, Hırvat, Leh, Çek, Ruten vb gibi milleti işleniyor. Avusturya bölümünde ait olduğu uyruk ya da siyasi milliyetinin (*nationalite*) adı, Avusturyalı, devletin diğer bölümünde ise Macar. Büyük

Britanya kayıtlarında ise İskoçyalı, Galli, Kanadalı, Avustralyalı vb diye belirtildikten sonra Anglikan Kilisesi, Methodistler, Presbiteryenler, Katolikler ve diğerleri işleniyor. Bu modeli örnek alabiliriz. Eğer böylesi ayrıntılar İngiltere, Avusturya-Macaristan'da devletin bütünlüğüne aykırı değilse bizde de karmaşaya neden olmayacaktır."

Tabii bizim Ermeni mebuslar konuyla ilgili somut bilgilere sahip olsalardı Boyacıyan, "Ermeni Müslüman da olabilir, ama yine de Ermeni'dir," ya da Vartkes, "Dinsiz olabilirim ama Ermeniliğim sona ermez," gibi cümleler sarf etmezlerdi. Bizim bu milliyetini sever mebusların ihtiyatsızca sarf ettikleri sözler, eğer kendi devletimiz olduğu zaman dile getirilseydi bu kadar şaşkınlığa sebebiyet vermezdi. Bir millet ya da eski bir kavim onu var eden devletini yitirse bile, dini ve diliyle kendine has özelliklerini koruyabilir. Osmanlı devleti içinde erimemeli, onun yararlı bir bölümünü oluşturmalıyız. Rençper Türk ve eğitilmiş zanaatkâr Ermeni böylesi bir dayanışmayla var oldular. Türk Ermeni ile Ermeni de Türk ile el ele vererek yaşayabilir. Bunun dışında, ayakları havada formüllerde çözüm aramayalım.

* * *

Tebaa milletler arasında hakiki Osmanlı'nın Ermeniler olduğunu Türk'e öğretemedik. Bu gerçeği açık fikirli Jöntürkler arasında dahi bilenlerin sayısı çok azdır. Bizleri tanımayan Türklerin çoğunluğuna Kâtip Kamar seslensin:

*Türk, lav bahbane ku hayots askin
Na kare bad e kez, voç tışnamin*

*'Türk, iyi koru kendi Ermeni milletini,
O [sırtını yaslayacağın] taş duvardır, düşman değil.'*

Kanun-i Esasi tehlikededir. *Reaksiyoneler*in kanı kaynamakta ve maalesef açık fikirli olduğu sanılan subaylar arasında bile kıpırdanmalar tespit edilmektedir. Her şeye rağmen hükümet kabinesi ve mebuslar arasındaki özgürlükçü kesim, Osmanlı bayrağını *reaksiyoner* vebasına karşı korumalıdır. Bu da düşman sanılan hakiki Osmanlı milletlerinin silahlandırılmasıyla mümkündür.

G. Bolis, 7 Şubat 1910

MİLLÎ OKULLARIN (EĞİTİM KURUMLARININ) HAKLARI

Napolyon, İstanbul için, “yeryüzündeki bütün şehirlerin başkenti” derdi.

Taşralılar! İstanbulluların boş gevezeliklerine şaşırmayınız, zaten doğunun incisinin çocuğu olma şerefine nail olamadığınız için her halükarda bedbahtsınız.

Doğunun incisi...

Fakat günümüzde Jöntürk, şehrin iç yapılaşmasındaki vebalı hali hiç çekinmeden sergiliyor. Doğa, şehre müthiş güzellikte tepeler bahşetmiş. Fakat bu, İstanbul’un tabii manzarası. İçeriden baktığınızda göreceğiniz tiksindirici halleri tek tek sıraladıktan sonra, Türk yazar, vatan aşkıyla devam ettiği yazısında, Avrupalı turistlere karşı küçük düşmemek için, bakımsızlıktan at ahırlarına dönmüş evlere ve sokaklara en kısa zamanda çekidüzen verilmesi gerektiğinden söz ediyor. Oysa işe, her şeyden önce kokmuş mahallelerin altyapılarında yapılacak köklü değişikliklerle başlanması gerekiyor. Yani önce hijyen, sonra gösteriş. Ayrıca Türk yazar tarafından İstanbul’un yerleşim yerindeki keşmekeşin düzeltilmesi için yapılan öneriler şaşkınlık verici: Camilerin kubbelerinin altınla kaplanması, bütün sahillerin boydan boya taşla inşa edilen otellerle donatılması...

İstanbul'da boş işlerle mükemmel uğraşan makale yazarlarını arıyorsanız, onları Jöntürklerin yayın organı *Tanin*'de bulabilirsiniz. Ermeni gazetecilerin taşradan gelen telgraflarda yer alan ürkütücü katliam haberlerini korkuyla yayımlayabildiği günlerde, *Tanin* gazetesi, aşırı milliyetçilikle kaleme alınan başyazısında, Patrikhane'yi küçümseyerek Ermeni millî eğitimindeki sorumluluklarından dışlıyor. Başyazıda işlenen ana fikri bu sütunlarda teşhir edeceğim ki *Tanin*'in peşinden koştuğu zifiri karanlık hayalleri siz de görün:

“Anlaşılan Patrikhane, denetimi altında olan okulların, ne devletin resmî okulları ne de özel okullara benzediğini savunarak farklı bir uygulamaya tabi tutulmasını talep etmekte.

Patrikhane'nin, Ermeni okullarının kendilerinden bağımsız biryönetime tabi tutulmasını istememesi dikkat çekicidir. Daha önceden olup bitenler, sanki karara bağlanmış bir kanun gibi sunulmaktadır.”

Biz Ermeniler gerçekten hayrete şayanız. Neden yüce bir nezaket gösteremiyoruz? Üstelik de Devr-i Hürriyet bizlere otuz bin cesetle Adana mezarlığını bağışlamışken? Yaşananlar bizim Osmanlı'nın seçilmiş evlatları olduğumuzu göstermiyor mu? Mademki hepimiz Osmanlıyız, o zaman resmî Türk-İslam mektepleriyle Ermeni eğitim kurumları arasında da ayrım olmamalı. Buna rağmen şimdi neden Ermeni okulları meselesi çıkarıyoruz? Ve neden *Tanin*'i hayretlere gark edip saçmalamasına yol açıyoruz?

Patrikhane'ye geniş yetkiler verilmesine karşı çıkan *Tanin*, bir yandan Ermeni'yi düelloya davet ederken diğer yandan da acıdan katılaşmış yüreklerimizi fethetmek için tatlı sözler sarf etmekten geri kalmıyor. Yazılanları anlayabilmek mümkün değil. Ermeni milleti, her sultan döneminde kendi eğitim kurumlarıyla ilgili gerekli yetki ve özgürlüğe sahip olmuştur. Şimdi *Tanin*, anayasacılık adına Patrikhane'nin sahip olduğu bu yetkiye karşı çıkıyor.

“Eğer Patrikhane Kanun-i Esasi’yi kabul ediyorsa bu, bütün okulların devletin denetimi altında bulunmasını da kabul ettiği anlamına gelir. Patrikhane’nin eğitim kurumlarında yalnızca teolojik eğitim veriliyor olsa, Kanun-i Esasi’de belirtilen özgürlüklere göre, bu eğitimi engellemek için denetleyemeyiz. Fakat Patrikhane’nin eğitim kurumlarında eğitime seküler bilimler de dahil oluyorsa bu, dinin özerk alanının dışına çıktıkları anlamına gelir ve onlar diğer resmî okullar sınıfına girer...”

Bizce, Ermeni Patrikhanesi bu konuda boş yere mesele çıkarıyor. Böylesi bir durum, bizlerde oluşan kuşkuları doğruluyor ve devletin Patrikhane’nin eğitim kurumları üzerinde denetleme talebinin haklılığını gösteriyor.

Bu eğitim kurumlarında kanuna uygun olmayan bir şeyler yoksa o halde neden denetlenmelerine izin verilmiyor?”

Bu kuşkular oldukça çirkin ve yakışsız.

Yazıda, aynı zamanda Ermeni Patrikhanesi’nin *Kanun-i Esasi’ye* duyduğu güvenin altı çiziliyor ve dolayısıyla *Tanin’in* başyazarının düşünceleri, pek çok çelişki içeriyor.

Her şeyden önce, Türkiye’de herkes anayasacılığın özde değil sözde olduğunu konuşurken kendisi hangi cüretle İstanbul’da anayasal düzenin egemen olduğunu söyleyebiliyor? Mesela taşrada, Ermenilerin toprakları mahkemelerde anayasal kanunla mı yoksa zorbalıkla mı talan edilip eşkıya aşiretlere peşkeş çekiliyor? Eğer *Kanun-i Esasi* bir güce sahipse önce bu gücünün olumlu etkilerini anayasal düzene karşı olanlar üzerinde gösterebilir. Bu gücünü Türk-Müslüman ve Ermenilerin hep birlikte, değerli ve kahraman evlatlarının kanlarıyla elde edilen iktidarı ve olumlu değişim düşlerini yıkmak amacıyla olanlara karşı kullanabilir. *Tanin’e*, anayasanın yüce değerlerini lekelemeden korumasını tavsiye ederim. *Tanin’e*, Adana’da vahşi yobazların katlettiği insanlardan fışkıran kanlar henüz Ermenilerin gözbebeklerinde kurumamışken bu gözlere, *Kanun-i Esasi’yi* despotik bir rejim olarak göstermemesini öğütlerim.

Biz anayasal düzenin ne olduğunu *Tanin*'den öğrenecek değiliz. Temennimiz, Türklerin Osmanlı anayasal düzeninin nasıl sağlamlaştırılacağı ve ona saygı duyulacağı konusunda Ermenileri örnek almasıdır.

Eğer Patrikhane eğitim kurumlarıyla ilgili sahip olduğu imtiyazları hükümete devretmiyorsa bunun asli sebebi, Türk'ün kendi anayasasını tümüyle uygulamaması ve düzenleyici, olumlu adımlar atacağını kanıtlayamamasıdır.

G. Bolis, 10 Şubat 1910

PAREGENTAN⁵³

İstanbul karnaval havasında, tabiatın yeniden canlanması kutlanıyor. Buradaki eğlencelerde mantık aramayın. Sabah, akşam ve bütün gece, sırtlarına laternaları yüklenmiş hamalları ve onların hemen arkasından yürüyerek laternaları çalan birilerini görürsünüz.

Uzaktan gelen sesler bir grup maskeli karnavalcının geçişini haber veriyor. Sokaklarda dans ederek yürüyen maskelilerin çoğu, genellikle avam kesiminden cahil Rumlardır. Enstrümanlar hep aynı tempoda tatsız, usandırıcı melodileri tekrarlar. Yalnız, karnavalcıların giyim kuşam ve süslemeleri övgüye değer.

Bunları yazarken bir grup geçiyor. Aralarında kendine Hektor'un giysilerini yakıştıran ve bugünün Eleni'siyle birlikte

53 Paregentan: Ermenice kelime karşılığı "iyi yaşam" demektir. Batı dünyasındaki karnavala eş geleneksel şenlik, karnaval. Newroz'a benzer özelliklere sahip, pagan dönemlerinden kalma bir şenlik türüdür. Bu kutlama Hristiyanlığın kabulüyle dinî öğretiyeye de uyarlanmış, Âdem henüz ilk günahı işlememişken, yani günahsız olduğu dönemlerde dünyanın ne kadar rahat olduğu teması işlenmiştir. Hemen Paregentan sonrasındaki Büyük Perhiz dönemi ise günahkâr insanın uğradığı zorlukları ifade eder. Manastırdaki rahipler dahi Paregentan'ı eğlenerek, kılık değiştirerek, oyunlar ve şarkılarla geçirirler; pazar gecesi haşlanmış yumurta yiyerek Büyük Perhiz'e girer ve Zadig (Paskalya) haftasında yine haşlanmış yumurtayla oruçlarını açarlar.

yürüyen bir genç de var. Eleni'nin entarisi Yunan atlasından. İlgi çekici olması için de uzun balıkçı yağmurluğunu geçirmiş üstüne. Yeri gelmişken söyleyeyim İstanbullular çok şık giyiniyor. Cebi boş dolaşanlar bile giyim kuşamına özen gösteriyor. Tek tük eğlencelerin dışında toplum her zaman olduğu gibi halka açık şenliklerden mahrum. Toplumun genelinde hâkim olan görüş ise tabiatın yeniden uyanışını kutlamak, yalnızca *Elen* fahişelerinin işi.

İstanbul'un Ermeni cemaati karnavalı kutlamıyor. Ermeniler eğlence günlerinde dahi kederli ve yaşlı. Başka türlü olması da mümkün değil. Her gün korkunç bir sinirle gazetelerde yayımlanan telgraflara bakıp memlekette kırım olup olmadığını anlamaya çalışıyoruz. Günler korkulu bekleyişle geçiyor. Muş'un üstünde kızıl bulutlar toplanmış. Kara kehanetin kan yağdırmamasını diliyoruz.

Ve birbirimize soruyoruz: Acaba Osmanlı anayasal özgürlükleri verdi mi?

İstanbul ahalisi, karnaval şenliklerinden mahrum olmasına rağmen, farkında olmadan, Hamid'in ölümüyle ilgili adeta fıkra haline gelen haberlerle oyalanıyor. Bütün hafta boyunca İstanbul gazeteleri Kızıl Sultan'ın ölümünü doğrulayan ya da yalanlayan haberler yayımladı.

Bir gerçek habervarsa, o da, Hamid'in eşleri ve çocuklarının İstanbul'da olduğu ve eğer yaşıyorsa tam bir kafese dönüşen Al-latini Köşkü'nde tek başına kaldığı. Resmî haberler, eski canavar sultanın şimdi tamamen vahşileştiğini ve önüne kim gelirse ısırdığını doğruluyor.

Çocukları Prens Adaları'nda kalıyor. İki gün önce oradaki bütün fakirlere ekmek dağıtmışlar. Ahali, çocuklarının Hamid'in ruhu için ekmek dağıttığını düşünüyor.

Daha sağlam kaynaklara göreyse Hamid hâlâ yaşıyor. Resmî çevrelerde artık haberler gizleniyor. *Reaksiyoner* kıpırdanmalardan çekinildiği için her türlü kötü haber sansürleniyor. Hâlâ

Türklerin arasında bulunan bazı aptal dalkavuklar Abdülhamid rejimini arıyorlar. Ve özellikle bunlar, insanları yanıltmak için Kızıl Sultan'ın ölüm haberleri üzerinden dedikodular yayıyorlar.

* * *

Biz Ermeniler şair doğarız. Edebî alanda biraz kendimizi göstermeye başladığımızda ise hemen siyasete soyunuruz. Ve bu yüzden ne şair ne de diplomat, politikacı olabiliriz.

Eğer bugün biri bir günlük gazetenin yayın kuruluşunu yönetme sorumluluğunu üstlenmişse bu görevin gerektirdiği diplomasinin değerlerine sahip olmalı ve saygı duymalıdır.

Yaşlanmış olan ünlü ve yetenekli yazar Tolstoy, sorunların savaştan diplomasiyle çözülebileceği inancını yitirmiş ve artık bundan umudunu kesmiş olmasına rağmen, bizim eli kalem tutanlar, Ermenilerin hayatta kalma mücadelesinin geleceğini yalnızca barışçı diplomatik çabalarda arıyorlar. Keşke gerçekten değerli ve uyanık diplomatlarımız, siyasetçilerimiz olsaydı da günün birinde politikanın sağladığı kolaylıklarla barış içinde birlikte yaşama düşüncesi başarıya ulaştırılabilseydi.

Sanıyorum, bizim yazarlarımızın çoğu Tolstoy'a saygı duyar ve onun uzun soluklu romanları ve yazılarıyla savaşın yeryüzünden silinmesini vaaz ettiğini bilir. Fakat günümüzde Tolstoy'un bu konuda ne düşündüğünü geçtiğimiz günlerde yayımlanan bir röportajından anlayabiliriz. *World's Work* gazetesinin bir muhabirinin, yazarın Yasnaya Polyana'daki evinde yaptığı mülakatta yazar diplomasi hakkında şunları söylüyor: "Artık diplomasiyle ilgilenmiyorum. Büyük Britanya gibi bir devlet, herkese barışı vaaz ederken sürekli savaş gemisi üretiyor. Bu kadar genişlemiş bir imparatorluk hâlâ insanları katledip talan peşinde ise ..." Bizim diplomat yazarlarımız, diğer devletlerin de İngilizler gibi sürekli silahlandıklarını çok iyi biliyorlar. Ve de Ermenilerin hep savaşçı milletlerle işi olduğunu...

DOĞRU YOL

İstanbul'da kış mevsimi aşırı soğuklar olmadan geçti. Toplumsal ve siyasal yaşama da iklim gibi, ılıman bir hava hâkimdi.

Bulgaristan ve Sırbistan kralları İstanbul'a birlikte yaptıkları ziyaretle gülümseyen şehri şenlendirdiler. Barış ve huzur içinde geçen günler yaşadık.

Her evin penceresinden sarkan bayrakların dalgalandığı *Doğru Yol*, resmi geçitlerin yapıldığı cadde oldu. Burada, Avrupa'daki şehirlerde olduğu gibi, bir yenilik ya da devlet adamı, kral ve prenslerin ziyaretleri sırasında sık sık görülen pencere ve balkonlara desenli kilim, halı ya da goblen⁵⁴ halıları asarak şehrin çehresini güzelleştirme geleneği yok. Tam tersine, şehir kırmızı bayraklarla donatılıp, bölük bölük askerî birliklerin aralıksız resmi geçit törenlerine tanık olduğunuzda, alışılmışın dışında bir şeylerin yaşandığını anlarsınız.

* * *

Toz duman ayı da başladı. Yollar kurumuş at dışkılarıyla kaplı. Koku kimi zaman yoldan geçenlerin ciğerlerini söken

54 Bir tür resimli duvar halısı. Fransız Gobelin ailesinin 15. yüzyılda Paris'te kurdukları tekstil atölyesi günümüzde "Manufacture nationale des gobelins" olarak üretimine devam etmektedir.

öksürük krizlerine neden olabiliyor. Sadece *Doğru Yol* sulanıyor. O da insanların kalabalıklar halinde çalışmak için Galata ve İstanbul'daki işyerlerine doğru yola koyuldukları sabah saatlerine denk geliyor. Sulama sırasında eğer giysilerinizin *berbat* olmasını istemiyorsanız, tüm dikkatinizi yola vererek yürümelisiniz. Çünkü yolu sulayanlar, "*Varda*" (açılın) diye bağırarak hortumun ağzını üstünüze tutuyorlar.

Fakat İstanbul'da toplumsal yaşamdaki akıl almaz çelişkileri eleştirmekten kaçınmak gerekir. Çünkü bu tür eleştiriler, İstanbulluların, yani zamanında taşradan İstanbul'a gelmiş olanların kalplerini incitir. Burada yüreği, her sözü kaldırmayan asabi bir toplum yaşıyor.

İki kral birkaç gün İstanbul'da misafir olduktan sonra memleketlerine döndü. Buradayken yalnızca ordunun düşman çatlatan disiplinini övdüler.

Burada bütün halkın askerî güçlere karşı sonsuz saygı duyduğu çok açık bir biçimde gözlemleniyor. Geçen gün *Splendid Café*'nin önünden arka arkaya askerî birlikler geçerken yanımda Osmanlı Bankası baskınına katılmış Taşnak şeflerinden biri vardı. Coşku ve hayranlığını gizleyemeyerek bana döndü ve şöyle dedi:

– Ah, içimden bu cengâver askerlerin önünde şapka çıkarmak geliyor.

Ona:

"Adana'da yapılan ikinci katliama bu askerler de katıldı," diye hatırlattım. Ben insanlık onurunu inciten olayları ahrete kadar unutmam.

Fakat beynimi kemiren karmaşık düşünceler birçokları için tatsız şeyler. Ne de olsa bazılarına göre Adana Katliamı'nın nedenleri hâlâ karanlıktır ve henüz aydınlatılamamıştır.

İMPARATORLUK MÜZESİ (MÜZE-İ HÜMAYUN)⁵⁵

Topkapı yazlık mesire yerindeyim.⁵⁶ Sultanların Eski Sarayı sık ağaçlarla kaplı yemyeşil ormanın içinde sakin bir hayat sürüyor. Top atışları duyuluyor. Ahali deniz kıyısına toplanmış.

Askerî bandonun seslendirdiği müzikler, Sarayburnu'nun dudaklarını öpen dalgalarla birlikte denizin üstünde yayılıyor. Beyaz bir buharlı gemi Marmara Denizi'ni yararak ilerliyor. Gemiyle giden Sırbistan kralı. Bu sade manzara kıyıda toplanmış ahali için öylesine ilginç ki.

İmparatorluk Müzesi buraya çok yakın. İstanbul'un görül-meye değer bu en önemli yerini ziyaret ediyorum. İlk işim, on yıl önce yine burada görüştüğüm Ermeni milletine mensup birini sormak oluyor.

Genç bir Türk, müdürleri Osgan Efendi'yi mi aradığımı öğrenmek istiyor.

“Evet,” diye cevaplamam üzerine kendisine eşlik etmemi istiyor ve onunla birlikte müzenin yanındaki Sanayi-i Nefise Mektebi'ne yöneliyoruz.

Osgan Efendi, Pitias heykelleri ve Barthenon Tapınağı kalıntılarının sergilendiği küçük salonda hemen beliriyor.

55 İstanbul Arkeoloji Müzesi.

56 Gülhane Parkı.

Dikkate şayan bir heykel dört tarafı camla kaplı bir vitrinin içine konmuş. Ressamın önünde poz veren bir model gibi uzanmış on dört yaşlarında bir genci temsil eden bu heykel, seyredende taşlaşmış bir vücut izlenimini bırakıyor. Osgan Efendi, bu heykelin kendisi tarafından aslından kopyalanarak yapıldığını belirtiyor. Heykelin fil dişi gibi pürüzsüz dokusu insanda hayranlık uyandırıyor. Mucizevi bir zevkle işlenmiş heykel, sanki tornadan çıkmış gibi. Ustalıkla yontulan ve tüm doğallığını sergileyen ayak altlarındaki kıvrımlar, özenle bakılmaya değer.

Osgan Efendi'nin mihmandarlığında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin bütün sınıflarını ziyaret ediyorum. İki yüz talebe öğrenim görüyor burada. Artık İstanbul'da güzel sanatlar eğitime gereken önem veriliyor.

Heykeltıraş Osgan Efendi'nin resim eğitimi alan öğrencileri de var. Alçıdan yapılmış modellerden kopyalayarak çalışıyorlar.

Osmanlı eğitim sisteminde plastik sanatlara yakın zamanda önem verildiğini belirtmeliyiz. Öğrencilerin uzmanlaştıkları alanlara yönelik heyecanlı ilgilerini gözlemliyorum. Öğrenciler Ermeni milletinden olan ustaları Osgan Efendi'den övgüyle söz ediyorlar. Osgan Efendi'nin İmparatorluk Müzesi'nde çok özel bir yeri var. Müzeyi, sürekli destek olduğu ve yeni rahmetli olan [Osman] Hamdi Bey ile birlikte geliştirdiler. Osgan Efendi, Venedik'teki Murad Rafaelyan Okulu'nun eski öğrencilerindendir. Arpiar Arpiaryan, onun heykeltıraşlık ve arkeoloji alanındaki yeteneklerini yirmi dört yıl öncesinden fark ederek övmüştü.

28 Mart 1910

Osmanlı İmparatorluk Müzesi'ni bir ay sonra tekrar ziyaret ediyorum.

Osmanlı Arkeoloji Müzesi

İstanbul'da aradığınız Avrupai düzeni ancak bu müzede bulabilirsiniz. İlk görüşte bakını cezbeden bu binanın yapımı 1908'de tamamlanmış.

Yunan ve Roma uygarlıklarına ait zevkle yontulmuş birçok lahdin oldukça düzenli bir biçimde sergilendiği görkemli salonlarıyla müze, insanı kendine hayran bırakıyor.

Türk, Asur, Babil ve Mısır uygarlıklarına ait eserler kendilerine ayrılan özel salonlarda sergileniyor. Her birinde bulunan heykeller, lahitler, kabartma taş oymalardaki insan figürleri, insanda tarihin derinliğinden günümüze ulaşan mumyaların izlenimlerini bırakıyor.

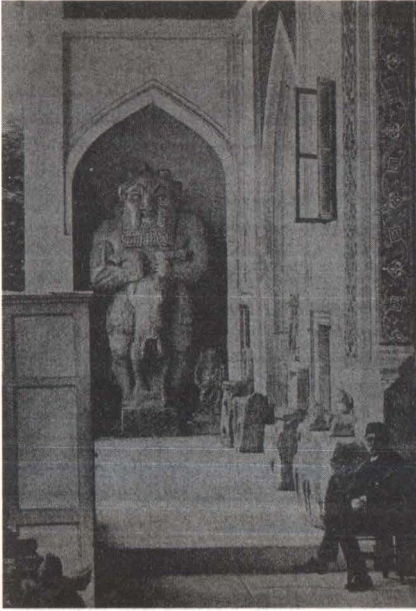
Müzede insanı en çok etkileyen, destansı kahramanlıkların yaşandığı dönemleri tasvir eden taş oymaları. Geçmişteki insanlığın esin ve yaratma yeteneklerinin güzellikleriyle işlenmiş bu kalıntılar, tarihin dilsiz tanıkları.

Müzenin alt kattaki salonlarında lahitler, üst kattaki salonlarında ise çeşitli çivi yazısı tabletler, küçük heykeller, kil ve bronzdan yapılmış tarihî kaplar, küçük süs eşyaları ve takılar sergileniyor. Zamanında müzenin içinde Ermenilere ait eski eserlerin de bulunduğu ama Hamid'in emriyle bu eserlerin yok edildiği söyleniyor. Hamid'in tarihî Ermeni güzel sanat eserlerini yok etmesini, onun Ermeni düşmanı olan mizacına atfedebiliriz. Aslında ilginç olan, Türklerin başkentinde güzel sanatlar okulu ve müzesinin neden kurulduğudur. Türklerin (Müslümanların) dini, esin sanatlarıyla insanın resmedilmesine karşı olmasına rağmen Hamid, kendi saltanat döneminde böylesi bir okulu ve müzeyi nasıl kurumsallaştırmıştır? Gerçekten İslam dininin gayelerini, tutuculuğunu ve insanların halet-i ruhiyesini yorumlamak kolay değil.

Sanayi-i Nefise Mektebi, aydın ve ileri görüşlü Hamdi Bey tarafından 1889'da kuruluyor. Hamdi Bey Türkler arasında güzel sanatlar sevgisini özgürce ateşleyip körükleyen tek şahıs. Aslında Paris'te eğitim görmüş bir hukukçu olmasına rağmen, tüm enerjisiyle arkeoloji ve güzel sanatlara yönelmiştir. Sultan Hamid'in özel ilgi ve himayesini elde ederek Osmanlı devletinde önemli görevlerde bulunmuş, aynı zamanda uzun yıllar bu müzenin müdürlüğünü de yaparak bu görevi herkesin nezdinde önemli hale getirmiştir. Osmanlı topraklarının dört bir köşesinden toplayıp müzeye getirdiği tarihî eserler, bugün Avrupa müzelerinde sergilenen eserlerle boy ölçüşebiliyor.

Sonuç olarak şunu belirtmekte yarar var: Hamdi Bey sayesinde İmparatorluk Müzesi, lahitlerin ve anıtların en güzel örneklerinin sergilendiği ilk mekândır.

Müzeleri dolaşırken edindiğimiz izlenim, seyrettiğimiz filmlerin bıraktığı etkiye benziyor. Beynimize çakılan görüntüleri tek tek inceleyip değerlendirmek mümkün değil. İlk Çağlara ait önemli eserler, insanı derinden etkileyerek silinmez izler bırakıyor.

Herakles'in heykeli

Müzenin salonlarında birçok defa dolaştım. Artemis'in iyi korunmuş alımlı mermer büstü, esin sanatının en mükemmel eserlerinden biri ve eski Efes heykeltıraşlığının ebediyete uzanan bir örneği. Afrodit, Apollon, Athena heykelleri cezbedici. Zaman bu eserlerdeki uyumlu görüntüyü bozamamış.

Lezboslu⁵⁷ Artemis'in, Ariaen'in, bir aslanı okşayan Güpeğen'in heykelleri, insanda harika bir ezginin melodik etkisini bırakıyor.

Bu heykeller Helen ve Frig sanatlarının harikulade yaratıcılığının eserleri. Fakat en çok Kıbrıslı Herakles heykeli karşısında derinden etkileniyorsunuz. Sanki bir Asur mabedinde kurbanın ayaklarından tutmuş ikiye ayırmak üzere olan Herakles, kendisine bakanı korkunç cehennem derinliklerine sürüklüyor. Bu dev gibi heykelin yanında, oldukça zarif bir şekilde yontulmuş tabii boyutlarda insan heykelleri de bulunuyor. Ne yazık ki bu heykellerin kafaları parçalanmış.

İmparator büstleri, özel cam vitrinlerde korunan altın haçlar, özellikle Schliemann kazılarında⁵⁸ bulunmuş altın saltanat süslemeleri ve mücevherler geçmiş çağların değerli eserleri olarak dikkate şayandır. Bunların birçoğu Troya kazılarında çıkarılmıştır.

57 Midilli Adası.

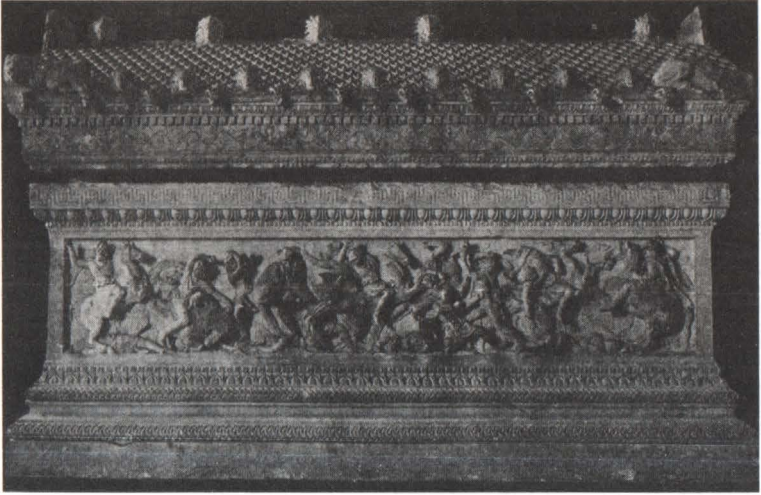
58 Alman tüccar ve amatör arkeolog Heinrich Schliemann'ın 1870-1890 yılları arasında Troya'da yaptığı kazılar kastediliyor.

Ağlayan Kadınlar lahdi

Müzenin en önemli hazinelerinden olan Makedonyalı İskender Lahdi ile Ağlayan Kadınlar Lahdi karşısında etkilenmeden ayrılabilen ziyaretçi olacağını sanmıyorum. İkincisi size Antigon'un trajik hüznünü ve kendisiyle gömülen kaderini hatırlatıyor. Bu lahdin kenarları, bütün vücutları kabartma biçiminde yontularak tasvir edilen on sekiz kadın heykeliyle süslenmiş. Onların yanaklarında, duyarlılığın görkemli esininden doğan yürek dağlayıcı keder yoğunlaşmış. Aradan geçen iki bin yıllık zamana rağmen, heykeltıraşa esin kaynağı olan o müthiş hüznün bu lahitte korunmuş ve hâlâ tüm canlılığıyla kendisine bakarak etkisi altına alabiliyor. Ağlayan kadınların her biri kendine özgü ruh halinin yoğunluğuyla taşlaşıp billurlaşan duygularının şefkatiyle bu kederli durumu tasvir ediyor.

Eski güzel sanatların bir şaheseri olarak kabul edilen İskender Lahdi'ne dikkatle bakıyorum. İskender, İsa'dan dört asır önce yaşamış. Atikalı zanaatkâr, bu dünya hâkiminin zaferlerini ve savaşçı değerinin öyküsünü lahdin kenarlarına işlemiş. Homeros'un tasvir ettiği savaş destanlarının duyarlılığına eş olabilecek bu mermer lahit, ziyaretçileri cezbediyor. Bu iki lahdin

Makedonyalı Büyük İskender lahdi

üzerrinizde bıraktığı etkiyi unutmak mümkün değil.

Osmanlı İmparatorluk Müzesi'nin tam karşısında Çinili Köşk bulunuyor. Ziyaretçi oraya girdiğinde bir camide bulunduğu hissine kapılabilir. Bu bina II. Mehmet zamanında inşa edilmiş ve 1590'da, III. Murat döneminde onarılmış.

Binanın temel çizgisi Rum haçı şeklinde ve buna uygun olarak inşa edilmiş ve bir tapınak saygınlığına sahiptir. Orada Osmanlı güzel sanatlarını temsil eden eski eserler, Türkiye'nin tüm eyaletlerindeki camilerden getirilen değerli eşyalar, halılar, sancaklar, göz nuru tahta oyma kapılar, seramikler, kandiller, güzel nakışlarla süslenmiş sultan fermanları ve el yazması dinî kitaplar sergileniyor.

Bir köşedeki duvar dibinde bulunan sultana ait ve bir usta işi olarak kabul edilen zarif havuz oldukça çekici.

Çinili Köşk tamamen Doğu mimarisi üslubunda inşa edilmiş harika bir eser. Türk güzel sanatlarının sevimli bir değeri olarak görülüyor.

ORTAKÖY CAMİİ

Sanırsınız İstanbul huzur limanına kavuştu.

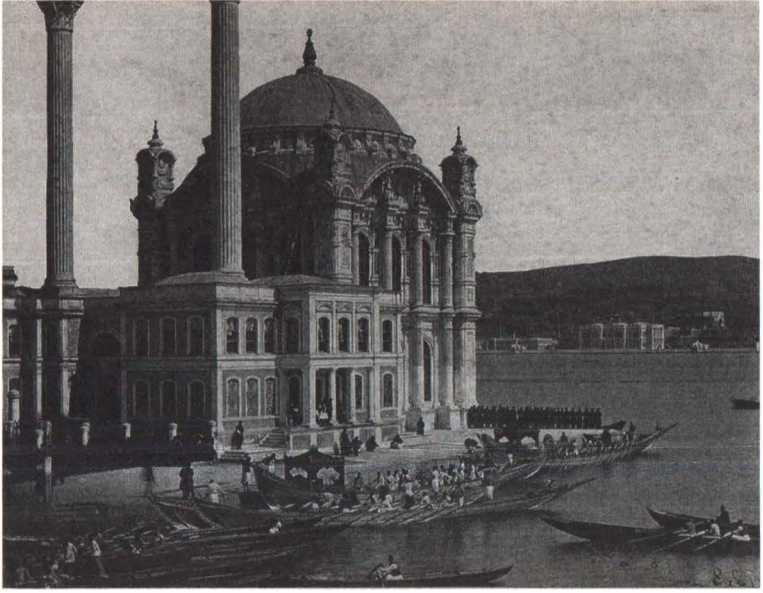
Ahali Şişli'den Galata'ya mutlu kalabalıklar halinde dalga dalga yürüyor. Halk Bahçesi'nde geleneksel ince saz konserleri başladı. Herkeste Hakkı Bey'in aranan siyasetçi olduğu kanısı uyandı, Arnavutları yenerek Anadolu'daki *Kanun-i Esasi* karşıtlarını denetim altında tutabilecek güce sahip olduğu izlenimini veriyor.

Beklemedeyiz ve pek tabii ki bu umutlu bekleyişimizin meşru zemini var.

Devleti yönetenler her şeyden önce ordudaki olağanüstü gelişmelere özellikle önem veriyor. Türk'e dost olmayan yabancı devletler de doğal olarak Türklerin bu ihtiyatlı gelişmesini ürkek bir kıskançlıkla izliyorlar.

Her halükârda, eğer aptalca bir şovenizme kurban edilmezse, Türklerin bilinçli bir şekilde büyük devletler arasında sahip olduğu önemi güçlendirmesi çok iyidir. Tebaa milletler insan gibi yaşayabilmek hedeflerini Türkiye'nin selametinde görüyorlar. Yeni rejim, huzur ve barış siyasetiyle, ülkenin İstibdat rejiminin körüklediği iç çatışmalar yüzünden yitirmiş olduğu önemi yeniden kazanmaya çalışıyor.

Padişahın sarayının önünden her geçişimizde, şehirdeki huzur ve barış ortamının görüntüsü hülyalı bir cazibeyle insanın

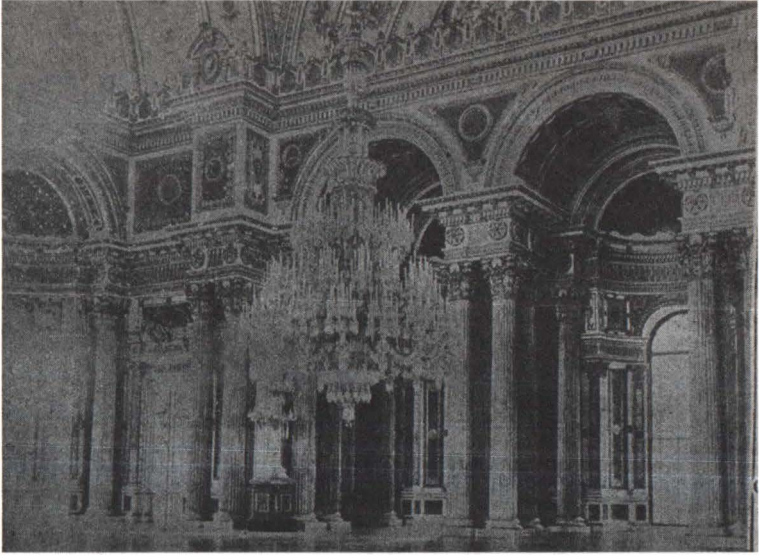

Ortaköy Camii

içine işliyor. Padişah Sultan Mehmet [Reşad], sarayını nöbetçi askerlerle kuşattırarak değil, iyi huylu olmakla koruyor. Özgürlük bir şarkının ahenkli nağmeleri gibi dalgalanıyor hanedanlık sarayının üstünde.

Ve işte, tarih boyunca ceset kuyusuna dönüşen mavi deniz, Boğaziçi'nin kıyılarını sürekli bir beşik gibi sallayan dalgaları arasında bu korkunç vicdansızlığın homurtusunu nihayet susturmuş gibi. Keşke mazinin kanlı anıları bu denizin derinliklerinde ebediyete kadar gömülü kalsa...

Bu düşüncelere kapılmış olmam doğaldı. İlk kez kayıkla Dolmabahçe'deki Türk padişahlarına ait sarayların önünden geçerek yolculuk yapacaktım. On yıl önce de bu yolculuğu yapmayı arzulamıştım ama o zaman bunu gerçekleştirmem imkânsızdı. Çünkü hapseden ve sonunda kendisi de hapsedilen Hamid bunu yasaklamıştı. O zamanlar Büyükdere vapuru o sarayların oldukça açığından yol alırdı.

Dolmabahçe Sarayı Taht-ı Hümayun

Şimdi *Kanun-i Esasi* serbest bırakmış.

Kayıkçılar, “Açılalım mı?” diye sordular.

“Hayır,” dedim, “Sarayların hemen kenarından yol alacağız.”

* * *

Uzun ve ince kayık, kar beyazı bir kuğu gibi suyun üstünde yüzmeye başladı. Solumda hanedanlık sarayı, karşı kıyıda görkemli doğal güzelliğiyle sessizliğe gömülmüş Üsküdar manzarası.

Dolmabahçe Sarayı’nın tüm cepheleri taş oymalarının güzelliğini sergiliyor ve burada bir kez daha inşa amiraları Balyanlar’ı hatırlıyorum. Ermeni’nin yaratıcı hüneri, İstanbul’da diğer bütün milletlerden daha fazla görkemli anıt yaparak onları sonsuzluğa teslim etmiştir.

Balyan binaları bu sözümüzün somut kanıtlarıdır.

Sultan, saltanat görevlileriyle birlikte Dolmabahçe Sarayı’nda ikamet ediyor. Bir askerî bando sarayın bahçesinde Puccini’nin

Sultan Abdülaziz

Tosca operasının ilk bölümünü çalıyor. İtalyan mimarisinin ve müziğinin güzelliği büyültütsüler gibi birbirine karışarak ahenkle yankılanıyor.

Sarayın taht salonundaki çiçek desenli oymalar, taş oyma işçiliğinin hayranlık uyandıran enfes bir örneği. Sarayda bulunan ve mermeri konuşturan kalemkârlık sanatımızın ince zevkleriyle bezenmiş desenler Nigoğos Balyan'ın mimarlığıyla yaratılmış.

Havada dalgalanan ve insanın ruhunu dans ettiren Tosca'nın bestesi kayığın salınımına eşlik ederken Beşiktaş'tan geçip Çırağan Sarayı'na ulaştık.

Ateşle katledilen harikulade mermer ormanından geriye bir yıkıntı kalmış. Sultan Aziz'in sarayından arta kalan şimdi bir harabe. 750 metre uzunluğundaki saltanat binalarının yerleşim alanı Ortaköy'e kadar ulaşıyor. Sultanların şimdiye kadar inşa ettirdikleri saraylar içinde en görkemlisi Çırağan Sarayı idi. Bir an, "Burayı ateşe verenin evi yansın," diyen kayıkçıya hak verdim. Sarayın dış cephesinin güzelliği hâlâ bir şarkı gibi ruhumuza işleyebiliyor fakat dahili ihtişamı sadece ölümlerle konuşabiliyor. Deniyor ki, sarayın içini süsleyen zevk ve güzellik insanın nefesini kesiyormuş. Eşsiz ahşap oymalar ateşe kurban gitmiş. Artık Çırağan'dan geriye dört duvar kalmış.

Sultan V. Murat burada hapsedilmiş ve ölüsü bu saraydan

Sultan V. Murat

çıkarılmış. Hamid bu kardeşine karşı vicdansız davranmıştır.

Kederle uzaklaşıyorum bu yaşlı sahilinden ve on beş dakika sonra Ortaköy Camii'nin içindeyim. Burası padişahların ibadet yeri. Ziyaretçilere mihmandarlık yapan eğitilmiş *molla* (hoca) caminin Garabet Balyan'ın eseri olduğunu belirtiyor oysa bu cami Nigoğos Balyan'ın eseridir. Gerek iç ve gerekse dış cephesinin zarif güzelliğiyle altın bir kafe-

se benziyor. *Mollanın* anlatımına göre, Sultan Mecid Britanya İmparatorluğu'ndan hediye gelen bir altın kafesi örnek alarak inşa ettirmiş bu camiyi ve o altın kafes hâlâ Yıldız'da korunmaktadır.

Mollanın söyledikleri ilginçti fakat onun sözlerinden çok ziyaretçileri kabul tarzına hayran oldum. *Gâvurlara* saltanat hediyelerinin bulunduğu yeri açıyor ve halifenin ibadet ettiği bölümü gösteriyordu. Sultan Mecid'in validesine adadığı *Kuran*'ı getirerek bunun eşsiz güzellikte bir el yazması olduğunu söylüyor ve camideki peygamber ve haleflerinin altın yaldızla işlenmiş adlarını da sultanın bizzat yaptığını ekliyordu.

Levon Balyan

Sarkis Balyan

PADİŞAHIN TAHTA ÇIKIŞININ YILDÖNÜMÜ

Despot Hamid'in tahttan indirilişinin ardından İstanbul, ilk kez payitaht törenlerini samimi huzur ve barış ortamı içinde yaşıyordu. Çok sevilen sultan, hasta olduğu için, tahta çıkışının birinci yıldönümünde yalnızca nazırların ziyaretlerini kabul etti. Fakat kırmızı bayraklarla donatılan bütün İstanbul, padişahın tahta çıkışının yıldönümünü bayram havasında kutluyordu. Ermeni yine kendine özgü hürmetini sergiliyordu. Pera'daki Tokatlıyan Kahvesi'nin süsleme zarafetinin düzeyini hiç kimse aşamadı. Cephesindeki bütün düz mimari çizgiler boydan boya elektrikli lambalarla süslenen görkemli yapı, İstanbul'daki bütün milletlerin ve yabancı toplulukların hayranlığına şayan oldu. Elçilik malikâneleri onun yanında sönük kaldı. Galatasaray hürriyet kahramanlarının resimleriyle donatıldı. Padişahın malikânesi ise süslenmeden sadeliğini korudu.

Avrupa saatiyle gece saat onda muhafız alayı saraydan çıktı. Muhafız alayının muhteşem geçit töreni, tarihte anlatılan sezarların kortejlerini hatırlatıyordu. Bu tören alayı Pera'dan geçerek İstanbul'un tepelerini dolaştı. Boğaziçi ise karanlık gecenin yıldızlı manzarasına eşlik eden Bengal havai fişek oyunlarıyla bir harikaydı. Ayazpaşa tepesinden denizi ve Üsküdar'ı seyrederken oralara gecenin karanlığında altın gibi parıldayıp yanan tozların serpildiğini sanıyordum.

Tavit Tavityan

Yerel Ermeni basını ve yabancı (Avrupalı) basın, sayfalarında Kafkasya'nın tanınmış keman virtüözü Tavit Tavityan'a önemli yer ayırdı. Yetenekli virtüöz, kemanın tüm inceliklerini sergileyen güçlü parmaklarının haklı şöhretini bir kez daha kanıtlama fırsatı buldu. 22 Nisan'da *Union Française* salonunda seslendirdiği her parçanın ardından, İstanbul'daki zor beğenen Avrupalı klasik müzikseverlerin saygın alkışlarıyla ödüllendirildi. Yeteneğinin gücü en çok Sarasate'in

“Endülüs Serenadı” ve Wieniawski'nin “Moskova Hatırası” parçalarını seslendirdiğinde parıldadı. Tavit Tavityan, kemanının telleri ve yayıyla Sarasate'in “Çingene Melodileri”ni seslendirmeye başladığında, müşkülpesent müzik eleştirmelerinin bile koltuklarında hoplayıp zıplayarak eşlik ettiklerini gördüm. Hayranlıklarını uzayıp giden alkışlarıyla gösterdiler.

Tavit Tavityan'ın kendi bestesi olan ve tatlı bir kederle yoğrulan “Ermeni'nin Ruhu” coşkulu ve beklenmeyen bir kabul gördü. Virtüözün eseri, millî acılarımızın kederiyle katılaştıran yaşlı yüreğimizi havada dalgalanan melodi eşliğinde yumuşatıp avuttu. Tavit Tavityan'ın ricasıyla bu melodiye güfte olarak yazdığım şiiri de aşağıda yayımlıyorum:

Asırlardır yas tutan denizim.
Ruhum uçurumlarda gezinirken
İskelet ormanımın ıslığı
Dokunur nemli yanaklarıma.
Harabelerimin kara isî çökmüş
Araks'ın kıyılarındaki çiçeklerimin
Ağlayan ipeksi yanaklarına.
Sis benimle doğdu.
Şiltemi serdim sudaki zambakların üstüne.
Bülbül yuvasını bulamadı
Dağılmış sarı saçlarımin arasında,
Büyüttü yavrularını yüreğimin ağıtlarıyla.
Rüyalarımnda mahsur kalan sevdalı yürekler
Kucakladı ölülerimi kederle çarparken
Karalara bürünmüş azrailin elinde kandil
Kırımların darbelerinde dağlanan hayatlar
Yanarak tükenen kırmızı kandilin yağı
Ve siste zorlukla seçilen alevin ışığı.

Bu sözler yakın bir gelecekte Tavit Tavityan'ın notalarıyla yayımlanacak. Şarkı *Hayrabad* (Patrik) İzmirliyan'a ithaf edilmiştir.

Biz Türkiye Ermenileri bir kez daha gördük ki Türkiye'nin yetenekli Ermeni sanatçıları Rusya Ermenilerinin yanında yeteneklerini daha fazla geliştirebiliyorlar. Tavit Tavityan Trabzon doğumlu fakat uzun yıllar Rusya'da yaşadığı için Kafkas Ermenicesiyle konuşuyor. Bu yüzden buradaki bazı yerel gazeteler onun Rusya Ermenisi olduğu yanlışlığına düştüler ve yazılarında ondan Rus Ermenisi olarak söz ettiler.

YILDIZ SARAYI

Tarihte Ortaçağ despotlarının şatolarında yaşanan korkunç olayları içeren anlatımlar, bizlerde insanüstü kahramanların yer aldığı masalların izlenimlerini bırakmıştır.

Despot Kızıl Sultan Hamid'in yaşadığı Yıldız Sarayı ve orada geçen olaylarla ilgili yayımlanan yazılarla ne zaman karşılaşsam onları okur ve korkunç cinayetlerin işlendiği dehşetengiz yerlerin görüntüleri canlanırdı gözümde. Fakat yaşayan bir kişi hep kitapların içinde yüzerse yalnızca hayal görür. Benim için de Yıldız Sarayı yalnızca hayalden ibaretti. Hamid'in sığınağını ziyaret ettikten sonra o kanlı ve ürkütücü hayalleri gülünç buluyorum.

Beşiktaş'ta her tarafta Türk evlerinin olduğu geniş bir yoldan yukarı doğru tırmandığınızda, en yüksek tepede, etrafı duvarlarla çevrili Hamid'in malikânesini bulursunuz. Önce sağınızda Dikran Kalfa'nın eseri olan küçük ve oldukça alımlı saltanat camii görülür. Tırmanmaya devam ederseniz gösterişsiz zavalı bir kapının önüne ulaşırsınız. Burada, on kuruşa aldığınız biletle Hamid'in malikânesini gezebilirsiniz. Ama gözleriniz boş yere efsaneleştirilen gölleri, ormanları, mahzenleri arar durur. Avrupa'daki bahçeleri gözünüzde canlandırın, bu bahçeyi büyütün ve tüm estetik güzelliklerinden arındırın. İşte size Yıldız Sarayı. Küçük, önemsiz bir gölde merdaneli bir kayık, kayıkta hırpani kılıklı birkaç kişi bir Türkçe şarkı icra ediyor. Çimenlerin üzerindeki askerî bando

Yıldız Hamidiye Camii

arada bir önemsiz birkaç parça seslendiriyor. Bir yığın kafeste çok sayıda güvercin var. Hepsi de sağlıklı. Anlaşılan o ki Hamid, bu güvercinler için bitmez tükenmez bir yem stoku bırakmış. Mihmandarın bana gösterdiği bir binada tahnit edilerek oraya istiflenen hayvanlar bulunuyordu. Kendimi okul müzelerinin zavallı ortamında buldum.

Benim için Hamid'in yaşadığı binayı görmek daha ilginç olduğundan güvercinliklerin karşı tarafına geçtim. Orada bir dizi tek katlı küçük bina ve Hamid'in kendi eliyle yaptığı kuş kafesleri bulunuyor. Bir kemerin altından geçtim, solda kış bitkilerinin yetiştirildiği serayı gördüm. Orada Avrupa'dan gelen biri için ilgi çekici bir şey yoktu. Birkaç adım ilerledikten sonra Hamid'in yaşadığı binayı görünce gözlerime inanamadım. Bu muydu Hamid'in yaşadığı sığınak? Sanki bir un ambarı gibi, hiçbir özelliği yok. Nöbetçiden orayı gezmek için izin istedim. "Yasaklıdır" diye cevapladı...

Şüphesiz, ziyaretinden mahrum edildiğim binanın dışına bakarak dahilî görüntüsünü tahmin edebiliyordum.

Hürriyet Ordusu denetimindeki Yıldız Sarayı, (Nisan 1909)

Karşıda Hamid'in özel tiyatrosunun olduğu binaya geçtim. Burayla ilgili yazılmış olan yazılardaki tasvirlerle ilgisi yoktu. Hiç abartmadan diyebilirim ki Avrupa'nın en basit köyündeki tiyatrolar bile bundan daha gösterişlidir. Sahne çok küçük. İzleyiciler, Hamid'in haremindeki kadınlar. Nöbetçinin söylediğine göre, sahnenin tam karşısına yerleştirilmiş olan koltuk, Hamid'in oyunları izlediği koltuk. Kadife kumaşla kaplanmış, alımsız ve kirli bir koltuk. Ziyaretçiler şaklabanlıklar yaparak koltuğa oturuyorlar.

Tiyatrodan çıkınca sağımda bulunan Merasim Köşkü'nü görüyorum. Giriş ziyaretçilere yasaklanmış. Nedenini sorduğumda, içinde oturanlar olduğunu söylediler.

Yıldız Sarayı diye adlandırılan ve çok geniş bir alana yayılan bölgenin, üzerinde birbirinden bağımsız binalar bulunan bir yerleşim yeri olduğunu bilmek gerek. Bu yapıların içinde en ilginç olanları Malta Köşkü ile Yeni Köşk. Hepsini sırayla gezmek lazım. Bunlardan Malta Köşkü'nün giriş katında çok hoş bir havuz var. Hamid bu köşkte Sultan Murat ve Mithat Paşa'yı birkaç

günlüğüne hapsettirmiş. Köşkteki mobilyalar oldukça güzel. Burada İtalyan ressam Zonaro'nun birkaç yağlı boya tablosunu gördüm. Tablolar İtalyan resminin can alıcı tatlı renklerinin çekiciliğine sahip değiller.

Yeni Köşk'ü küçük ve sevimli bir müze sayabiliriz. Çok güzel bir kelebek koleksiyonuna sahip. İran Şahı Muzaffer İzzet İstanbul'a yaptığı son ziyarette bu köşkte kalmış. Burayı çok sayıda kişi ziyaret ediyor. Türk askerler ve *mollalar*, Hamid'in kanepeleri üzerine yayılıyor, koltukların üzerine oturuyor ve taklitler yaparak önceki sultanla alay ediyorlar.

G. Bolis, 22 Mart 1910

CEMİYETLER BİRLİĞİ

Siz Rusya Ermenileri, eskiden beri Eğitimsever Cemiyetler Birliği'nin varlığından haberdarsınız. Hamid rejiminin son dönemlerinde, bizlerin ilerici eserleri ve çalışmalarının akıbetine Cemiyetler Birliği de uğradı ve dağıtıldı. Şimdi bu cemiyet yeniden örgütlenmiş ve fedakârca çalışıyor. Cemiyetin yönetiminde yer alan önemli şahıslar her gün bana *Mışag*'ta cemiyetle ilgili neden yazı yazmadığımı hatırlatıyorlar.

Bugüne dek sessiz kalmış olmamı ben de bir eksiklik olarak görüyorum. Bu önemli cemiyetin varlığının ve çalışmalarının ciddi olarak ele alınmasının zamanıdır.

Küçük ve Büyük Ermenistan'daki altmış okulun Cemiyetler Birliği'nin yönetimi altında olduğunu çok iyi biliyorum. Eğitim ve bilgiye duyduğu susamışlığı haykıran taşranın talepleri her gün artıyor. Okuyup öğrenme aşkıyla dolu Ermeni köylüsü, uzun yıllar boyunca çocukları için okullar açılmasını talep etti. (Patrik) Ormanyan zamanında Türkiye Ermenisi yalnızca (Erzurum'daki) Sanasaryan Okulu'yla yetindi. Bu eğitim kurumuyla ilgili başta *Püzantion* gazetesi olmak üzere Ermeni basını olumlu haberler yayımlamadı.

İstibdat döneminde, doğal olarak eğitim alanında da taşrada ölümcül bir sessizlik hüküm sürüyordu. Yetkili şahıslar hep talepkâr olmamayı, temkinli olmayı ve varolanla yetinmeyi telkin ettiler.

İzlenen yol yanlıştı.

Bu yanlış yöntemin neden olduğu ağır tahribatı ancak bugünkü Cemiyetler Birliği'nin çalışmaları giderebiliyor.

Türkiye Ermenilerinin bugün Cemiyetler Birliği'nin çalışmalarına olumlu yaklaştığını belirtmekten mutluluk duyuyorum. Fakat taşranın muazzam beklentilerinin karşısında, gelen tüm taleplere cevap veremediği için, Cemiyetler Birliği'nin canhıraş bir çabayla yürüttüğü çalışmaların pek görülmediğini de üzülerek belirtmeliyim.

Ve acı bir gerçek daha: Maalesef Türkiye Ermenileri, Cemiyetler Birliği'nin çalışmaları için hâlâ Kafkas ve Moskova Ermenilerine el açmak zorunda. İhtiyaç ve özellikle hayırlı işler için talepte bulunmaktan utanmamak lazım. Cemiyetler Birliği kurulduğunda, Kafkas Ermenilerinden Kr. Ardzuni ve A. Hovhannesyan, tüm güçleriyle onu savunup desteklemişlerdi. Bugün taşradaki Türkiye Ermenilerinin eğitim ihtiyacı daha fazla. Bu yüzden Cemiyetler Birliği'nin düzenli olarak hizmet vermesi gerekiyor. Şüphesiz Rusya Ermenileri bütün gayretleriyle birliğe yardımcı olacaktır.

Rusya Ermenilerinin Cemiyetler Birliği'nin gönüllülük temelinde fedakârca çalıştığını bilmesini isterim. Açmış olduğu okulların yıllık masrafı 550 Osmanlı lirası. Banka ve kasalarında bulunan nakit miktar 1500 Osmanlı lirası. Taşradaki okulların ihtiyacı ise çok daha fazla. Birlik yılda en az 3000 Osmanlı lirasına ihtiyaç duyuyor, yıllık bütçesini ancak bu miktarla denkleştirebilir.

Cemiyetler Birliği'nin bir de yeni projesi var.

Mışag'ın eski okurları şüphesiz hatırlayacaktır: Cemiyetler Birliği *Vasपुरagan*'da (Van) öğretmen okulu açmıştı. Bu okulun kuruluş ve çalışmalarına fedakârca önderlik eden şahıs Mıgırdiç Portakalyan'dı. Sürekli öğretmen yetiştirdiği için bu eğitim kurumuna hayranlık duyuluyor, gıpta ediliyordu.

Mıgırdiç Portakalyan

Ama günün birinde, Patrik Nerses Varjabedyan'ın vurdumduymazlığı ve gereksiz korkuları yüzünden bu öğretmen okulu kapatıldı. Değerli dostum Minas Çeraz da bu okulun kapatılması konusunda hemfikirdi. Patrik, Hamid'ten korkuyordu. Neden? Çünkü ayaklanmalar gerekçe gösterilmişti. Sanki Portakalyan o okulda askerî öğrenci mi yetiştiriyordu? Bunun sonucunda doğal olarak Portakalyan, hezeyan ve

korkuları yüzünden soluğu Marsilya'da alarak doğduğu, büyüdüğü ve hizmet vermek istediği toprağından oldu.

Ne mutlu ki artık Hamid korkusu yok. *Kanun-i Esasi* Türkiye'si yönetimi öğretmen okulunun yeniden işlerlik kazanması için emir verdi. Cemiyetler Birliği de en kısa zamanda öğretmen okulunun eğitime başlamasını hedefliyor. Fakat okul mekânı olarak neden Muş şehri seçilmiyor da *Garin* (Erzurum) üzerinde yoğunlaşıyor? *Garin*'de Sanasaryan, Muş'ta ise Cemiyetler Birliği'nin yönetiminde iki ayrı öğretmen okulu olması daha iyi değil mi?

ASKERLİK KAYDI

Hıristiyanların askerlik kayıtları devam ediyor. Hüzünlü sonbahar yağmurlarla birlikte geldi ve sağanak yağışlar bütün İstanbul'u çamura buladı. Çarşı pazarda işi olmayan evinden, yazıhanesinden dışarı çıkmıyor. Pislik ve çamura bulanmış yağmursuları yokuş aşağı sokaklardan gürültüyle akıp duruyor. Ermeni gençler şemsiyelerini açmış, askere yazılmak için başvuru yapıyorlar; onlara, ağzında Türkçe "çifte veya nahara" denen bir Doğu çalgısı olan zurnacı eşlik ediyor. Zurnacı, mevsim gibi hüzünlü bir nağmeyi seslendirerek görevini yerine getiriyor. Askere yazılanlar, yüzlerine yansıyan ölümcül kaygılarla başları önde yürüyorlar. Dört adet kutuya yerleştirilen "laterna"dan (*orgue de barbarie*) çıkan canlı sesler, çifte-naharanın yürek yakan sesine eşlik ediyor. Islak kırmızı bayraklar kıvrılarak dalgalanıp duruyor askere yazılmak için yürüyen grubun üzerinde.

* * *

İstanbul'un sokaklarında bir şarkı duymak için dilencilerin geçmesini beklemeniz lazım. Pencerenin önünde, bir kör ve refakatçisinden oluşan iki yaşlı görüyorum. Karanlığa açılan gözleriyle âmâ dilenci, elindeki akordeonla çamurlu ve yağmurlu mevsime eşlik ederek, "Yaşasın Sultan Muhammet!", "Yaşasın hürriyet!" diye bağırıyor ve ardından yüreğe işleyen içli bir sesle,

“Geceler gündüz oldu” şarkısını okuyor sürekli. Ona eşlik eden uzun boylu kadının önündeki iki çocuk da aynı tempoda yürüyorlar. Penceremi açıp tatlı bir sesle şarkı söyleyen yoksul köre karşı olan görevimi yerine getiriyorum. Adana’dan, yurdundan edilen Ermenilerden miydiler acaba? Hayır, bunlar Rum’du.

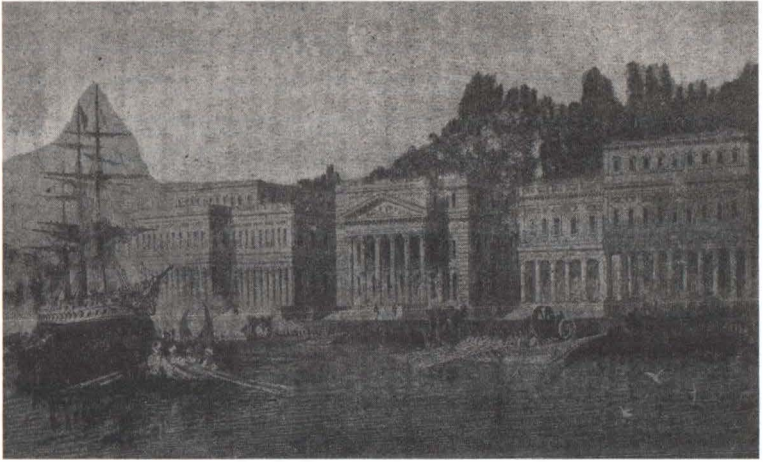
G. Bolis, 1 Ekim 1910, (aynı yerde)

ESKİ SARAY

Yağmur yağıyor. Günlerden pazar, biraz soluk alınacak gün. Ama tablolarla donanmış yeni bir müzeyi ziyarete eşdeğer olan Boğaz kıyısında gezintiye çıkmak mümkün değil.

Tokatlıyan Otel'i'nden otomobille ayrıldık. Yollarda insanlardan çok, atlı arabalar var. Aylardır tramvay hatları onarılıp değiştiriliyor. Arabayla ulaşım kargaşa ve düzensizliğin zorluklarına mahkûm, sokaklarda tıkanıp kalmadan bir yere gitmek mümkün değil. Biz de işkencehaneye dönüşen yollarda epey dolandıktan sonra İmparatorluk Müzesi'nin dış kapısından içeri girdik. Sağdaki yokuştan tırmanıp harabelerin olduğu tepeye ulaştık. Asırlık kavaklar buranın eski ihtişamına, zenginliğine tanıklık eden canlı abideler. Otomobil, Eski Saray'ın büyük kapısının yanında park etti. Kemerli geçitte ilerlemeden önce, sağlı sollu yerleştirilmiş vitrinlerin içinde üstleri altın kakmalı baltaları görürsünüz. Giriş binası kapıda bekleyen nöbetçiler tarafından korunuyor. Duvarlarda renkleri solmuş hoş manzara resimleri var.

Kapıdan baktığınızda, karşınıza Arap mimari üslubundaki kederli bina çıkar. Zamanında sultanlar bu binanın önünde arzuhalleri dinlermiş. Ve onun hemen arkasında ise şehzadelerin eğitildikleri yer (Enderun) bulunuyor. Eski padişahlar Hz. Muhammed'in elbiselerini öpmek için buradan kutsal emanetlerin korunduğu binaya kadar diz üstünde giderlermiş. Bu giysiler,

Sultanların eski sarayı (Topkapı Sarayı)

herkesin çok iyi bildiği, ürküten sihirli gücüyle birlikte hâlâ orada korunmakta. Yabancıların (gayrimüslimlerin) oraya girmesi mümkün değil. Gerçi kapıya kadar gittik ve bir nöbetçinin olmamasına şaşırdık. Bir başka yere sorarak kutsal emanetlerin olduğu bölüme giriş izni verilmediğini teyit etmiş olduk.

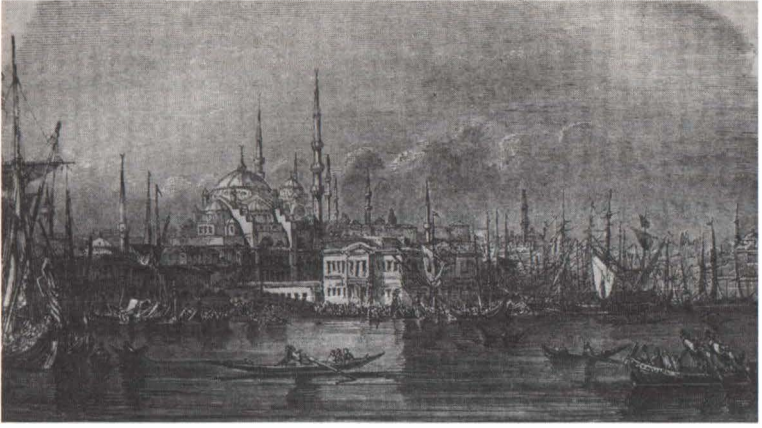
Onun hemen karşısında Hazine Dairesi bulunuyor. Eski Saray'ın en ilginç ve en çok görülmeye değer bölümü burası. Haznedar Efendi, hemen bizi sayarak *iradede* sözü edilen beş kişi olup olmadığımızı kontrol etti. Bilmek gerekir ki, Hazine Dairesi'ni ziyaret etmek çok zor. Sultandan özel emir-irade almak gerekiyor. Yabancılar ancak elçilikleri sayesinde bu izni alabiliyorlar.

Tüfekli askerleri saygıyla selamlayıp Hazine Dairesi'nin girişine vardık. Daha içeri girmeden eski cengâverlerin camekânlar içindeki çakmaktaşı silahlarını gördük. Ancak güçlü kuvvetli insanların taşıyabileceği, onların pazılı kollarına uygun büyüklükteki bu eserler oldukça süslü.

İçeride, gösterişsiz üç odaya bölünmüş olan Hazine Dairesi'nin tamamını bulduk.

Burada kesinlikle güzel sanat eseri aramayın. Tamamen Şarka özgü bakir zenginlik bulunuyor. Sultanların kullandığı ya da onlara hediye edilen her türlü eşya gelişigüzel yığılıp tıkıştırılmış buraya; sofra takımları, tespihler, kadehler, hamam tasları, mürekkep hokkası (Ermenice metinde, *kıragal*), hatta elmas ve cevahirlerle süslü saf altından sünnet aletleri. Aynı zamanda, paha biçilemeyen yumurta büyüklüğünde elmas, el büyüklüğünde zümrütler, kırmızı yakut yüzükler de görürsünüz. Bazen en yetenekli yazarlar bir parça çula muhtaç olurken padişahın *avanaklarının* sırtlarına, altın tellerle örülmüş incilerle süslü pembe Musul kumaşından örtüleri örtmüşler üşümesinler diye. Bu harika örtüler dizilmiş sergileniyor. Camekânların içinde sıra sıra tespihleri, kılıçları, cüppeleri, top güllesi büyüklüğündeki köstekli saatleri yan yana görebilirsiniz. Rafların karşısında bir köşede daracık redingotlar giymiş bekçiler duruyor. Sanırsınız müdürleri onlara konuşmalarını yasaklamış. Sessizliklerini ancak bir yabancı onlar için değerli olan bir şey karşısında ilgisiz kalıp bakmadan geçerse bozuyorlar. İşte böylesi bir durumda bir bekçi bana, “Büyük Konstantin’in kılıcı”nı gösterdi. Ben de incelik olsun diye “inandım”. Fakat en ilginç Fatih II. Mehmet’in üzerindeki kan izleriyle sergilenen büyük kılıcıydı. Bu kılıcın bütün kenarlarına altın yazı nakşedilmiş.

Alman İmparatoru Wilhelm bu hazineden epey yararlanmış, bunun karşılığında da atlı bir heykelini bırakmış. Bir babanın yeni yıl hediyesi olarak çocuğuna vermekten utanacağı küçük ve değersiz bir şey. Haznedar bu imparatorun İran Şahı’nın incilerle süslü tahtını görmemesi için bir kurnazlık düşünür ve odalardan birinin tavanında tamirat yapıyormuş süsü verir. Tahtı o odaya koyup üstünü bir örtüyle kaplar. Alman İmparatoru o odaya girdiğinde, haznedar buranın onarılmakta olduğunu belirtir... Şimdi bu taht Hazine Dairesi’nin ilk odasının tam ortasına konulmuş. Hem biçimi hem de değerli süslemeleri bakımından müthiş bir işçilik. Anlaşılan tek şey, şahın bu tahta

İstanbul'un genel görünüşü

bağdaş kurarak oturduğu. Bu tahtın zamanında Nebukadnezar'a⁵⁹ ait olduğu varsayımı ise tamamen yanlıştır. Burada zevkli ve değerli bir işçilik eseri olan üstü kapalı bir başka taht daha var ki buna sultanlar oturmuştur.

Hazine Dairesi'nin tablolar bakımından fakir kaldığını söyleyebiliriz. Ayvazovski'nin iki deniz tablosu var. Gentile Bellini'nin bazı tablolarını burada bulabileceğimi sanıyordum ama boşuna umutlanmışım. Haznedara bu konuyu sordum. Pek fazla tablolarının olmadığını söyleyerek Bellini'ye ait olduğunu sandığı bir tabloyu duvardan indirdi. Yavuz Sultan Selim'i resmeden bu tablonun, dönem bakımından Bellini'ye ait olması mümkün değildi. Haznedara, Bellini'nin hikâyesi hakkında bilgisi olup olmadığını sordum. "Hayır," diye cevaplayarak, ilgiyle öğrenmek istediğini belirtti. Anlattım.

Fatih Sultan II. Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Bellini'nin resimlerini görür ve onlara hayran kalır. Venedik Senatosu'ndan bu ressamın İstanbul'a, kendisinin yanına gönderilmesini rica eder. Bellini İstanbul'a gelir. Günün birinde Bellini, Vafizci Yahya'nın kafasının kesilmesini tasvir eden bir tablosunu

sultana gösterir ve sultan kesik boyun dışında bütün tabloyu harika bulur. İnsanın kafası kesildikten sonra boynun aldığı biçimi göstermek için de bir kölenin kafası ressamın önünde vurulur. Ressama kafası kesilen boynun içeri doğru çekildiğini gösterir. Bellini gözleriyle tanık olduğu terörün dehşeti ve günün birinde benzer bir cinayetin başına gelebileceği endişesiyle Sultan'dan yurduna, Venedik'e dönmek için izin ister. Sultan bin altından oluşan bir zinciri hediye olarak ressamın boynuna geçirir ve talebini kabul eder. Böylelikle İtalyan, padişahın elinden kurtulur.

Haznedar hikâyemden dolayı dehşete düşmesine rağmen hafifçe gülümsedi. Ve şüphesiz, bu tür vakaların Türkiye'ye pek de yabancı olmadığını aklından geçirdi.

Eski tarih kitapları, Hazine Dairesi'nin bodrum katlarında imparatorluk zindanları olduğunu yazar. Buraları ziyaret etme talebimiz nazikçe reddedildi. Bu bodrum katlarında şimdi birçok eşyanın depolanmış olduğu, Hazine Dairesi düzenlendikçe bu eşyaların da bir yerlere yerleştirileceği ve buralarda zindan olmadığı, bu konuda yazılan ve anlatılanların efsanelerden ibaret olduğu bildirildi.

Tarihî eserleri inceleyenler için Çin porselen tabakları ve büyük boy testiler oldukça değerli. Tarihçiler ise sultanların giysilerine ilgi duyacaklardır. İlk sultandan yüzyılımıza kadar imparatorluğu yönetmiş olan sultanların giysileri mankenlerin üzerinde kılıç, miğfer ve zırhlarıyla birlikte sergileniyor. Başlarındaki türbanlarda, tarihî giysilerinde, kılıçlarının kabzalarında zenginlik ışıltıyor.

Hazine Dairesi'nden çıkmadan önce Çariçe 2. Katerina'nın sultanların şehrine vermiş olduğu bir hediyeyi, küçük çekmece-lerle donanmış güzel bir mücevher dolabını da anmalıyım.

Hazine Dairesi'ni bir çırpıda dolaşıp ayrılmak hiç de kolay değil. Gördüğünüz nesnelerden etraflı bilgi sahibi olmanız asla mümkün değil. Maalesef düzensiz olarak yerleştirilmiş olan eserleri günlerce dikkatle incelemek gerekiyor. Birkaç saat içinde bu eserler ve tarihî değerleri hakkında yeterince bilgi sahibi olunamıyor. Buradan ayrılmadan her tarafa bir kez daha hızla göz attım. Şahın değerli taşlarla donatılmış tahtı üzerinde Fransızca, "Bu taht, 1514'te Sultan Selim'in İran Şahı İsmail'e karşı yaptığı savaşta ele geçirilmiş ve İstanbul'a getirilmiştir" diye yazıyordu. Binlerce kırmızı yakut, zümrüt ve inciyle süslü bu taht buradaki en canlı, en göz alıcı eşya. Hızla dolaşırken, camekânlarda sergilenen yazı ve desenler ile bezeli katlı süleymani taşından, billur ve yasemin taşından kaplar, Fars işi ince uzun cam sürahiler, ibrikler, som altından kalın ve değerli taşlarla süslü tespihler bir film şeridi gibi gözümün önünden geçip gidiyor. IV. Murat'ın 1638'de Bağdat'ı fethederken giydiği zırh, kullandığı silahlarla birlikte sergileniyor. Abanoz ağacından altın, gümüş ve sedef pullarla kaplanmış taht, patriklerine benziyor. Tahtın kenarlarındaki sedef kakma fidanlar gökyakut, zümrüt, kırmızı yakutlarla bezenmiş çiçek desenleriyle süslü. Bu tahtın 16. yüzyıl Osmanlı-Türk sanatının hayranlık veren bir eseri olduğunu söyleyebiliriz. Sultanlar, başlarında devletin en değerli elmasıyla bu tahtta bağdaş kurup otururlardı.

Bekçiler yeniden Kızıl Sultan'a atfedilen nişanların leblebi gibi dizildiği camekâna dikkatimi çekmek istediler. Bu camekânın önündeki bıkkınlığımı fark eden genç bir Türk memnuniyetsizliğini belirtti. Hristiyan devletlerin kralları da tebaasındaki Hristiyanlara karşı Timurlenk gibi acımasız olan bu sultanı onurlandırmışlar.

Hazine Dairesi'nden çıkarken, elmaslarla süslü beşiklerde sallanan kundaklı bebek sultanları hayal ediyorum. Büyüyünce seferlere çıkıp zenginliklerin peşinde savaştan savaşa koşmuşlar.

Bu değerli eşyalar şimdi buraya yığılmış olarak sergileniyor ve camekânların içinden tarihçilerin gözlerini kamaştırıyor.

Eski Saray'ı, *bostancı*, *baltacı* gibi her bir görevlinin altın tellerle dokunmuş giysiler içinde dolaştığı kalabalık bir kale şehri olarak hayal edin. Burada Sultan Murat'ın dokuz yüz atı gümüşü çayırarda arpayla besleniyordu. Zaman, altını bile eritiyormuş ama tarihçinin hafızası bu hatıralara şefkatle sahip çıkıyor.

Eski yapılardan geriye sadece harabeler kalmış. Bizans döneminde inşa edilmiş olanları kastediyorum. Sultanlar bu kalıntıların üzerine kendi köşklerini inşa ettirmişler.

Öyle süslü oymalı merdivenlerden değil, sadeliğini koruyan basamaklardan aşağı inip doğrudan Sultan Mecid'in köşküne girdik. Tamamen yeni Fransız mimari zevkiyle inşa edilmiş olan bir binanın içindeyiz. Önceki padişahlardan Sultan Abdülmecid, Beşiktaş'taki Saltanat Sarayı'nı inşa ettirdikten sonra, bu yüksek yerde yeni ve görkemli bir köşk sahibi olmak istemiş. Fakat buranın keyfini birkaç saatliğine sürebilmiş. Bu sultan 1839'da, buraya yakın *Gülhane* bahçesinde devlet erkânı ve elçiler önünde Osmanlı tebaasının onuru ve zenginliğinin garanti altına alındığını ilan ettirmiştir.⁶⁰

Bu vaatler kendisinden sonra da çok duyuldu. Gerçekleşmesi ise şimdi Jöntürklerden bekleniyor.

Bu köşkün konumu bile müthiş duygu yoğunluğuyla sarıyor insanı. Hava kapalı, yağmurlu, tabiat tamamen solgun ve kederli olmasına rağmen, bu tepeden bakarken Marmara Denizi ve Boğaziçi'nin görkemi karşısında soluğumuz kesildi. Üsküdar sahilleri ters akıntıların neden olduğu yüksek dalgalara karşı koyuyor. Kıyıları çarpan azgın dalgalar Boğaziçi'nin iki yakasına beyaz şeritler çekerek uzayıp gidiyor. Yüksekteki Pera ile Boğaziçi'nin Anadolu ve Rumeli yakalarındaki tepeleri gri bir sise bürünmüş, nemli ve soğuk havada üşüyorlardı. Sultanların yarım

asırdır burayı neden kaderine terk ederek kendilerini bu güzel-likten mahrum ettiklerini düşünmekten kendimi alamadım.

Buradaki yaşlı bekçi tespini çekerek bize eşlik etti. Bize şimdiki padişahın cuma günleri birkaç dakikalığına ziyaret ettiği odayı gösterdi. Ardından Hamid'in çocuklarının yaşadığı haç şeklindeki salonu gezdik. Hamid'in jurnalcılığı kendi küçük çocuklarına dahi aşıladığını bilmek lazım. Hamid'in en sevdiği çocuğu olan Burhanettin, kardeşlerinin konuştuklarını babasına yetiştirirmiş. Bu yüzden kardeşleri burada bir perdeyle ayrılmış bölümde, garmaz Burhanettin'den ayrı kalmayı isterlermiş. Şimdi bu salonun tam ortasında Yıldız'dan getirilmiş bir çalar saat bulunuyor.

Burada yaşlı bekçinin anlattıkları çok ilginçti. Sanki derin bir ah çekerek *Kanun-i Esasi*'yi inançla kutsuyordu:

– Kırk yıldır bu görevdeyim. Ve hep derdim ki Allah kerimdir, bu istibdat devletinin de sonu gelir. Müslim ve gayrimüslim biraz soluk alır. Değil mi ki yurdum bir bahçedir, biri gül ise diğeri yapraktır, biri ağaç ise diğeri daldır ve hepsi de Allah'ın yarattığı bahçenin güzellikleridir. Müslim de gayrimüslim de hepimiz Allah'ın kullarıyız.

İşte despot Hamid, bu kadar tabii ve saf bir düşünceye yabancıydı. Buradan ayrılıp Bağdat Köşkü'ne geçtik. Tarihî Arap mimarisinin hayranlık veren bir örneği olan bu köşk, sadeliğiyle tam bir cevher. Sanki tahtında oturan sadık bir hanım sultan. Ortadaki kubbe, yapıya bir cami havası veriyor. Bekçi, desen ve nakışlarla bezeli kubbenin tamamen ceylan derisiyle kaplanmış olduğunu söylüyor. Gerçek bir şark sanat eseri. Burada padişahlara ait bir çalışma odası var. Çalışma masası Yıldız'dan getirilmiş, altın işlemeli kumaşlar ise Hazine Dairesi'nden getirilen eski eserler... Gül rengi perdeler altın tellerle işlenmiş incilerle süslü. Bir köşede duran ve Arap sanatının tüm izlerini taşıyan değerli bakır soba, zeminden tavana kadar yükseliyor. Köşkün dışına manzaraya hâkim bir taraça inşa edilmiş. Bu görüntülerin

çekiciliğinden en usta peyzajcı ya da deniz ressamı dahi kaçamazlar. Taraçanın iç bahçeye bakan sol tarafı boydan boya camla kaplanmış. Ortada bir ayna, aynanın karşısında da Hamid'in yılda birkaç kez oturduğu koltuk duruyor. Hamid koltukta otururken kuşkulu birinin yaklaşıp yaklaşmadığını bu aynadan izlemiş. Bekçiye perdelerin neden yarım çekilmiş olduğunu sordum. "Hamid nasıl bıraktıysa öyle duruyor," diye cevapladı. Taraçanın diğer tarafı Boğaziçi'ne bakıyor. Boğaziçi birbirine zincirleme eklenen manzaraların görüntüsüyle uzanıp gidiyor. Pencere aralarına yerleştirilmiş iki büyük *albatr*⁶¹ tekne değerli işçilikleriyle dikkat çekiyor.

Köşkten çıkarken sol tarafımızda hanım sultanların yıkanıldığı büyük havuz beliriyor. Havuzun karşısında altın yıldızlarla kaplı mermer duvarın dibinde sultanlar oturmuş. Haremin duvarları havuzun içinden yükseliyor. Oradan mermer zemin üzerinde yürüdüğünüzde karşınıza esrarengiz bir kapı çıkar. Şehzadeler sünnet olmak için bu kapıdan geçerlermiş. Sağa dönerek havuzun yakınındaki basamaklardan aşağı indik. Orada harem duvarının yüksekçe bir yerinde asılı demir halkayı ve siyah kapıyı gördüm. Şüphesiz onlar sarayın halatsız darağacı aletinden geriye kalan hatıralar. İpek urganlarla kim bilir kaç şehzade ve hanım sultan boğulmuştur orada. Tarih bu konuda hiç susmamış. Sultanların bu yapısının bir tarafında baltacıların kaldığı bölüm bulunuyor. Sanki sarayın şiddet dolu tarihi bura-ya gömülmüş.

* * *

Roma'nın İmparatorluk Sarayı kendi geçmişiyle hâlâ bizleri etkiliyor. Tarih bu yıkıntı ve kalıntılara gizemli ve sessiz bir dil bağışlamış. Bu dili, ancak hayal gücümüzle okuyabiliyor ve anlayabiliyoruz. Tanık oldukları zaferler ve dehşetli olaylarla

61 Kaymaktaş, Bektaşî taşı ya da su mermeri.

Roma İmparatorluğu'nun kalıntıları⁶² arasında duyduğum hissin benzerini burada, Eski Saray'ın içinde, Fatih II. Mehmet ile birlikte yaşamış ve hâlâ ayakta duran yapılara, harabelere baktığım zaman da hissettim.

İstanbul'a ayak bastığım ilk gün, denize uzanan bu tepenin hükmedici etkisi altında kaldım. *Prinkipo*'ya⁶³ giden vapurla buranın önünden her geçişimde, hayallerim bu tepede sultanların yaşadığı esrarengiz binaların üzerinde tarihin sayfalarıyla birlikte uçuşurdu. Pagan, Hristiyan, Müslüman uygarlıklar, hepsi asırlar süren ömürlerini burada yaşadılar. Burası İstanbul'un Akropolü'dür. Bizans uygarlığı burada doğdu. Hamid kendi döneminde bu gerçeği hem Müslümanlardan hem de tebaası olan Hristiyanlardan saklamaya çalıştı.

Bu kadar muhteşem bir yer kendi kaderine terk edilmiş. Türkler, işte tam da burada sultanlarına armağan etmek üzere görkemli bir cami inşa edip onların mezarlarını koruyabilirler. Burada Türklerin Pantheon'u inşa edilebilir. Fatih II. Mehmet'ten Abdülmecid'e kadar yirmi beş sultan yaşadı, onların mezarları burada olmalı. Duyulduğunda dehşet salan fermanların sesi bu tepeden yükseldi. Osmanlı haşmetli günlerinde bütün milletlere buradan korku saldı. Avrupa *Allah*'ın gölgesi olan sultanların önünde burada diz çöktü.

Sarayın bugünkü hali müthiş kederli. 1865'te çıkan büyük yangın bölgeyi harabeye çevirmiş. Sultan Mecid döneminden itibaren buranın kendi kaderine terk edilmesiyle durum umutsuz bir hal almış. Bir an için burayı bakımlı ve canlı olarak hayal edin. Çam ve ceviz ağaçlarından oluşan yeşil bir ormanın arasındaki mermer yapılar ve altın kaplama kubbeler görkemli bir mezarlık izlenimi bırakır üzerinizde.

Şimdi buranın süslü, güzel mintanı solmuş. Tepeden deniz

62 İtalya'daki Roma şehri kalıntıları kastediliyor.

63 Büyükada'nın Rumca adı.

kıyısına inen mermer basamaklar artık yok. Sultanlar, hanım sultanlarla birlikte Boğaz'da düzenlenen kayak sefalarından yorgun döndüklerinde, meşalelerin alevleri eşliğinde o basamaklardan tırmanıp saraya girerlerdi.

Surların üzerinden bakarken göçüp gitmiş sultanların Hristiyan devletlerle yaptıkları savaşlarda ele geçirdikleri büyük topları göremedik. İç saraydan Marmara kıyısına uzanan, yalnız sultanların bildiği ve kaçmaları gerektiğinde kullanacakları yer altı geçitlerini de göremedik. Sultanların bu eski sarayının yüreği daralmış, başını eğmiş beklemekte.

Silah Müzesi,⁶⁴ dıştan kilise mimarisinin güzel bir örneği olarak dikkat çekiyor. İçerisini gezmek istediğimizde yolun ve büyük kapının dezenfekte tozuyla kaplanmış olduğunu gördük. Keskin koku gözlerimizi yaktı. Anladık ki burası koleradan dolayı karantinaya alınmış, bu yüzden gezmeye kalkışmak ihtiyatsızlık olurdu. Bu kiliseyi 4. yüzyılda Büyük Konstantin inşa ettirmiş. Bir yangında harabeye dönünce Jüstinyen yeniden yaptırmış. Kilise, 8. yüzyılda İsavralı Leon döneminde restore edilmiş. Sultanlar zamanında hiç camiye dönüştürülmemiş ve Silah Müzesi olarak kullanılmış. Dış cephesinin tamamı pembeye boyalı. Zamanında Aya İrini'ye adanmış olan bu kilise, şimdi tarihî silahları koruyor.

Kilisenin dışındaki açık alanda ise tarihî Bizans mimarisinin kırmızı mermerden mezar taşları kırık dökük duruyor. Bu mezar taşları, zamanında Bizans imparatorlarının mezarlarını süslüyordu. Üzerlerindeki istavroz oymaları hâlâ belirgin. Bir de Medusa'nın koca kafalı heykeli bulunuyor burada.

Yolumuza devam ederken surların arkasındaki Ayasofya'nın kubbesini görüyoruz. Cezbedici mimarisinin yüceliğine, bulutlara yükselen minareden bir davet şarkısı gibi havada titreyerek yankılanan *mollanın* okuduğu ezan sesi eşlik ediyor.

Sultan II. Ahmet Çeşmesi (Kastedilen III. Ahmet Çeşmesi'dir. Ç.n.)

Biz sarayın Bab-ı Hümayun denen en büyük kapısından dışarı çıktık. Bu kapı bir kilisenin taş oymalarla süslü cephesini andırıyor. Mermer taşın üzerine II. Mehmet'in turası oyulmuş. Burada, Venedik'teki Düklük Sarayı ile şehrin hapishanesi arasında bulunan İç Çekişler Köprüsü'nü⁶⁵ hatırladım. İdam mahkûmu iç çekerek Venedik'e son kez bakar ve son nefesini vermek için kafasını baltanın altına uzatır orada. Aynı dehşet, padişah sarayının büyük kapısına da kazınmış. Çaresiz mahkûmların kafaları kapının bir kenarındaki mihın üzerine asılırdı. Aileler endişeyle At Meydanı'ndan buraya gelir ve akrabalarından birinin kafasının burada asılı olup olmadığını görmek isterlerdi. Çoğu kez kesilmiş kafayı görür ve gümüş tepsinin içindeki mahkûmiyet hükmünü alarak bu kapının önünde okurlardı.

Bir an bu kapıdan kimlerin girip çıktığını düşündüm. Değerli taşlarla süslü muhteşem giysiler içinde sultanlar, şeyhler,

65 Son Nefes Köprüsü [Ponte dei Sospiri], İç Çekişler Köprüsü veya İşkence Köprüsü olarak da anılmaktadır. Düklük Sarayı ile Yeni Hapishane arasında kapalı olarak inşa edilmiş bir köprüdür.

şehzadeler, hanım sultanlar, sadrazamlar, bostancıbaşılar, kahraman yeniçeri birlikleri, muzaffer ordular ve boğulmuş sultanların, şehzadelerin cesetleri...

Kapıya dışarıdan baktığınızda, sağınızda II. Ahmet'in yaptırdığı altın yıldızlarla kaplı mermerden bir şaheser olan çeşme, solunuzda ise Ayasofya Camii bulunur. Çeşme bu kapının ardında dağ gibi biriken cinayetlerin kanlarını yıkayamadı. Cami ise şaşkınlık ve acıyla ağlayıp durdu onlar için.

G. Bolis, 15 Kasım 1911

AYASOFYA

Hava ağır ve kederli... Sultanların sarayından çıkarken, onların tarihe bıraktıkları kanlı yıkıntıların içimde yarattığı kâbustan kurtulmak istiyorum. *Bab-ı Hümayun* kapısından uzaklaşırken solumda duran ve mermerden yapılmış harika II. Mahmud Çeşmesi beni cezbediyor. Tarih, yaratıcı zanaatkârlığıyla orada yeniden kendisiyle gururlanıyor. Bakınca hayranlık duyduğunuz dört cephesi, sanki taşlaşmış allı pullu süslü güzel Pers halısıyla kaplı. Bir dantel gibi işlenmiş altın varaklı mermer pencerelerini okşadım, güvercinlerden daha sevimliydim ve bana, bu çeşmenin sanki sultanların gözünden düşüp sarayın dışına atılmış güzel bir cariyeye olduğunu düşündürdüler. Dört yüzü, mermer şeritlerle işlenmiş nakışlı bir tablo sanki. Üstünü kaplayan çatı, çiçekli bahçelerdeki cihannümaların çatılarını andırıyor. Dört köşesinde ve ortasında kubbeler yükseliyor.

Sağ tarafımda ise yüzyılların hesabını yapan ve dört minarenin gölgesi altında hikmeti gölgelenemeyen Ayasofya Camii bulunuyor. Yan kapıdan içeri girmeyi denediğimizde, namaz vaktinde içini ziyaret edemeyeceğimizi söylediler. Bir biçimde kapıda beklememize izin verildi. Ayakkabılar ellerimizde, yarım saat, camide toplanmış Müslüman müminlerin namazının bitmesini bekledik.

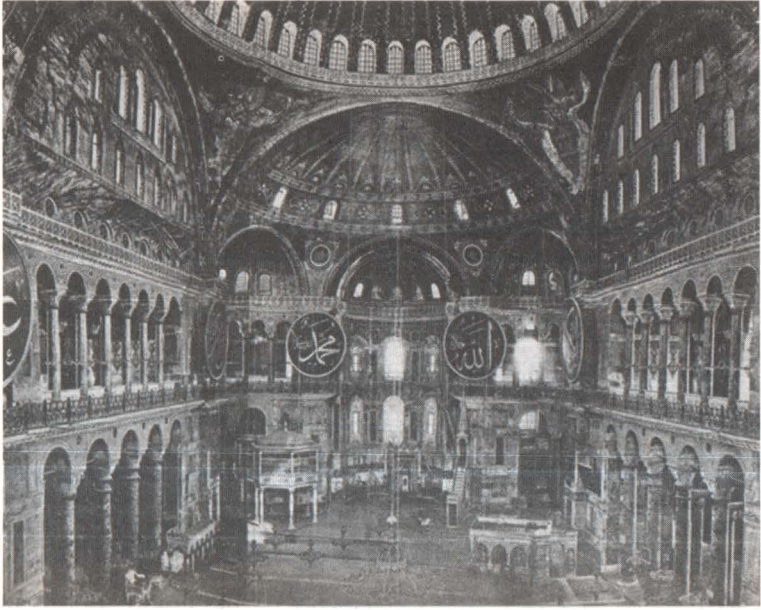
Çelişik bir görüntü var orada. İnsanlar kirli giysileriyle yerlere kapanıyorlar. Ormanda duyulan çalı çırpı çıtırtısına benzer

Aya Sofya Camii

bir ses ezgilenerek yükseliyor ama mermer sütunlardan kubbe-ye ulaşmadan halıların üzerinde sönüp gidiyor. Ve çıplak alınlar aynı anda, aynı biçimde hışırtıyla yere dokunuyor.

Bir an için gözlerimi kapıyorum ve bu kubbelerin altında elmaslarla süslü tahtlarında oturan altın sıрма giysiler içindeki Hristiyan imparatorların, patriklerin önlerinden altın, gümüş sırmalarla süslü cüppeleri içindeki rahiplerin topluca geçtiğini ve kuledeki otuz iki çanın binlerce mümini ayine davet ettiğini düşünüyorum. Cezbedici mimariye eşlik eden ilahilerin coşkusu-
suna kapılan İmparator Jüstinyen'in, "Solomon seni yendim!" demeye nasıl sürüklendiğini düşündüm. Dikkatim, eski çağlar-
da bu camide yaşandığını hayal ettiğim görüntülerden yüksek sesli bir çağrıya yöneldi. Sanırım bu ses tam minberin oradan yükseldi. Namazın bittiğini ve caminin ziyaret edilebileceğini duyuruyordu. Caminin her tarafını gezmek mümkün. Yürü-
meye koyuldum. *İmamı* andıran giysiler içinde yeni yetme bir erkek çocuk, dantel mendilini önüne sererek gözleri kapalı diz üstü yere oturuyor. Hemen çevresini *Allah*'ın müminleri sardı. O okuyor, diğerleri bu dünyadan uzaklaşıp başlarını sallayarak hayran ve suskun onun duasına eşlik ediyorlar.

Aya Sofya Camii'nin içi

Onların *Allah*'a gönülden ibadet edenler olduğuna eminim. Delikanlı sesiyle *en* toleranslı dinin kitabı *Kuran*'ın derinliğinden gelen her bir kelamı Müslümanların hayalinde canlandırıyor.

Caminin her köşesini dikkatle inceliyorum. Onun paha biçilmez tarihî zenginliğini hafızamın sınırları içinde kaydetmem mümkün değil. Duvarlardaki her mermer kaplamanın, sütun başlarındaki her oyma çiçek çelenginin, görkemli her sütunun ayrı bir hikâyesi var. Müthiş bir işçilikle örülmüş sütunlar Yunanistan, İskenderiye, Roma ve Baalbek'teki Apollon ve Afrodite tapınaklarının görüntülerini çağırıştırıyor.

Bir an kendimi geçmişteki mucizelerin kalıntıları önünde buldum. Antik el sanatları işçiliğinin yarattığı bir güzellik olan mermer müzesi tüm yüceliğiyle burada yaşıyor. Yüzünüzü ana mihraptan büyük kapıya doğru çevirdiğinizde, gözleriniz gayri ihtiyari iki tarafta alabildiğine yükselen olağanüstü sütunlara, bu sütunların taşıdığı ve bugüne dek mimarının inşa etmiş olduğu

Aya Sofya Camii'nin içi, sol tarafı

en mükemmel kubbeye takılıp kalacaktır. Adeta güneş ışığı kubbedeki kırk pencereden içeriye ikinci kez doğar. Mabe-din altın takkesidir o. Kubbe estetik mimaride kullanılan en hafif madde olan sünger taşından yapılmıştır.

Bir saat boyunca gözlerim mabedin her bir tarafında binlerce kez dönüp durdu ama tahayyülüm, yaratıcı sanatın engin denizinin burada yoğunlaşan güzelliğinden kana kana

içip susuzluğunu gideremedi. Kendimi Efes Tapınağı'nda düşledim. Şüphesiz Efes Tapınağı'nın manzarasını şimdi gördüğüm tercih ederim. Oradaki muhteşem yeşil mermer sütunlar, bu mabedin girişindeki patriklik makamının olduğu bölümü taşıyorlar. Aramazt'a, Tanrıça Anahit'e⁶⁶ adanıp tütsülerle kutsanmış bu sütunlar, burada Jüstinyen'in rahiplerince yeniden tütsülenip kutsandı. Şimdi ise onlara sırtını yaslayan pasaklı *dervişler*, kendi *ulemalarının* cinsel zevke düşkünlükle ilgili vaazlarını okuyor. Aynı anda bir mihmandar, Fransız bir aileye, "Derviş'in bu vaazlarını, Fransızca yazılmış *en* açık saçık romanlarda dahi okuyamazsınız," diye açıklama yapıyor. *Dervişlerin* vaazlarını önemseme, kulağını tika ve yürü. Yürü ve düşün ki burası inşa edilirken duvar taşları her on iki sıra yükseldiğinde, rahiplerin

66 Grek mitolojisindeki Zeus, Apollon ve Afrodit gibi tanrı ve tanrıçalara karşılık gelen Doğulu tanrı ve tanrıça.

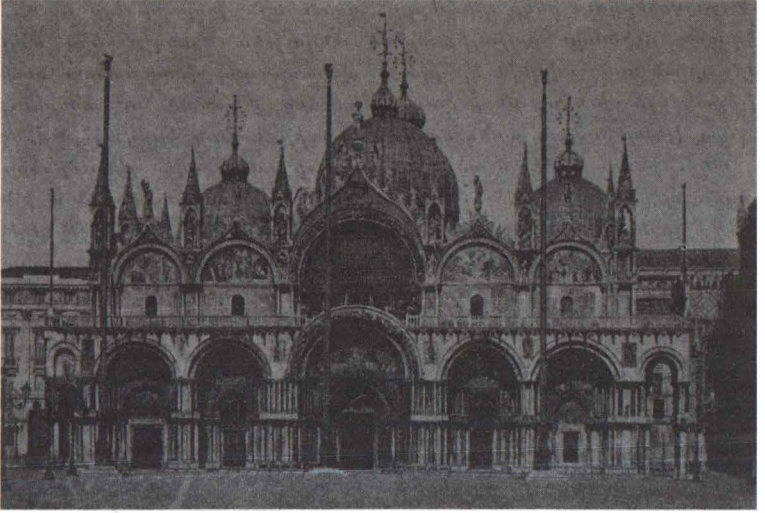

Aya Sofya Camii

okuduğu Zeburlar eşliğinde duvarın içine azizlerin kalıtları konuyordu. İmparator Jüstinyen diz çöküp Tanrı'ya övgüler diziyor ve şükrediyordu.

Geniş ve uzun *galerilerin* arasında yürümeyi istedim. Pek kimsenin uğramadığı bu yerlerde insanı ürküten bir sessizlik hâkim. Bağnaz bir *dervişin* her an kafana bir şey indirebileceği endişesini içinde taşıyarak her köşeye ayak basmak mümkün değil. Bu korku daha dikkatli davranmama neden oluyor. Namazdan dönen bir *molla* tamamen düşmanca bir tarzda gözlerimin içine bakıyor. Demek istediği, ayakkabılarımın burnundaki tozların bastığım bu kutsal yeri kirlettiği. Halbuki biraz ileride grup grup *imamlar*, kadın cinsine duyulan arzularla ilgili ahlak-sız vaazlar veriyor.

Venedik'te gördüğüm Aziz Marcos Kilisesi tüm zenginliğiyle hâlâ yeni gelin güzelliğini korumakta. Onun anası olan Ayasofya Camii ise solmuş ve talan edilmiş durumda. Süslemelerinin bir kısmı Venedik'teki kiliselerin cevahirleri oldu. İster istemez

Venedik Santa Marcos Kilisesi

buranın sürekli soygunlara uğrayan hayatına üzülüyor, mozaik zenginliğini tarumar eden ellere lanet okuyorsun. Mozaiklerin yerinde şimdi basit bir sarı sıva görünüyor. Dinî bağnazlıklar yaratıcı güzel sanatların kutsal değerlerine karşı en büyük suçları burada işlediler.

Hıristiyanlık en görkemli mabedini burada inşa etti. Justin-yen Tanrı'ya şükretmek için yirmi milyon altın yatırdı buraya. Yüz inşaat kalfası denetimindeki on bin duvar işçisi altı yıl çalıştı burada. İçinde olduğum bu mabet, tarihi ve zenginlikleriyle beni hâlâ büyülüyor.

* * *

Ayasofya Camii içinde düşünürken geçmişten günümüze miras kalan görkemli kiliselerin ancak dinî ve siyasi iktidarların işbirliği sayesinde ayakta kalabildiklerine yeniden kani oldum. Bu olgunun tanığı olan caminin ihtişamını hayran hayran seyrederken her yerde Hıristiyanlığın damgalarını görüyordum. Bizans mimarisi, 325 yılında inşa edilen Bizans şehir surlarına

Ayasofya'yı da ekleyerek etki ve önemini kalıcılaştırdı. İlk başta uzun bir yapı ve ahşap çatıyla inşa edilen bu kilise, 404 yılındaki yangında çıra gibi yanmış ve 415 yılında yeniden inşa edilmiş. 532'deki ayaklanmalarda yeni bir yangının kurbanı olmuş. Jüstinyen bu yarı harabe mabedi yeniden ayağa kaldırmış ve varlığını günümüze kadar korumuş.

Bu Bizans imparatoru, imparatorluk hazinesini buraya gömererek görkemli bir mimarlık harikasını yüzyıllara miras bıraktı. İmparator, elinde ince bir baston ve başında mendille duvarların inşasını da denetliyordu.

Yapıyla ilgili mucizevi hikâyeler de anlatılır. Gündüz güneş ışığıyla ısınan ve gece parıldayan bir mermer taşının varlığından söz edilir. Bir başka mermer taş ise sürekli terlemiş halde görülür.

Tarihçilerin anlattığına göre, İmparator Jüstinyen, üzerinde kilisenin inşa edildiği araziye parayla ve toprak sahipleri önünde diz çöküp yalvararak almış. Mesela bir arazi sahibi, at yarışları sırasında bir imparator gibi alkışlanmak koşuluyla arazisini vereceğini söylemiş, İmparator Jüstinyen de onun bu isteğini kabul etmiş. Rivayete göre, kilisenin mimari planı, imparatora rüyasında gördüğü bir melek tarafından bildirilmiş. Ya da inşaat sırasında paraya ihtiyaç olduğunda, yine bir melek, yeraltındaki bir kapıdan 80 kental⁶⁷ ağırlığında değerli madenlerle yüklü kantarlar yollamış. Ana mihrap üstündeki pencerelerin sayısı ile ilgili mimarla Jüstinyen arasında tartışma çıktığında, yine melek imparatora görünüp, teslisi simgeleyen üç pencerenin olması gerektiğini bildirmiş. Şimdi orada Hz. Muhammed'in seccade-leri asılı.

Ana mihrapeşsiz cevahirlerin sergilendiği bir müze gibiydi. Jüstinyen, mihrabı yalnızca altınla onurlandırmayı istememiş,

67 Kental: 500 kilogram ağırlığında kütle birimi. Yazar tarihî söylence-leri, metnine aktarmakla yetiniyor.

cevahirlerle de donatmıştı. Kare olan “*dabanag*”ın⁶⁸ üstünde ise som altından yapılmış kapak bulunuyordu. Taşıyıcı sütunlar da tamamen cevahir ve elmaslarla süslenmişti. Kubbeden aşağıya içinde azizlerin kalıtları bulunan ve kutsal ruhu temsil eden güvercin asılıydı. Mihrap, Ortodoks Kilisesi ayin geleneğine göre, on iki sütun üzerinde oyma desenlerle kaplı bölmelere ayrılmıştı. Kilisenin ortasında, ucunda bir altın haç bulunan ve sayvanını sekiz harika sütunun taşıdığı minber bir şaheserdi. Kilisede kullanılan bütün eşyalar şifalı sularla kutsanmıştı. Bu kilisenin zenginliğini, gece kubbelerden üzüm salkımları gibi sallanan 6000 kandilin büyüleyici ışığında hayal edin. Cildi iki kental altınla kaplı *İncil*’den okunan metinleri dinlemek için gelen müminler, kutsal mabede yaklaşımadan önce yeşim taşından yapılmış havuzun çevresindeki aslanların ağızlarından akan sularla yıkanıp temizlenirken ruhaniler toplu olarak fil dişi kapılardan içeri giriyordu. Jüstinyen bu mabedi ne kadar süsleyip donatsa da memnun kalmıyordu. Kilisenin bütün tabanını altınla kaplamayı dahi önerdi. Fakat bu arzusunu gerçekleştiremedi.

Bu mabedin inşası altı yılda tamamlandı. Kilisenin kutsanma töreninde Jüstinyen Tanrı’ya şükranlarını sunarken sokaklarda halka buğday ve altın dağıtıldı.

Türklerin (Müslümanların) bir rivayetine göre, bu görkemli mabet açılışından yirmi yıl sonra, Peygamber Hz. Muhammed’in doğduğu gece meydana gelen depremde hasar görmüş.

Fakat bir sanat eseri olan bu mabet depremlerin neden olduğu ölümcül tahribatlardan çok yağmacıların talanlarına maruz kaldı. Sultan Abdülmecid neredeyse çökmekte olan bu yapıyı kendi döneminde onarttı. İtalyan mimar Fossati mabedin Bizans zamanındaki görkemine uygun restorasyonunu yaparak yapıyı çökmekten kurtardı. III. Murat, kubbesini altınla

68 Ermenicede “*dabanag*”, Fransızcada “*tabernacle*” Yahudilerin henüz çöldeyken kutsal sandığı –l’arche d’alliance– sakladıkları çadır. Hristiyanların kutsal kâseyi korudukları dolap ya da kasa.

kaplattı. Altın kaplama kubbenin gökyüzüne vuran parıltısının ta *Olimpos*⁶⁹ dağının tepesinden görüldüğü söylenir.

Efsaneye göre, Fatih Sultan Mehmet'in askerlerinin Ayasofya'ya girmesiyle yönettiği ayin yarıda kesilen rahibin, peşinden koşan askerlere rağmen, elinde azizlerin kalıtlarıyla içine girerek kaybolduğu ve bütün Müslümanların önünde çarpılıp düştüğü esrarengiz kapıyı İtalyan mimar Fossati ortaya çıkarmış. İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden bu yana efsaneleşen esrarengiz kapı saygıyla anılır. Fossati bu kapıdan kemerli bir şapele geçildiğini keşfetmiştir. Birçokları hâlâ kapalı olan bu yere sığınan rahibin gizemle örtülü olarak beklediğini sanmaktadır.

Muzafer Fatih Sultan Mehmet atıyla Ayasofya'nın kapısından içeri girip, ana mihraptan Allah'ın hakkaniyetini vaaz ederken, Bizans imparatorlarının son Hristiyan kuşağı bu altın mabedin zemininde diz çöktürülüp kana boğuluyor ve ayini yarıda kesilen rahip ise saklandığı şarap mahzeninde ayinine devam etmeyi bekliyordu. Rumlar, 29 Mayıs 1453'ten bu yana bu ayinin tamamlanmasını beklemekte.

Kimi zaman imparatorların askerleriyle dolan Ayasofya'nın ücra köşelerinde şimdi tam bir sessizlik hüküm sürüyor. İnsanın yüreğini ferahlatan ana merkezden sonsuz boşluğa baktığınızda, 56 metre yüksekliğindeki gökyüzünde asılı altın kubbeyi görürsünüz. Kubbedeki pencerelerin mimari şekli, ışığın mabedin her tarafına dengeli bir şekilde yayılmasını sağlıyor. Gözlerimi kubbeden aşağı doğru indirdiğimde, Bizans mimarisinin yaratıcı güzelliğini sütun başlarındaki oymalarda da görüyorum. Kubbelere ve kemerlerdeki çıplaklık damarlarımdaki kanın çekilmesine neden oluyor. Bizans döneminde, Venedik'teki Aziz Marcos ve Roma'daki Aziz Pavlos kiliselerinin mozaikleri, Ayasofya Kilisesi'nin mozaiklerinin yanında fukaralık

abideleriydi. Şimdi zemin tamamen halılarla kaplı, eskiden ise –şair Silen Tsiaryus’un anlatımına göre– cenneti tasvir eden desenlerin işlendiği harika oyma taşlarla kaplı çiçekli bir bahçeyi andırıyormuş. Fatih Sultan’ın bir askeri, topuzuyla bu zeminin bir kısmını kırmaya kalkıştığında, sultan tarafından aynı yerde öldürülmüş. Çünkü fetihten sonra şehirdeki kamu binaları ve halk sultanın mülkiyeti altına alınarak korunmuştu. Asker ise bu fermana itaatsizlik etmişti. Şimdi ise kendi haline terk edilmiş olan bu mabet sanki kaderi için ağlamaktadır.

Ayasofya, 22 Kasım 1911

AT MEYDANI⁷⁰

Günlerden cuma. Türkler (Müslümanlar) tatil günü olarak cuma gününe pazardan daha fazla ehemmiyet veriyorlar. Bütün bankalar, devlet daireleri ve okullar tatilde. Harikulade yaz havasında sokaklara dökülen insanların hareketliliği gözleniyor.

Galata'daki köprüde güçlükle yürünüyor. Dört bir taraftan gelen vapurlar Galata'daki büyük köprüyü iskele olarak kullanırları için, vapurlardan inen ve binen binlerce yolcunun kalabalığı da burada yoğunlaşıyor. Bu köprüden geçiş ücreti olarak kişi başına 10 para alınıyor, bunu binlerle çarpıyorlar. Köprüden insan geçişleri sayesinde günlük toplam 300 Osmanlı altını tahsil edildiği söyleniyor. Köprünün iki girişindeki müruriye gişelerinde duran ve giydikleri beyaz önlüklerle kasapları andıran dört Türk tahsildar, yağmur gibi yağan 10 paraları topluyor. *Kanun-i Esasi* Türkiye henüz bu dilencilikten vazgeçme niyetinde değil...

İstanbul'un taşımacılık sistemi kâr elde etmeyi amaçlayan işletmelerin denetiminde. Bir adımlık durak için 60 para talep eden kirli, pis kokulu, bakımsız ve düzensiz işleyen tramvaylar, kan emici keneler gibi halkın parasını emiyorlar. Fakat vatmanlar eğitilmiş ve oldukça saygılı.

Birkaç kez motorlu araç kullanma girişimi olmuş ama kazalardan dolayı halk bu araçlara binmekten korkmuş. Bir keresinde

70 İstanbul'daki Sultanahmet Meydanı.

At Meydanı (Sultanahmet Meydanı)

yoldan çıkan bir araç köprünün kenarındaki parmaklıkları kırıp denize uçmuş. Bir başkasında freni boşalan bir araç bir dükkânın vitrininden içeri dalmış. Türkiye halkı bu tür vakalardan müthiş dehşete kapılıyor. Sürekli dehşetefşan bir hayata maruz kalan insanların, kazaların da mağduru olmamak için yenilikler karşısında çekimser kalmaları anlaşılabilir.

* * *

Bir kez daha camileri gezip görmek istiyorum. Zaten İstanbul'da meşhur yapılar olarak en fazla dikkate şayan olanlar camilerdir. Ayasofya'dan sonra görülmeye değer cami, At Meydanı'nın batısında bulunan Sultanahmet Camii'dir. Kare biçimindeki beyaz, uzun, alçak duvarlardaki kapıdan içeri girince geniş meydanın ortasında mimari olarak bütünüyle Şarklı bir yapı bulursunuz: İşte meşhur Sultanahmet Camii... Caminin avlusunda talebeler *futbol* oynuyor. "Batı medeniyeti" cami kapısının önüne bile ulaşmış...

Sultan V. Mehmet

Camiyi terliklerle dolaşıyorum. Ziyaretçi burada kendinden geçip huzur bulabileceği bir atmosfer aramamalı. Oldukça ferah, ama insanla bütünleşemeyen kare biçimindeki iç alan, ziyaretçide buranın bir ibadet yeri olduğu izlenimi uyandırmıyor. Sultan I. Ahmet'in inşa ettirdiği ve yapımı 1616'da tamamlanan bu caminin özelliği altı minareli olmasıdır. Temel çizgisi Rum haçı şeklindedir, uzunluğu 72, genişliği ise 64 metredir. Mihrabı

Mekke Camii'nin mihrabının tıpatıp aynısıdır. Sultan II. Selim yeniçerilerin ölüm fermanını buradan okutturmuş. Gülyüzlü bir *molla* duvarların üst kısmını kaplayan çok değerli binlerce eski çiniyi hayranlıkla gösteriyor. Mihrabın sağındaki sarı mermerden yapılan parlak levha ise sırtıyor. *Mollanın* inancına göre, sarılığa yakalanan bir kişi o taş dokunduğunda şifa buluyormuş ama aynı zamanda bir *mollanın* güçlü nefesiyle hastayı okuması da gerekiyormuş. Caminin ortasında yükselen göz alıcı ve heybetli dört sütun ve yerden iki metre yükseğe asılmış binlerce kandil dışında bütün cami sınırsız bir boşluğa sahip. Alımlı yumuşak halılar üzerinde beş altı yaşındaki çocukların koşturmacasına hiç kimse müdahale edip ses çıkarmıyor. Bir köşede yüzünü duvara dönmüş ve mindere uzanmış bir *molla*, *Kuran* okuyor. Aydınlık yüzlü bir başka *molla* elindeki tespihle ana girişin yanında huşu içinde dua ediyor. Sağda solda yere serili yataklar var. Duvarları süslemek için anlamsız desenler çizilmiş. İlgiye şayan yeni bir şey bulmak mümkün değil. Caminin en güzel yerleri Arap mimarisi izlerini taşıyan bölümleri ve sivri kemerleri. Genel olarak baktığımızda caminin mimarisinin ferah olduğunu söylemeliyim. *Molla* hayıflanarak ibadet için camiye gelenlerin sayısının günbegün azaldığını ifade etti. Mekke'ye hacca giden müminler bu camiden yola çıkarlar.

* * *

At Meydanı'nda yüzyılların yıpratıp yıktığı dilsiz kalıntıların arasında düşünürken vücudumu bir ürperti kapladı. Bir an sandım ki eski dönemlerin değerleri tamamen unutulmuş. Demek ki her şaşaalı devrin ardından üst üste yığılan taşlarla ortalığı mezarlık havası kaplıyor. Eski anıtların kalıntıları, üstüne bastığım toprağın bir tarihi olduğunu hatırlatıyor. Bir an Sultanahmet Camii'ni unuttun ve onun da kapladığı geniş alanın At Meydanı'na dâhil olduğunu düşünün. Geçmiş yüzyıllar

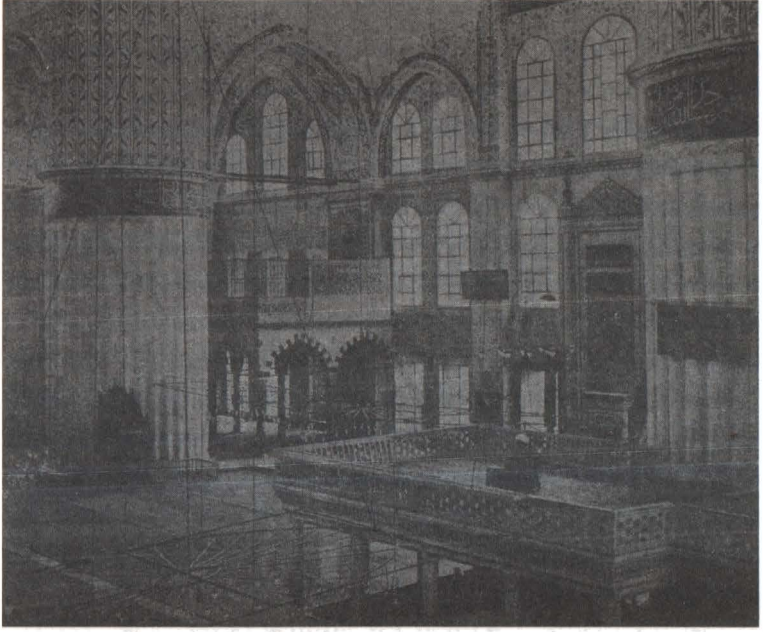
burada görkemli bir hayata tanıklık etti. Şimdi gördüğüm kırık dökük kirli taşların bulunduğu yerde, güler yüzlü güneşin altında, imparator ve saray erkânının at yarışlarını izlediği yirmi dört tane parlak mermer sütunlu imparatorluk hipodromu vardı. Hipodromun kulesinin üstünde bulunan bronz at heykelleri, şimdi Venedik'in San Marco Meydanı'nda eğlenen Venediklileri izliyor. At Meydanı, Roma'nın *Circus Maximus*'unu hatırlatırdı. Onun gibi işlenmiş görkemli bir yapıydı. Mermerden yapılmış kırık basamağın üstünde otururdu seyirciler. En son basamakta ise sıra sıra sütunlar ve sanat eseri heykeller diziliyordu. Bu amfi, *Lezbo*'dan getirilen Herakles heykeli, şaheser işçiliğin ürünü vahşi hayvanları tasvir eden heykeller, açlık ve kıtlık tanrıları ile Âdem ve Havva heykelleriyle donatılmıştı. Bugün onlardan hiçbir iz kalmamış. İçine yüz bin seyirciyi alabilen bu sirkte, yılda iki kez her birinin maliyeti bir milyondan fazla franka mal olan eğlenceler düzenlenirdi.

Türk, bu harikulade yapıyı temeline kadar yıkarak mermerlerini cami ve sarayların yapımında kullanmış. *Fanatikler* mermer heykelleri parçalamış, değerli bronz eserleri eritmişler.

İmparator Cyrus gibi İmparator Konstantin de at yarışlarının yapıldığı hipodromu şimdiki At Meydanı'nda inşa ettirip özenle donatmıştı. Eski imparatorlar halkın umumi eğlence yerlerinin inşasına hamilik etmek için birbirlerini kışkırtacak biçimde yarışlardı. Fakat zaman tarihî eserlere acımasız davranır, onları yıpratır. Sanat eseri yapılar bir zamanlar Roma ve Atina'da sapasağlamdı. Şimdi onların yalnızca harabelerini sergilemiyorlar mı?

* * *

Geçen asırların eski uygarlıkların şanlı yükselişlerini ve çöküşlerini gömdüğü bu yörede yürürken geçmişi hatırlamak lazımdır.

Sultanahmet Camii'nin içi

Haliç'ten esen şiddetli rüzgâr yüzünden At Meydanı'nda bulut gibi toz kalkıyor. Bu gezide bana nezaketle eşlik eden Doktor Der Manukyan ve üniversite öğrencisi B. Levon Yerazyan, kibarca, toz bulutundan korunmak için Yeniçeriler Galerisi'ne girmeyi önerdiler. On yıl önce gördüğüm için bu ziyaret gereksiz buldum. Tiyatro oyunları için çok sayıda giysi var orada. Mumyalanmış kafaların görünüşü yeniçerilerin korkunç vahşetini asla unutturmuyor.

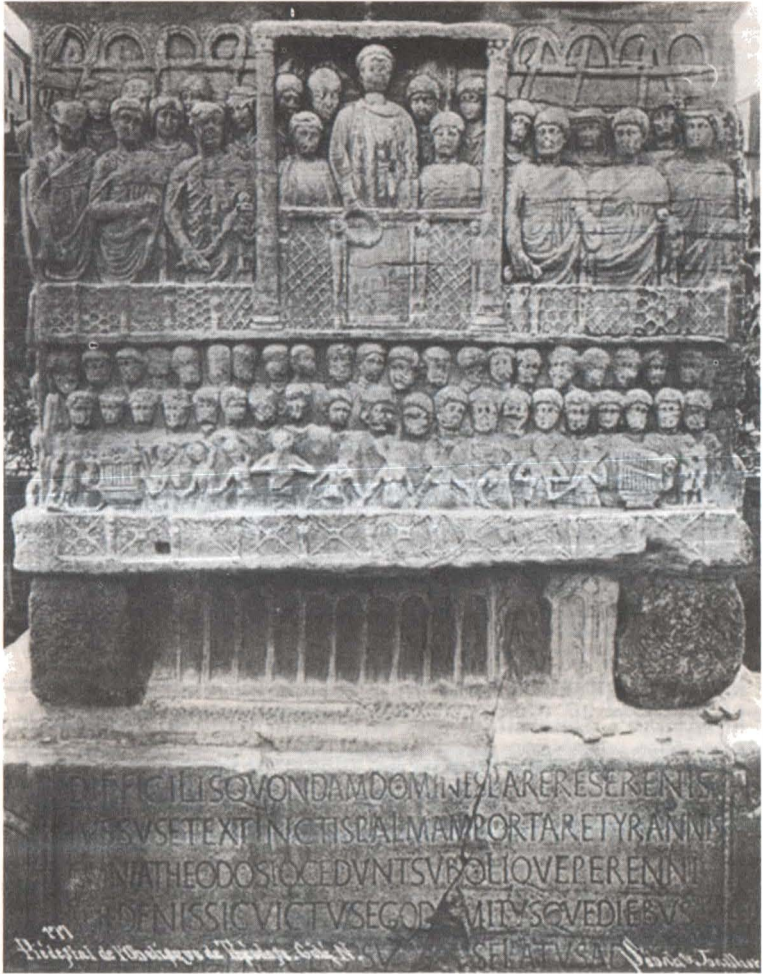
At Meydanı'nda ayakta duran anıtlardan en ilgi çekici olan, Mısır Firavunu Tutmosis dönemine (M.Ö. 1600) ait Dikilitaş. Taşın üzerindeki hiyerogliflerden hikâyesini okuyabiliyoruz. Mısır'a hükmeden Bizans imparatorları II. Konstantius, Julianus ve I. Büyük Theodosius'un bu taşla ilgili hikâyesi yazılmış. Taş İstanbul'a Theodosius'un hükümrانlık zamanında getirilmiş ama Arkadius döneminde yerine dikilebilmiş. Tek parça granitten yapılmış bu taşın üzerinde bugüne dek bozulmadan

kalan hiyeroglifler hayranlık verici. Dikilitaş'ın yüksekliği otuz, genişliği ise dört metre. Kaidenin üstüne oyulmuş tasvirlerde ise İmparator Theodosius, imparatoriçe ile çocukları Voronorius ve Arkadius'la birlikte gösteriliyor. Diğer tarafına ise olimpiyat oyunlarını simgeleyen desenler işlenmiş. Roma'daki zafer anıtı Piazza Colonna'daki taş oyma kabartmaları hatırlatıyor.

Bu anıttan sonra At Meydanı'nda dikkat çeken ikinci anıt, üç yılanın birbirine dolandığı bronzdan yapılma Yılanlı Sütun'dur. Halinden, zamanında antik harabelerden kurtarılmış bir sanat eseri olduğu anlaşıyor. Bu, Delphi'deki Apollon Tapınağı sacayaklarından biri. Yunan sanatının izlerini taşıyor. Zamanında yüksekliği sekiz metreymiş, şimdi ise beş metre. Üç yılan başı üzerinde, üç metre çapında ve som altından yapılmış bir havuz varmış. Şimdi ne o yılan başları ne de o havuz kalmış. Bu sanat eseri kalıntısını İstanbul'a İmparator Konstantin getirtmiş. Bizans döneminde bu sütun, içindeki kurşun borularla bir suyunla bağlı çeşme ağzı olarak kullanılıyormuş. Sütun 5. yüzyıla kadar bütünlüğünü koruyabilmiş. Türk sultanlar II. Mehmet ve Süleyman⁷¹ döneminde eski güzelliğini yitirmiş. Birincisi onu baltayla tıraşlatmış, ikincisi ise yılanların başını kestirmiş. Kesik yılan başları 17. yüzyıla kadar korunmuş. Şimdi yalnızca biri Çinili Köşk Müzesi'nde korunuyor.

Yılanlı Sütun'un ardından dikkatimi İmparator Konstantin Porphyrogennetos'un anıtına yöneltiyorum. Yirmi beş metre yüksekliğindeki bu sütun, eskiden altın varaklı bakır yapraklarla kaplıymış. Haçlı askerleri onun bu zenginliğini yağmalamışlar. Şimdi acınacak bir halde.

Bu üç anıtı gördükten sonra geçmişin naaşları önünde yalnızca kederleniyorsun. Kibirli Bizans imparatorlarının kalbi, inşa edip şenlendirdikleri başkentte geçici olarak atmış. Bir tek Ha- liç'in dalgaları, şimdi İstanbul'un en yoksul Ermeni, Musevi ve Rumların yaşadığı iki yakanın kıyılarını sonsuza kadar okşayacak.

İmparator I. Teotos heykeli

Batı'da elektriğin günlük hayatta kullanımıyla ilgili her yeni icat şehirlerin çehresini aydınlatıp güzelleştiriyor. Burada, Türkiye'nin başkentinde ise yüzyılların darbeleri altında iki büküm ezilen şehir yalnızca harabelerinin kırıntılarını sergiliyor. Yağmacı eller geçmiş sanat değerlerini tarumar etmiş. At Meydanı'ndan çıkarken sanki harabeler mezarlığını sırtladığın hissine kapılıyorsun.

İmparator I. Teotos heykelinin diğer cephesi

Dünyayı imar eden hükümdarları korkunç dönemler izlemiş. Sürekli iç çatışma ve şiddetin var olduğu bir memleket yaşayamaz ancak can çekeşebilir.

Doğal konumu ve güzellikleri harikulade olan İstanbul'da yaratıcı sanatın varlığı unutulmuş. Şehrin iç imarı ve yerleşim bölgelerinin güzelleştirilip şenlendirilmesine özen gösterilmiyor. Halk da güzel sanatların herhangi bir dalına ilgi duymuyor.

Bizans döneminden sonra İstanbul'un harabeye dönen görüntüsü yeni yerleşenlerce olağan kabul edilip kanıksanmış. Bu hal bugünkü İstanbulluların hiç tuhafına gitmiyor. Bu şehir için birazcık çaba ve özen gösterilseydi burası harikalar diyarı olurdu. Ama hâlâ Avrupalı yabancı şirketlerin gelip şehri şenlendireceği beklentisi içindeler.

G. Bolis, 19 Nisan 1911

* * *

Konstantin Sütunu ya da Çemberlitaş olarak da anılan anıtın bulunduğu Divan Yolu'na tramvayla ulaştım. İlk görüşte, Şark izleri taşımayan bu anıtın dışarıdan getirilmiş olduğunu hemen anlıyor ve şu anki parçalanmış halinden dolayı kederleniyorum. *Porfirden*⁷² yapılmış kırk metre uzunluğundaki bu heybetli sütunun yüksekliği zamanında elli yedi metreye ulaşıyormuş. Aleksios Komnenos'un döneminde bu sütuna yıldırım düşmüş. Bu anıt, Büyük Konstantin zamanında Roma'daki Apollon Tapınağı'ndan getirilmiş ve üstüne Konstantin'in Apollon giysileri içindeki heykeli konmuş. İmparator Frigya'dan getirilen bu heykelin baş kısmını kestirip kendi kafasını tasvir eden ve güneşin yedi ışınını temsilen ışıklı taç taşıyan büstünü yerleştirmişti. O zamanlar savurganlık rezaleti ayyuka çıkmıştı. Ve Hıristiyanlığın mütevazı değerleri, paganizmin kibirli müsrifliği karşısında daha yeni yeni toplumda kendine yer açabiliyordu.

Cihan hâkimi imparatorlar tanrısal bir güçle hükümranlıklarını sürdürüyorlardı. Emirleri Apollon'unkilerle eşdeğerdeydi ve bu yüzden imparatorun emriyle tanrıların tapınakları başka yerlere taşınabiliyordu. Eski rivayetlere göre, İzura'nın koruyucusu Atinalı Ballios'un putu Roma'ya taşınmış ve Vesta Tapınağı'nda korunmuş. Konstantin'in emriyle bu put da İstanbul'a

72 Somaki mermeri.

Sultanahmet Camii

getirilmiş. Zamanla onun da izi yitirilmiş. Zaten İstanbul'un tarihî eserlerinden sadece birkaçı ayakta kalabilmiş. İşte Çemberlitaş da bunlardan biri. Bu sütun, silindirik şeklinde kesilip üst üste konmuş dokuz gotik taştan yapılmıştır. Boğum yerlerindeki kabartma defne yaprakları öylesine mükemmel birleştirilmişti ki eskiden bütün sütunun tek bir taştan yapıldığı izlenimini veriyordu. Bu sütunun altında, yukarıda sözünü ettiğim ve Roma'dan getirilen Ballios'un heykeli vardı. Sütunun üstüne Konstantin'in heykelinden sonra, imparatorlar Julianus'un ve Theodosius'un da heykelleri yerleştirilmiş. Manuel Komnenos, yıldırımların çarpıp düşürdüğü bu heykellerin yerine, üstünde altın kaplama bir haç olan yeni bir sütun başı koydurmuş.

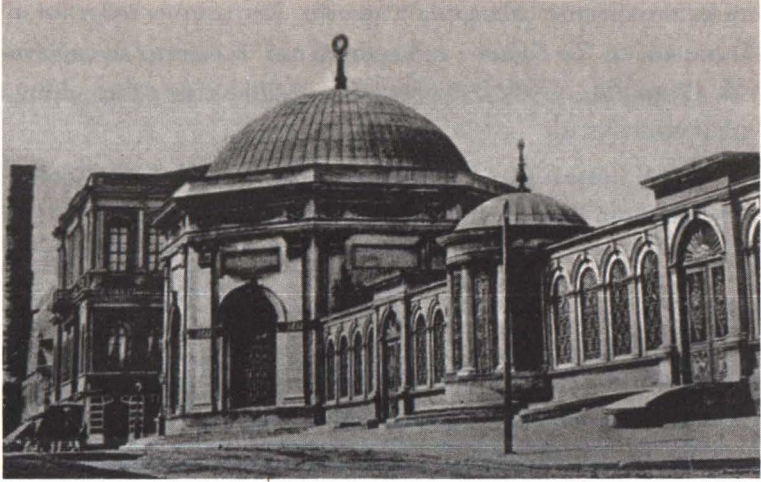
Çıkan bir yangında sütunun mermerleri zarar görerek çatlamış. 1701 yılında Sultan II. Mustafa, sütunun kaidesini, sütuna pek de yakışmayan bir biçimde sağlamlaştırtmış ve yıkılmasını önlemek için de sütuna demir çemberler taktırtmış. Onarımlar, geçmişe tanıklık eden bu harika anıtın tüm güzelliğini yitirmesine neden olmuş.

Bu sütunun tam karşısında bulunan ve Balyanlar mimarisinin hoş bir örneği olan Sultan II. Mahmud Türbesi de dikkat çekicidir. Çok köşeli yapıyı tamamen kaplayan geniş kubbenin altındaki kemerli pencerelerden, içinde bulunan ve dağınık bir şekilde konulan tabutlar görülebiliyor. Bu türbenin içine girmek yasak olduğu için saygısızlık etmeden pencereden içeriye bir göz atmakla yetinmek lazım. Sekiz köşeli mermer yapının içinde ıslahatçı Sultan II. Mahmud'un (1839) kabri var. Saçakları gümüş telle örülmüş siyah halılarla kaplı tabutun başucuna sultanın elmaslarla süslenmiş fesi konulmuş. Katafalk tamamen sedef kakma süslemeli kafesle çevrelenmiş. Burada enfes bir hat eseri olan değerli bir *Kuran-ı Kerim* ile biri gümüş diğeri ise sedef kakma iki kutu korunuyor.

Bu türbede sultanın validesi ile Sultan Abdülaziz'in (1876) çocuklarının tabutları da bulunuyor. Sultan Aziz'e Büyük Britanya Kraliçesi Viktorya'nın hediye ettiği avizeyle Fransa İmparatoriçesi Eugeni'nin hediye ettiği gümüş şamdan da bu türbede.

* * *

Öğleden sonra saat dörtte buradan ayrıldım. Bu semtte birçok Türk okulu var. Her bir sokakta küçük kız ve erkek çocuklarının öğretmenlerinin nezaretinde sükûnet içinde sıralar halinde evlerine dönüşlerini gördüm. Çocukların mektep önlükleri taba renginde. *Kanun-i Esasi* Türkiye'si, bütün orduda kullanılan üniforma rengi olarak da taba rengini seçmiş. Ordu ve eğitim kurumlarında fes kullanımının tamamen kalktığını söyleyebilirim. Sadece Meclis-i Mebusan mensupları ile devlet görevlileri ayrıcalıklı konumlarının simgesi olarak geleneksel fesi kullanmaya devam ediyorlar. Muhafazakâr Müslümanlar ise hâlâ fese karşı kin besliyorlar. Kız öğrenciler kendilerine has giysilerinin üzerine siyah bir örtü geçirip başlarını beyaz tül-bentle bağlıyorlar.

Sultan II. Mahmut'un Türbesi

Şefkatli muallimelerin himayesindeki kız öğrencilerin Tünel'den içeri girişini, vagonda terbiyeli oturushlarını, *Beyoğlu'na* (*Pera*) çıktıktan sonra da ikişerli sıralar halinde *Doğru Yol* boyunca yürüyüşlerini ilk kez gördüm.

* * *

*Marzıvan'dan*⁷³ gelen bir telgraf, bize keman virtüözü Tavit Tavityan'ın ani ölümünü bildirdi. Yerel gazeteler yas içinde bu kara haberi duyurdu.

Türkiye Ermenileri, merhumu İstanbul'a yaptığı ziyarette çok sıcak karşılamış, onun büyüleyici kemanını hayranlıkla dinlemişlerdi. Başarılı Mısır turnesi dönüşünde bana, en kısa zamanda yeniden Avrupa'ya gidip sanatını daha da yetkinleştirmek istediğini söylemişti.

Bizim sanatımız ancak kendi yetenekleriyle yücelebilir. Onda bir ustanın hamuru olduğunu görmüştük. Dünyaca meşhur Thomson'un öğrencisi, kabiliyetin ebediliğini sürekli

73 Amasya, Merzifon.

mükemmelleşme çabasında arıyordu. Kemanının tellerinden, Thomson'un "*La Folian*"ı ve Paganini'nin "*Konçerto*"su çağlayarak aktığında, büyük bir virtüözün özelliklerine sahip olduğu inkâr edilemezdi.

Kendi bestesi olan "*Ermeni'nin Ruh*", "*Kilikya'nın Gözyaşları*" ve "*Ne'in Yetimi*" ezgilerini duyarlılıkla icra ederdi.

G. Bolis, 29 Nisan 1911

HALİÇ

Haliç'te insanın güneşten korunabileceği gölgelik bir alan yok. Güneş manzaraya has bütün çizgileri silmiş. Binalar ve tepeler öğle güneşinin sıcaklığı altında boğulmakta.

Vapur, Büyük Köprü'nün⁷⁴ sağ tarafından ayrıldı. Eyüp'e kadar adam başı 30 para, çok ucuz, bu da, Haliç kıyılarında yaşayan yoksul ahalinin yararına. Kâğıthane'ye kadar kıyıların görünümü cezbetmiyor. Yoksul kesimden insanlar, yer yer iskelelerin yanındaki küçük kır kahvelerinin teraslarına doluşmuş, pazar gününün keyfini çıkarıyorlar.

Eyüp iskelesinde vapurdan indikten sonra, hukuk öğrencisi olan Levon Yerazyan'ın daveti üzerine, Trabzonlu bir kayıkçının kayığına bindik. Fransa'dan yeni dönen ziraat mühendisi Mıgırdiç Khanbegyan da benimle birlikteydi. Bizlerle tanışan ve Trabzonlu olduğumuzu öğrenen Müslüman kayıkçı, bu hizmeti karşılığında fazla para talep ettiği için pişmanlık duyduğunu belirtti. Laz kayıkçımız, balon gibi şişen tertemiz beyaz şalvarıyla tam bir Türk gibi. Bir yandan becerikli ve güçlü kollarıyla küreklere asılırken bir yandan da kıyıda köyleri gösteriyordu. Ermeni Şahbazyan ailesinin büyük tekstil atölyelerinin bulunduğu bölgeye ulaştığımızda, manzara da yavaş yavaş değişmeye başladı. Büyüklü küçüklü kayıkların sayısı artarken her taraftan

74 Galata Köprüsü.

Haliç

gelen gramofon sesleri ortalığı kaplıyor. Kayıklardan Türkçe şarkılar duyuluyor. Şarkıları insanlar değil müzik aletindeki plaklar seslendiriyor.

Birçoğu kayıkların gölgeği altında, aile sofrasını hazırlamış, hoş sohbet ve keyifle günün tadını çıkarıyor. Kayıkların seyrüseferi arttıkça bizim kayıkçı hemşerilerinin güneşten rahatsız olmaması için her türlü çabayı gösteriyor. Gerçekten Türk'ün iyisi çok sevimli oluyor. Eğer bu millet dinî bağnazlığın etkisi altında kalmamış olsaydı bütün milletler arasında en sevimlisi olurdu.

Bizim kayık Kâğıthane'ye girdi.

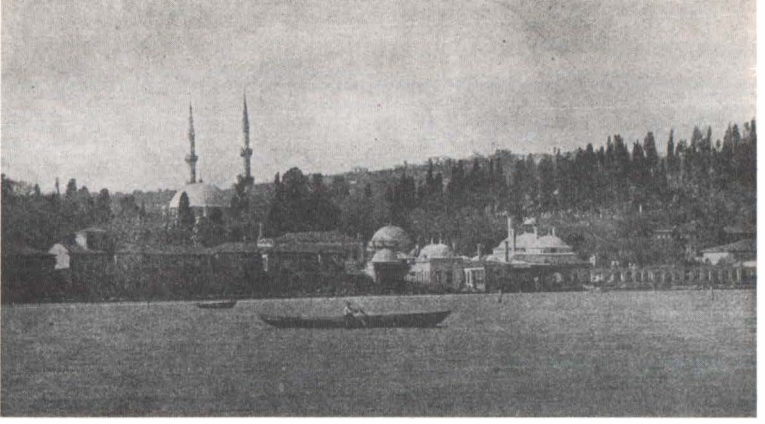
Haliç'in ucu, vadi içindeki tepeler ve çayırıyla romantik harika bir manzaraya sahip. Alibeyköy Suyu ile Kâğıthane Suyu birbirine karışarak vadi içindeki bu dereyi oluşturuyor. Derenin üzerine iki tahta köprü inşa edilmiş. Papatyalarla kaplı çayır-
rın kimi bölgelerinde, dalları düzgün budanmış kavak ağaçları yükseliyor. Kavakların gölgelerinde aileler toplanmış. Geniş çayır-
yarlarda biniciler atlarını koşturuyor. Buranın görüntüsü, çadırların kurulup çayır yarışmalarının yapıldığı panayırıları hatırlatıyor insana.

Suyun her iki kıyısında, taze yeşil dallardan yaptıkları gölgeliklerin altında oturan emekçi sınıftan insanlar bir kurdele gibi uzayıp gidiyor. Kayıklarda ve kıyılarda eğlenen insanlar aynı zamanda birbirlerinin hallerini seyrediyor. En ilginç olanlar Müslümanlar. Sokakta kara çarşafların, evlerde sıkı sıkıya örtülmüş müşrefiyelerin arkasına gizlenen aile hayatları, burada, âdemin çocukları içtenliği ve sadeliğiyle herkesin önünde yaşanıyor. Müslüman babanın yanı başında yüzlerindeki tülleri inmiş hanımı, annesi, genç kızlarıyla birlikte, namahremi olmadan oturduğunu görebilirsiniz. Hemen hemen bütün Müslüman kadınların dudaklarında ağızlık, sürekli tüttürdükleri tütünün dumanı yüzlerinde bulutlanıyor. Çehrelerinde ne bir gülümseme ne de keyif izi var, düşünceli halleri yüzlerinden okunuyor.

Mutlu ve kayıtsızca eğlenenler emekçi Ermeni, Rum ve Museviler... Bazı yerlerde toplanmış kalabalıklar davul zurna eşliğinde birlikte halay çekip eğleniyorlar. Arada zurnanın seslendirdiği melankolik ezgilerin mutluluktan coşan doğayla çeliştiğini düşünüyorum. Öte yanda Avrupalı danslar yapan gruplara klarnet, trombon, borazan vb üflemeli çalgılardan oluşan orkestranın icra ettiği keyifli ve uyumlu müzik eşlik ediyor. Ufak tefek bir Türk çocuk, çevik vücuduyla bir Doğu dansının tüm figürlerini sergiliyor. Tepelerden aşağıya doğru arka arkaya arabalar iniyor. Üst tabakadan asilzadeler saat dörtten sonra buralara gelerek emekçi kesimlerin şenliklerini seyrediyorlar. Uzaklardan gelen ve kesintisiz davul vuruşlarına uyumsuz eşlik eden zurnanın keskin ve tiz sesi ise kulak tırmalıyor.

* * *

İkinci vakti kayıkla Eyüp'e geri döndük. Romanlara konu olan hatıralarıyla birçoğumuz Eyüp'ü tanıyoruz. Bizi en çok ilgilendiren ise Eyüp'ün tarihî merkezi. Yürüdüğümüz yolun üzerinde Müslümanlara ait mezar taşları ile yeni mimari tarzda

Eyüp

yapılan mezarlar görüyoruz. Fakat bulunduğumuz bölge bütünüyle Müslüman semti olduğundan şaşkın dolanırken ve birbirimizle bölgenin ziyarete açık olup olmadığını tartışırken bir Ermeni sert ve kırıncı bir sesle ne aradığımızı sordu. Camiyi ziyaret etmek istediğimizi söyledik. Bize yaklaşmakta olan *imamı* göstererek ona sormamız gerektiğini belirtti. *İmamı* saygıyla selamlayıp, ona camiyi ziyaret etme dileğimizi ileterek izin istedik. Yarım ağızla, “Peki” diyerek, sert bakışlarla yoluna devam etti.

Yolumuza devam edip caminin bulunduğu bölgeye yaklaştığımızda Müslümanların *fanatikliğinden* gereksiz yere korktuğumuzu anladık.

Kemerli bir kapıdan içeri girince kare şeklinde bir bina gördük. Bir ağacın gölgesinde oturan *mollaya*, dört tarafında Ortaçağ İtalyan manastırlarının salon ve odalarında görülen kemerli kapılar olan yapının ne olduğunu sorduk. Buranın zamanında darülaceze olduğunu söyledi. III. Sultan Selim’in validesinin vakfettiği parayla fukara Müslümanlara buradan aş dağıtılmış. Artık sadakaya muhtaçlar buraya gelmediği için bu yer de işlevini yitirmiş. *Molla* sözlerini tamamladıktan sonra tekrar elindeki Türkçe gazeteyi okumaya döndü. Kendisine teşekkür edip yanından ayrıldık. Burada bulunan kabirler, temizliği ve altın

*Sultan V. Mehmet'in Hacı Ahmet Muhtar Paşa ile
Eyüp'e kılıç kuşanmaya gidişi*

yaldızlı mermerlerinin güzelliğiyle dikkat çekici.

Dar sokaklardan geçerek Eyüp Camii'nin içine girdik. Buraya Hristiyanların girmesi yıllarca yasaklanmıştı. Özellikle dikkat çeken pek bir şey yok. *İmam*, *Kuran-ı Kerim*'den tefsirler yapıyordu. Sultanlar bu camide kılıç kuşanırlarmış. Burada Peygamber Hz. Muhammed'in ayağının izi olan bir taş bulunuyor. İslam dininin rivayetlerine göre, peygamber, Kâbe'nin inşasında çalışırken üstüne bastığı bir taşta ayağının izi kalır. Bu taş yabancılara gösterilmez. Camiden çıktığımız zaman dört tarafımızda içinde padişahların kabirleri olan türbeler gördük. Bu kabirler gizemli bir sessizlik içinde dokunulmazlıklarını koruyorlar. Birinin içinde iki metre uzunluğunda bir tespih gördüm. Bazılarında ciltleri çok güzel işlenmiş *Kuran-ı Kerim* vardı. Caminin önünde bulunan ve birbirine sarılarak göğe yükselen kavakların görünüşü hayranlık verici. İç içe geçen dallardan bir çardak meydana gelmiş. Genç bir *imam* bu ağaçların yaklaşık dört asırlık olduğunu söyledi. Birkaç adım uzaklıktaki camiye bitişik meydana bulunan ağaçlar onlardan daha ilginçti. Bunlardan birinin gövdesi yaklaşık sekiz kucak çapındaydı.

Semt türbe ve kabirleriyle mükemmel bir Müslüman mahallesi görünümüne sahip. 678 yılındaki Konstantinopolis kuşatmasında Arap askerler tarafından öldürülen peygamberin sancaktarı Eyüp'ün anısına inşa edilen bu camiden ayrıldık.

G. Bolis, 22 Mayıs 1911

ÇIRÇIR SUYU

“Vapur saat kaçta kalkacak?” diye sorduk gişede bilet satan görevlilere.

Her biri ayrı ve yanlış bilgi verince *bahtımıza* deyip vapura bindik. Vapurun kalkışını saatlerce beklemek kaçınılmaz. Her halükârda bir saat önce vapura binip oturacak bir yer bulmak daha akıllıca. Pazar günleri Boğaziçi’nde seyrüsefer yapan vapurlara kapasitelerinin çok üstünde yolcu biniyor. Yavaş yavaş dolan vapurun kalabalığı arasında kendinizi Yunanistan’da sanabilirsiniz. Her tarafta geveze Rumların sohbetleri duyuluyor. Her bir Rum “*Exo ime*” derken, ses tonu haleti ruhiyesindeki egoyu ele veriyor. Gazete satıcıları avazları çıktığı kadar bazı Rum gazetelerinin isimlerini bağırıyorlar.

Güneş yakıcı. Boğaz ve Marmara Denizi’ndeki esintiler aşırı ısıcağın ağırlığını hafifletmiyor. Vapurlar durmadan gidip gelirken havada asılı kalan dumanlardan dökülen isler, gösterişli giyinip kuşanmış müsrif kadınlı-erkekli kalabalığın üstüne yaşıyor.

Saat sarkacının tekdüze tiktakları gibi kulağa çarpan çatlak sesler:

– *Kafeçis... Limonata... Gazoz....*

Yolcular kendi iskelelerinde inerken bu tekdüze sesleri duymaya devam ediyorsunuz. Vapur, Kavağa vardığında, içeri-

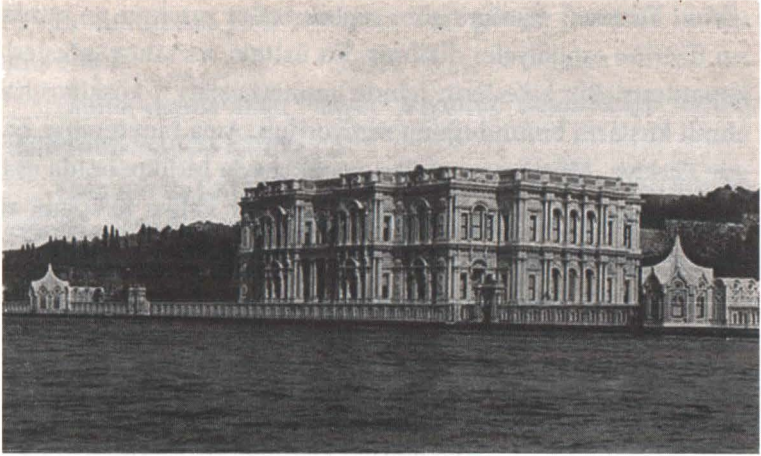
de kimse kalmamış olmasına rağmen, *kahvecinin* hırıltılı sesiyle satış isteği ve çabası sürüyor.

Boğaziçi'nde vapur yolculuğu insana müthiş bir mutluluk bahşeder. Gözünüzün önünden geçen doğal peyzajların zarif görüntüsüne hayran olursunuz. Avrupa yakasındaki paşa ve elçilik köşk ve yalıları göz kamaştırıyor. Bunların arasında görkemli Tokatlıyan Oteli, Boğaziçi'nin dalgalarıyla oynaşan beyaz siluetiyle santorların⁷⁵ köpükten yapılmış yazlık sarayını andırıyor. Seçkin yabancı turistler otelin terasından ellerinde dürbünlerle vapurlara dolmuş yolcuları izliyorlar. Türkler, Ermeni otelcinin muhteşem binasını iftiharla gösterir.

Asya yakası doğal güzellikleriyle büyüler. Yeşilini sürekli koruyan ormanlar ve korulukların gölgesi altındaki bazen dağınık, bazen üst üste yığılmış ahşap evleriyle alaca bulaca manzaralar Boğaziçi boyunca uzayıp gider. Bu yakada en çok dikkat çeken Beylerbeyi Sarayı'dır. Kalipso Mağarası'nın tasvirleri, mimar Balyanların bu saltanat sarayının mimarisine yansıttıkları kendine özgü melodi kadar cezbetmez insanı.

Vapur, dalgaları keserek yol alırken esen serin hava sıcaktan pelte gibi olan vücutlarımızı canlandırıyor. Herkes hoşlandığı yöredeki köy iskelesinde vapurdan ayrılıyor. Biz de Büyükde- re'de vapurdan indik. Elçiliklerin yazlıkları buradadır. Mezarburnu'ndan iki *muhacir arabası* kiraladık. Arabada ilkokuldan sınıf arkadaşım Murat Cingözyan'la birlikteydim. Onunla yirmi beş yıl sonra karşılaştık. Çocukluk anıları şiirler gibi masum ve samimi hikâyelerle örülmüştür. Zaman bizi öğütür, yaşlandırır ama hatıraları silemez. Değerli arkadaşım iş adamı olmuş, Avrupa, Rusya ve Türkiye'deki kentler, şehirler arasındaki farklılıklardan bahsediyordu. İstanbul'u kaderine mahkûm bir yetim gibi görürken Rusya'nın tanınmış kentlerinin temizliğini övüyordu.

75 Masallarda geçen göğüsten yukarısı insan aşağısı at biçiminde olan yaratık.

Beylerbeyi Sarayı

İki tepenin arasındaki geniş vadiyi araba yolundan geçip Çırçır Suyu'na ulaştık. Suyu damla damla aktığı için bu adı vermişler. Burada genellikle Ermenilerin geldiği üstü açık bir kır kahvehanesi var. Kendine has bir hikâyesi var bu yörenin. Venedik Mıkhitaryan *vartabed*lerinden Hayr Yevkinios Vosganyan, şimdi elli yaşlarında, gençliğinde mağdur olduğu zafiyet hastalığı yüzünden yaz mevsimini köylerde geçirirmiş. Burayı ziyaret ettiği bir gün suyun damla damla aktığını görmüş. Sabırla tasını doldurup sudan içmiş, tadı hoşuna gitmiş ve içmeye devam etmiş. Bu suyu tabibine de göstermiş. Tabip suda tedavi edici harika özellikler bulmuş. *Vartabed* olduktan sonra da buraya bir taş koyup çeşme yaptırmış. O günden beri Türkler buraya *Papaz Suyu* derler.

Bu su “*Genatsi Çur*”a⁷⁶ denk mucizevi tedavi edici özelliklere sahip ve bu, çeşmenin üstündeki taşın altına yazılmış. Oraya toplanmış kalabalık hayat suyunu birbirlerinin elinden kapmakla meşgul. Biz, yabani ve şeker kestane ağaçları, akasyalar ve titrek kavakların gölgelediği pınarın üstündeki tepeye

76 Ermenice “genats” hayat, “çur” su anlamına geliyor, ab-ı hayat, hayat suyu.

çıktık. Yamacın eğimine göre toprak setler yapılmış ve bunların üzerine sandalyeler dizilmiş. En üstteki set tahta kafeslerle kapatılmış. Biz kafeslerin içinde cennetkuşları,⁷⁷ köşklere has alımlı kuşların bulunduğunu sanıyorduk. Ama tam tersine, özgür Türkiye, Müslüman anaları çocuklarıyla birlikte orada esaret altında tutuyordu. Müslüman kadınlar kahve ve soğuk su içerken bile *namahrem*in mahkûmiyetine hapsedilmişlerdi.

Hıristiyan kalabalık yoktu. Böylesine sıcak günlerde Ermenilerin genellikle gezip dinlenmeye geldikleri yer burası. Fakat Ermeniler bugün daha önemli bir şenliğin olduğu, Ermeni Nizamnamesi'nin⁷⁸ 51. yıldönümünün kutlanacağı ve millî partilerin temsilcilerinin nutuk atacağı Yedikule çayırlarında toplandı. Geçen yıl, Ermeniler, Anayasanın 50. yılını Yedikule Ermeni Hastanesi'nin soluk duvarları etrafında birbirleriyle kaynaşmış olarak özgürce kutlamışlardı. O günün ayrı bir coşkusu vardı. Odyanlardan, Rusinyanlardan elli yıl sonraki kuşak *Kanun-i Esasi*'nin yeniden ilan edildiği Türkiye'yi gördü. Her tarafta söylenen Ermenice şarkılarla Ermeniler, alanı küçük bir Ermenistan'a dönüştürmüş, şenliğin onur konuğu, mantıklı ve edebî yetenekleriyle sevilen Turyan *Sırpazan* güne büyük bir şeref katmıştı.

Hiddet ve tutku her şeyi yıkar, iyiliğin dahi gözünün yaşına bakmaz. İyi yürekli (Patrik) Turyan *Sırpazan*, tutku ve hiddete kurban edildi. O, şimdi bulunduğumuz Çırçır Suyu'na yakın, Büyükdere'nin tepelerinde inzivaya çekilmiş, yazmakla meşgul.

77 Cennetkuşgillerden tüyleri güzel renkli bir kuş. Ermenice metinde geçen "trakhdi haver", Türkçeye "cennet tavukları" olarak çevrilebilir.

78 Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni Milleti'ni denetleyen organlarından biri olan Amiralalar Meclisi, 1800'lerden sonra hızla değişime uğrayan Ermeni toplumunun yönetim ve denetim ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni milletinin anayasacı tartışma ve taleplerinin bir adımı olarak hazırlanan taslak 24 Mayıs 1860'ta taraflarca kabul edilir ve onaylanır. Bu, 17 Mart 1863'te Bab-ı Ali tarafından Patrikhane'ye yollanan bir mektupla Ermeni Milleti Nizamnamesi adıyla onaylanır.

Konumuzdan epey uzaklaştık da günün önemini hatırlamış olduk.

Damla damla akan “hayat” suyunun doldurduğu bardağı elime alıp inançla içtim.

Hastalar da iman ile içerler bu suyu. Rum bir kadın yürüyerek gelmiş buraya. Kendisine bu çeşmeden arka arkaya altı bardak su içmesi nasihat edilmiş. Fakat kalabalık, zavallı hastanın bu öğüdü yerine getirebilmesi için gerekli sabrı göstermiyordu. Yine de kadın her türlü çabayı gösterip arzusunu gerçekleştirdi. İyileşeceğine inanmıştı. *Genats* suyundan içenlerin mutluluğu yüzlerinden okunuyordu.

Yöre pınar ve gözelerle kaplı. Uzun havuz, berrak suyla dolu. Saksılardaki yeşilliklerin arasından beyaz taştan yontulmuş güvercinler fırlıyor. Güvercinlerin başlarından fışkırarak havuza dökülen suyun sesi, kahvenin romantik ve melankolik huzurlu havasıyla ahenk içinde. *Kıtır helvacı* da bir köşeden çıkıp tatlandırdı huzurumuzu.

Vartabed, subay ve baştabip, üçümüz, kafa büyüklüğündeki yassı, yumuşak *kıtır helvaların* kırıntıları dudaklarımıza yapışmış, hep birlikte ağızlarımızı şapırdatıyorduk.

Burayı üçüncü kez ziyaret ediyorum. Geçen yıl, keman virtüözü rahmetli Tavit Tavityan ile birlikte gezmiştik. Kendisi *ince saz* fasıl grubunu hayran hayran dinlemişti. Buraya has *ince saz* grubu bugün yok. Türkiye halkı hâlâ işlenip zenginleştirilmeyen tekdüze ve kederli ezgileri dinleyerek eğleniyor.

Bizler müzik ve *ince saz* üzerine konuşurken, kurbağalar da vraklayarak sohbetimize katıldılar. İnsan eliyle düzenlenmiş bu yer, kendine has bir müziğe de sahip.

Tabiat kendine özgü diliyle konuşur. Doğada her şey uyumlu ve güzeldir. Kurbağaların hep bir ağızdan seslendirdikleri eğlenceli şarkılar gibi.

EMEKÇİLER

Sıcaklar dayanılmaz olunca İstanbul boşaldı. Birçokları okulların kapanmasını bekledikleri için mecburen İstanbul'da kalıyor. Herkes her şeyden şikâyetçi; hayat çok pahalı, İstanbul'un nüfusu ikiye katlanmış, ev kiralari çok yüksek. Birçoğu yılın altı ayını köylerde geçiriyor çünkü hayat taşrada daha ucuz. *Kanun-i Esasi* özgürlükle birlikte para da getirmeliydi İstanbullulara. Şikâyetler, "para yok", "hayat zor" diyerek çoğalsa da halk kendi kendine söylenip kanıksadığı hayatı sürdürüyor. Henüz protesto etme, hak arama geleneğine sahip değiller. Boyun eğerek sabrediyorlar.

Halk geleneksel eğlencelerden mahrum kalmak istemiyor. Onlar için, haftada bir kez toplanıp İstanbul'un köylerini ziyaret etmek müzik ve tiyatro gösterilerinden daha eğitici. Bu eğlenceler için vapurlar, tenteli kayıklar, muhacir arabaları ve tepelere tırmanmak için kırmızı kadife semerli eşekler var.

Burada her millet karşılıklı olarak birbirine hizmet eder. Bir gün Boğos Nubar Paşa'nın önünde zengin bir Rum;

– Çağırın şu Ermeni hamalı... der.

Ermeni paşa bunu kendisine hakaret sayıp parayla Ermeni'yi hamallık işinden azat etmek ister... Eğer yanılmıyorsam bu olayı rahmetli dostum Arpiar Arpiaryan'dan dinlemiştim. İstanbul'da böylesine kasıtlı hakaretler yapamazsınız. Değil mi ki her millettten her çeşit çalışan bulmanız mümkündür. Bir zamanlar

Emekçiler

İstanbul'da hamallık Ermenilerin elindeydi. Şimdi Ermeni hamal yok. Ermeniler kervancı. Kürtler hamallık işini Ermenilerin elinden almışlar. *Satıcılar* umumiyetle Arnavutlar. *Yoğurtçular* Türk ya da Kürt. *Eskiciler* Musevi. 1896 katliamlarından sonra seyyar satıcılar arasındaki işbölümü epey değişikliklere uğramış. Kapıcılar da karşılıklı olarak işverenlerini değiştirmişler.

Seyyar berber

Türkler Ermeni kapıcı ararken Ermeniler Türk kapıcı arıyorlar. İstanbul'da Ermeni kapıcılar genellikle Muşlu ve Prknikliler.⁷⁹ Onlar işlerinden daha çok günlük bir gazete okumayı severler ve ellerinde hep *Jamanag* gazetesi bulunur.

79 Sivas vilayetinde merkeze yakın ve sakinleri Ermeni Katolik olan yerleşim yeri.

Toplum dinlenmek için mütevazı eğlence yerlerine sahip. *Petit Şan*'da operetler sahneleniyor. Daha çok İtalyan ve Rum aktörler ve aktrisler ilgi çekiyor. Pera'daki *Variete* Tiyatrosu'nda Fransız piyesleri sahnelense de daha çok Rumca ve Ermenice oyunların oynandığı yer orası. Dinî dansları görmek için Tünel yakınlarındaki *derviş* dergâhına gitmek gerek. Eğer Türklere (Müslümanlara) has masum eğlencelerle ilgili toplu bir fikir sahibi olmak istiyorsanız mayıs ve haziran aylarında Kâğıthane çayırılarına gitmeniz lazım. Sultanın da dâhil olduğu her cuma namazının ardından yapılan törenlerde manevi ve millî muhteşem gösterinin keyfini yaşarlar.

Büyük Köprü İstanbul'daki bütün milletlerin her çeşit giyim kuşamla birlikte aynı anda görünebileceği yerdir. Orada da seyyar satıcılara rastlarsınız. Şehirlilerin gidip eğlendiği başlıca iki bahçe, Taksim ve *Petit Şan* bahçeleridir. Buralarda da şarkı fasılları ve diğer eğlence çeşitleri oldukça sınırlı ve cansızdır. Türkler ve Kürtler dinlenmek için ya deniz sahillerinde sohbet etmeden hareketsiz oturur, ya Hünkâr Suyu ve Terkos çayırılarına gider ya da mezarlıkların içinde toplanırlar.

İstanbul sokaklarında hareketli iş hayatının koşturmalarına rastlayamazsınız. Herkesin ağzında tütün, ellerinde tespih vardır ve ağır tempolu, miskin bir hayat sürdürürler.

Avrupa'nın canlı hayatına tanık olduktan sonra, buradaki ölümcül hareketsizliği gözlemleyerek Şark tembelliğinin müt-hiş uyuşuk, kınanacak durumuyla ilgili fikir sahibi olabilirsiniz.

BÜYÜK BAZAR (KAPALI ÇARŞI)

Ticari faaliyetlerin içyüzünü Büyük Bazar'ın içindeki aynada görebilirsiniz. Avrupa saatiyle sabah saat 10'da ticaret kazanının içine girdim. Burada ateş yok fakat hayatını kazanma mücadelesinin kuru düşmüş. İlk önce dondurmacı çarpar gözünüze. Turistler, nadir İstanbul dondurmasının tadına bakmak için harabe halindeki bu üç katlı küçük binaya mutlaka uğrarlar. Büyük Bazar'ın gizemli yapısı bir mabedin galerilerini andırır. Binaların tamamında Bizans mimarisinin mütevazı izleri vardır. Uzayıp giden galerilerin üstündeki dar pencerelerden sızan ölgün ışıkların sessizliğinde tam bir labirenttir burası. Duvarlar yer yer çatlamıştır. 1894 depreminin bıraktığı izlerdir bu çatlaklar. Eğer içeride dolaşan seyyar satıcılar olmasa kendinizi katakompta⁸⁰ sanabilirsiniz.

Ziyaretçi bir dükkâna yanaştığında, eğer dükkân sahibi Musevi ise her türlü dili döküp marifetini göstererek, mutlaka bir şey satıp para kazanmaya çalışır. Rumlar da Musevi satıcılar gibi, ziyaretçiye dil döküp rahatsız eder. Türkler ve Ermeniler ise ağzını açmadan, ziyaretçinin kendiliğinden müşteri olmasını bekler. Türklerin dükkânlarının içi adeta bir sofa gibi düzenlenmiştir. Bir halının üstüne bağdaş kuran dükkân sahibi, sırtını yastığa dayayarak oturur ve müşterileri bekler. Dükkânlar,

80 Yeraltı mezarlığı.

Kapalı Çarşı

kemerli galerilerin her iki yanında sıra sıra uzayıp gider. Her türlü malın ticareti yapılır burada.

Galerilerde ziyaretçi ve satıcı grupları dalga dalga gidip gelirler. Bazarın tümünü dolaşıp çıkmayı düşünürken kulağıma, “*Tarm hats, barard banir*”⁸¹ diye bağırان satıcının sesi geldi. Anladım ki burası Ermenilerin olduğu bir galeriydi ve Ermeni seyyar satıcı onlara ekmekle peynir satıyordu. Bu bazar, bir sergi salonu gibi kesenizdeki az parayla mutlaka bir şeyler bulabileceğiniz bir yer. Burada birkaç kez dolaşarak Türk (Osmanlı) milletlerinin meşgul oldukları işlerle ilgili bir fikir sahibi olabilirsiniz. Semt pazarlarının müşterileri buraya nadiren uğrar. Büyük Bazar’daki dükkânlarda, genellikle Türkler (Müslümanlar) ve Türk kadınları için giyim kuşamla ilgili her çeşit mal, üst üste yığılmış olarak bulunur. Avrupalılar Hint ve Fars kaşmirlerine ilgi duyar, Karaman halıları karşısında büyülenirler. Bağdat kumaşlarını, Kahire’nin rengârenk ketenlerini, İstanbul’un altın sırma yastık ve divan örtülerini almak isterler.

81 Ermenice, “Taze ekmek, yağlı peynir” anlamında.

Fakat müşteri her durumda aldığı malın hakiki olup olmadığından kuşkulanır.

Kuyumcuların olduğu bölüm görülmeye değer. Ne kadar iflas etmiş Türk kadını varsa hepsi bir tanıdık erkeğin aracılığıyla elmas küpe ve yüzüklerini çok cüzi fiyatlarla burada satışa çıkarırlar. Bu alışverişlerden biri tam gözümün önünde oldu. Kırk altın değerindeki bir yüzüğe Ermeni kuyumcu 20 altın ödedi. Yüzük saraydan bir kadına aitti. Hamid'in tahttan indirilmesinin ardından pek çok Türk kadını, gelirlerini yitirip varlıklarından oldular. Bazardan ayrılmadan önce, gördüğüm paha biçilmez hakiki halılar, altın sırma ince dokumalar ve ipek kumaş üzerine gergefle işlenmiş göz nuru iğne oyları burada yeniden hatırlatmama değer. Türkler buraya şal ve kokulu tütün mameullerini almak için geliyorlar. Buraya güneş ışığı girmez. Hoş kokulu tütsüler nemin yarattığı bakterilerin çoğalmasını engelliyor. Türk evlerinde mutlaka olması gereken üç şey vardır: Kadın, erkek çocuk ve tütsü. Semt pazarları kadınların satın aldığı kokulu tütsü çeşitleriyle dolup taşar. Buraya ise kadınlar makyaj ve güzellik ürünlerini satın almaya gelirler. Eski silahların merkezi buradadır. *Bedesten* denen eski silahların satıldığı bölüm ilginçtir ve görülmeye değer. Birbirleriyle konuşurken hayırlı işler dilerler ve “*işşallah*” temennisi sık sık duyulur.

G. Bolis, 2 Temmuz 1911

FENER AYA YORGİ KİLİSESİ

Haliç'teki Fener semtini yeni “*huyn*”ların⁸² Akropolis'i sayabiliriz. Çok önemli bir nüfuza sahip olan Patrikhaneleri oradadır. Özgürlük için yanan milletsever ocakları orada tutuşmuş. Geçen yıl orada büyük ses getirecek toplantılar düzenlemek istemişler ama Türk hükümeti karşı çıkmıştı.

Pek tabii ki bölge ilginç olup görülmeye değer. Patrikhane'nin ne eski eser olarak ne de mimari güzellik açısından dikkat çekici olduğunu söylediler. Oraya gittim. Gerçekten de önemsiz ve mahzun bir bina buldum orada. 350 yıl önce inşa edilmiş Patrikhane kilisesi Aya Yorgi'ye girdim. Dış avlunun duvarları üzerinde Bizans döneminden kalma birkaç oyma var. Görülmesi gereken yer, kilisenin içi. Orada Rum Ortodoks Kilisesi mimarisinin mistisizmini buldum. Din adamı, ruhban olduğum için mihrabın bütün değerli eşyaları rahatça bakabilmem amacıyla sergilendi. Zarif ve hoş eserler yeni olmalarına rağmen, eski tarz döküm kalıplarıyla yapılmıştı. Loş köşelerdeki ikonaların koruduğu mihrabın küçük mistik masası büyüleyici. Her şeyi bana tek tek göstermekle görevlendirilmiş olan *zangoç* efendi, beni ilk önce bir tahtirevanın önüne getirdi. Bunun bir

82 İon adının Ermenicedeki telaffuzu olan *huyn* kelimesi, Yunanca ya da Rumca konuşan Ortodoks Kilisesi mensupları için Rum anlamında da kullanılır. Yazar *yeni Huynlar (İyonyalılar)* diyerek İyon, Helen, Grek tarihî mirasına gönderme yapıyor.

benzerini sultanlara ait Eski Saray'daki Hazine Dairesi'nde görmüştüm. Fakat bunu daha eski buldum.. Narin tahta oyma desenlerle bezeli, rengârenk sedef ve fildişleriyle süslenmiş tarihî Bizans eseri. Zamanında Aya İoannis Chrysostomos'a⁸³ ait olan bu tahtirevan Ayasofya'dan getirilmiş.

Kilisenin sağ tarafındaki galeride görülmeye değer eserler var. Eski Bizans'ı koruyan azizelerin, oldukça değerli metal kasalarda saklanan ve paha biçilmez giysiler ve taçlarla süslü vücutlarını gösterdiler bana. İsa Mesih'in çarmıha gerilip işkence gördüğü ve bir parçası Roma'da, diğeri Kudüs'te olan direğin burada bulunan üçüncü parçasını da gördüm.

Biri Vaftizci Yahya'yı, diğeri ise Meryem Ana'yı (*Pammakrinos*) temsil eden mozaikler sanat eseri olarak hayranlık verici. Bu iki mozaığın varlığı 1200'den beri biliniyor. Yeni seçilen her patrik, seçildiğinin ilk günü bu Meryem Ana tasviri önünde dua eder.

Aya İoannis Chrysostomos'un tahtirevanı gibi, azizin üzerinde vaaz verdiği ve bir güzel sanat eseri olan minber de Ayasofya'dan buraya taşınmış. Zamanında Rumlar bu minberi Türklerin elinden alabilmek için hayli altın ödemişler.

Her Rum kilisesinde olduğu gibi burada da *ikonasdas* var. Arkasında ayin yapılan ve resimlerle süslü bu ahşap paravan mihrabın önüne çekilmiş. Bu ahşap perde, üzerindeki eski Bizans'ın damgasını taşıyan küçük tasvirlerle göz kamaştırıcı. *İkonasdas* tamamen değerli zeytin ağacının tahtaları yontularak yapılmış.

Kiliseden ayrılmadan önce ikonasdasın sol tarafındaki duvarda Aziz Minas, Aziz Hovhannes Teologos⁸⁴ ve Aziz Garalanbos'un Bizans üslubuyla boyanmış tasvirleri dikkatimi çekti. Bu

83 Ermenice, Surp Hovhan Vosgeperan. Bkz. Kısa Biyografiler.

84 Metindeki Ermenice adları Latin karakterler ile yazdım. Hovhannes Teologos için kısa biyografilerde Nenezli Gregoire'a bkz.

tasvirlerin çevresinde, azizlerin mineyle işlenmiş mini minnacık tasvirlerle detaylandırılmış hayat hikâyeleri bulunuyor.

Kilise, içinde barındırdığı eski eser süslemeleri ve gizemiyle insanın üstünde rahatlatıcı bir etki bırakıyor.

Burada ihtişamlı bir kilise bulacağımı sanıyordum. Tam tersine, çevresi duvarlarla korumaya alınmış, dış mimarisi gösterişsiz küçük bir kilise buldum. Bunun gibi esaret döneminde inşa edilen tüm kiliselerin dış görünümü gösteriştense yoksun. Tek istisna, Pera Taksim'de bulunan ve büyüklüğüyle dikkat çeken Aya Triada Rum Kilisesi'dir. Gerçi mimari güzelliği pek cezbetmez ama tüm ihtişamıyla Taksim'in tepesine oturmuştur.

G. Bolis, 7 Temmuz 1911

HÜRRİYET İLANININ YILDÖNÜMÜ

İstanbul ve bütün Osmanlı şehirleri, Türkiye’de Hürriyet’in ilan edilmesinin üçüncü yıldönümünü kutluyor. “*Husahaputyun*” mu yoksa “*sahmanatrutyun*”⁸⁵ mu diyenler var.

Her ikisinin de varlığından söz edebiliriz.

Bir yabani, *fanatik* Türk yüzlerce yıllık mezarından kalkıp memleketindeki âdet, görenek, değerler ve siyaset tarzının değiştiğini ve *gâvurlara* özgürlük tanındığını görse doğal olarak bundan acı ve şaşkınlık duyacaktır. Fakat aynı zamanda, her dönem ve her çağda olduğu gibi, her şeye muhalif olan daimi memnuniyetsizler grubunu da bulacaktır.

Hürriyet devrinde, İstibdat dönemiyle ilgili anlatılan hikâyeler haddinden fazla alaycı ve rezil. Şikâyetler, memnuniyetsizlik had safhada. İç barış ancak askerî önlemlerle korunabiliyor. Aynı zamanda anayasal yönetim hâlâ açık fikirle ve samimiyetle kavranamadığı için, doğal olarak haklı protesto sesleri Osmanlı’nın kasırgalı gökyüzünde gürleyecek.

Kanun-i Esasi Türk’ün önüne sınırsız özgürlüğün yolunu açtı fakat dar görüşlü yönetimler bu yolu tıkadılar ve umutlar hayal olarak kaldı. Osmanlı’nın seçkin yüzleri, uluslararası siyasi birlik içinde, onlarla uyumlu bir seslerinin olmasını ümit etmekte. Ve bu çok kolay. Yeter ki yönetimdeki şahısların eline

85 Ermenice “*husahaputyun*” düş kırıklığı, “*sahmanatrutyun*” anayasa.

Babıâli önünde Kanun-ı Esasinin ilanının yıldönümü kutlamaları

samimi özgürlüklerin altın telli liri verilsin. Osmanlı milletleri kendi aralarında uyumlu tam bir eşitliğin olmasını, mahrumiyetlerin telafi edilmesini, talan edilen malların sahiplerine geri verilmesini ve Hamid'in kurduğu başıbozuk alaylarının⁸⁶ tamamen dağıtılmasını istiyorlar.

Geçmişte sahip oldukları şan ve şöhreti unutmayanlar da var. Hamid yönetiminin yarattığı vahşi İstibdat dönemi hiçbir şekilde şanlı bir tarih yazamamıştır. O dönem kendi tarihini ancak kanla yazabilir ve bize zalimlikleriyle Osmanlı devleti saltanatının yıkılışını anlatabilir. Ama ben bu akılsız siyasetin sebeplerinin Avrupa ile Rusya'nın hanesine yazılmasını da doğru bulmuyorum. Dar görüşlü bir diplomasiyle tebaa milletlerin sevgisini kazanamayarak onları ateşten bir orakla biçen eski rejimin yönetimi değil miydi? Osmanlı devleti, başına gelen siyasi ve toplumsal felaketlerin nedenini kendi yönetiminin ko-kuşmuş beceriksizliğinde aramalıdır. Geçmişin kara sayfalarını göstererek tarihten ders çıkarılması gerektiğini belirten ve bugünkü yönetime yeni dinamik fikirler üreten basınının sorumlularına yüksek bir değer veriyorum.

86 Hamidiye Alayları kastediliyor.

Mahmut Şevket Paşa

İslahat için milletlerin takdirine ciddi ve uygulanabilir bir proje sunulmalıdır. Yüzyıllardır hasta olan Osmanlı devletinin hakiki ve uyanık tabibi ancak dinamik güçleri koruyan kanun olabilir ki, o da başında bekleyen *Kanun-i Esasi*'dir.

Kanun-i Esasi Hamid'i alaşağı etti ve güçlü bir Osmanlı ordusu örgütledi. Bu da bir işti. Fakat ufuktaki kara bulutlar hâlâ uzaklaşmış değil.

Ne zaman ki Osmanlı devletinin tebaası olan milletler eşitlenir ve kendi aralarında dengeli hale gelir, ancak o zaman devletin ekonomik çıkarları ciddi

olarak geliştirilir, eğitim imkânları yeniden yaratılır ve ülkenin baştacı ürünleri değerlendirilir. Osmanlı ülkesindeki iç ayrılık ve anlaşmazlıkların devletin yeniden örgütlenmesini sürekli zayıflattığından emin olmak gerekir. Yemen'deki dinî çatışmalar diğer devletlerce gerektiğinde alevlendiriliyor ya da yatıştırılıyor. İçerideki dengeli gelişmenin hissedilmesi gerekir.

Enver Bey

Bugün bütün Türkiye bayraklarla tebessüm ediyor. Taburlar ayakta, tören alanlarından geçiyorlar. *Kanun-i Esasi*'yi yazanlardan Mahmut Şevket Paşa orada yaptığı heyecanlı konuşmasında, hürriyetin yolunu açan Mithat Paşa, Enver ve Niyazi beyleri övüyordu. Hürriyetin ilanının yıldönümü ışıklar içinde, havai fişekler ve hep birlikte söylenen şarkılarla kutlanıyor.

*G. Bolis (İstanbul),
10 Temmuz 1911*

EYÜP

Vapur henüz gelmediğinden pislik içindeki iskele salonunda beklemek zorundaydım. Çevremde *cıfıtlar* ile açık yakalarından içeri soktukları elleriyle tenlerine yapışan bitleri ezmekle meşgul olan Kürtler vardı. Avrupa'dan gelen günlük gazeteyi açıp okumaya koyuldum. Pilotların başarılarıyla ilgili haberler içinde bulunduğum tatsız ortamın etkilerini unutturdu.

Boğuşmalarla birlikte kalabalık beni demir parmaklıklara doğru sürükledi. Koyun gibi birbirine yapışmış, kir pas içindeki çarıksız kalabalıktan sıyrılmak mümkün değildi. Demir parmaklıklar açılınca karşımda tasvir edilemeyecek kadar tiksindirici bir haldeki gemiyi gördüm ve atları taşımak için kullanıldığını düşünüp geri çekildim. Hiç de sandığım gibi değildi. İskele görevlisi vapurun Haliç'teki bütün iskelelere uğrayacağını duyuruyordu. Birbirine girmiş kalabalık bir an önce oturacak bir yer bulmak için vapura doluştu, ben de onları takip ettim.

Zamanın darbeleri tüm güzellikleri ezmiş. Bizans döneminde Haliç kıyıları ve tepeler boydan boya saltanat binalarıyla donanmıştı. Altın yaldızlı kubbelerin büyüğü ışıltıları kaplardı bütün Bizans'ı. Şimdi ise her şey yıkılıp yok olmuş. Her iki kıyıda da yan yatmış serenleriyle yük gemileri, kayıklar ve tersanenin her tarafında hurdaya çıkmış Nuh'tan kalma gemiler görünüyor. Geminin yolcu alıp indirdiği her yerde karşıma derme çatma kulübelerin olduğu semtler çıkıyor. Sanırsınız bu binalar

Dışarda dinlenen Türk hanımlar

yangından kurtulmuş ve cepheleri asla dökülmeyecek bir kara kurumla sıvanmış.

Fakat evlerin yoksul görüntüsü *mezarlık* servilerinin soluk yeşiliyle alacalanarak genel manzaraya karıştığında, mekânın güzelliğine hayran kalır ve doğanın yarattığı bu sevimli güzelliği okşamak istersiniz.

Öğleden sonra saat üçte Eyüp'e ulaştım. Sultanların kılıç kuşandıkları cami, geniş bir alanı kaplayan asırlık kavakların gölgesinde kalmış ve gizemli bir sessizliğe bürünmüş. Caminin avlusundaki kaygısız güvercinler ziyaretçilerin serptiği ekmek kırıntılarını yemekle meşguller. Sessiz kalabalık, mistik bakışlarla halifelerin ebedî huzura erdikleri türbelerin arasında dolaşılıyor.

Çevremde bana düşmanca bakan gözler görüyorum. Dükânlardan adresime küfürler ediliyor ama anlamazlığa verip yoluma devam ediyorum. Bu bölgedeki Türklerin bakışı, yeniçeri dehşeti gibi etkiliyor insanı. Sarf edilen küfrün haddi hesabı yok. Sedir ve minderlerin üzerine kurulup nargile çekenler, yarı baygın bakışlarını bana doğru yönelttiklerinde yüreğim daralıyor ve Avrupalı şapkamın “güçlü” simgesine sığınarak yürümeye

Eyüp'teki Müslüman mezarlığı

devam ediyorum. Derken bir dükkândan dondurmacı, serinletici malını tadıp almam için davet ediyor. Kırık dökük Türkçemle ona tepede bir kahvehane olup olmadığını soruyorum. Olduğunu söylemek işine gelmediği için “hayır” diye cevaplıyor sorumu. Bahtıma, ulemada iyi yürekli biri, kahvehanenin varlığını doğrulayarak bana yolu gösteriyor. Ben de başımdan çıkardığım şapkamla ona saygılarımı sunduktan sonra uzaklaşıyorum oradan.

* * *

Büyük şairler korku ve dehşetin hüküm sürdüğü mekânlara gönüllü olarak girer ve korku ve ürperti anında canlanıp yoğunlaşan değişik düşüncelerle hayal güçlerini beslerlerdi. Her ne kadar ünlü bir şair olmak gibi bir niyetim olmasa da, ben de, yokuş yukarı tırmanırken bütün mezarlığın üzerimde nasıl bir etki yaratacağını düşünüyordum. Taşlı yolun her iki tarafında uçsuz bucaksız bir orman gibi uzanan çam ağaçlarının gölgesindeki silindir, yassı mezar taşlarının sahibi mazideki ve yeni ölümler içimde bir ürpertiye neden oluyor, o kadar. Bu mezar taşlarına bakarken güzel sanat eserlerine has işçiliği boşuna arıyorum. Sürekli

yukarı doğru tırmanırken adım başı geri dönüp ağaçların dalları arasından görünen İstanbul'un değişen rengârenk resimlerine bakıyorum. Tepemde dolanıp duran kargalar ölümlerin gömüldüğü bu yerdeki mezarlık havasını tamamlıyor.

Yoldan çıkıp yüksekçe bir yerde soluklandığımda, sağım-da İstanbul'un genel manzarasının önemli bir kısmı görülüyor. Hızla yoluma devam ederken amacım, en uygun yeri bulup oradan İstanbul'un hayranlık veren güzelliğini seyretmek. Çöl sessizliğinin derinliğinden gelen fısıltılara kulak kabarttığımda, sık ağaçlara sırtlarını yaslamış çarşafli Türk (Müslüman) kadınlarının uzaktaki manzarayı hayranlıkla izlediklerini görüyorum. Yola devam ederken yukarıdan inen ve ulemadan olduğu anlaşılan biri çıkıyor karşıma. Rüzgâr cübbesinin eteklerini boynu bükük mezar taşlarına sürtüyor. Siyah yeleşimin arasından kar beyazı gömleği parlıyor, geniş şalvarının paçalarından kalın ve çıplak ayakları görünüyor. Elinde terlikleri aşağı doğru yürürken hem benimle yüz yüze gelmemeye çalışıyor hem de göz ucuyla elimdeki gazeteye bakıyor. Benim yabancı olduğuma ikna oluyor. Bu yabancı tavrına rağmen ona selam verip yukarıda bir kahvehane olup olmadığını soruyorum. Ağzını açmadan ve bana bakmadan "evet" anlamında kafasını sallayarak yoluna devam ediyor. Yukarı doğru tırmandıkça manzara daha da güzelleşiyor, havadaki mis gibi kokular artıyor ve serinliyor.

Gülmeyen açık yüzlerinden kederleri okunan bir grup yaşlı Türk (Müslüman) kadın, yukarıdan aşağıya doğru iniyorlar. Aralarında pek konuşmadan yoldan sapıp mezarlığın içlerine doğru yürüyorlar.

Boş gezen iki Arnavut genç beni uzaktan bir güzel süzdükten sonra yanıma yaklaşıyorlar. Akıllarından geçen eşkıyalık gözlerinden okunuyor. Gözleri şapkama takılınca şaşırıyorlar ve şapkamın neden olduğu korkuyla tedirgin olup ansızın çark ederek uzaklaşıyorlar.

Yarım saat sonra aradığım tepeye ulaştım. Bir sandalye çekip akasyaların gölgesinde dinlenmeye koyuldum. Eyüp'ün Ermeni emektarlarından Karnik Terziyan Efendi ve akrabalarının çocuklarıyla birlikteyiz. Bütün güzelliğiyle önüme serilen İstanbul'u hayranlıkla seyrederken kahveci çırağı karşıma dikiliyor ve bir şeyler ısmarlamamı bekliyor. Ona, biraz sabretmesini, daha sonra ısmarlayacağımı söylüyorum. Uzaklaşıyor. Yorgun vücudumu tatlı kokulara bürünmüş serin esintiler sarmalıyor. Bulunduğum yer İstanbul'un en yüksek tepelerinden biri. Buradan sağ tarafıma baktığımda Edirnekapi'nın Ortaçağ'dan kalma surlarını, geniş kubbeli camisinin beyaz duvarlarını, göz alabilirdiğine uzanan çayırıları, civarlarında evlerin olmadığı korulukları ve servi ağaçlarıyla donanmış sayısız mezar taşlarının bulunduğu mezarlıkları görebiliyorum. Buradan muhteşem ufku yer yer bölen ağaçların yeşilliğiyle uyumlu süt beyazı yapılarla İstanbul'un en geniş panoraması çizilebiliyor. Avrupalı turistler, bulunduğum bu tepeden Türk başkentinin görkemi hakkında fikir sahibi olabiliyorlar.

Mütevazı iki kıyının arasında akıp giden Haliç'in sakin surlarını görebiliyorum. Pera'nın görüntüsü, yüksek Galata Kulesi'nden Hürriyet Tepesi'ne kadar eğri büğrü çizgilerle uzanıyor. Dalga dalga yükselen çayırın tepesinde Hürriyet Ordusu'nun anısına dikilmiş olan anıt, uzaktan beyaz bir "karınca" gibi görünüyor. Pera'nın tek tip mimariyle inşa edilmiş yüksek binaları, güzelim doğal manzaranın sıcaklığına bir gölgenin soğukluğu gibi uzayıp yayılıyor. Avrupalı semt, istisnasız tüm Beyoğlu, güzel Eyüp'e sırtını dönmüş.

Eski köprüyü, sisin içinde yükselen Eski Saray'ın görüntüsünü zorlukla seçebiliyorum. Ne Marmara denizi ne yeni köprü ne de Üsküdar ve uzaktaki Adalar görünüyor. Öğle güneşinin ışınları, manzaranın sağındaki Aya İrini Müzesi'nin mor kubbesini, Ayasofya'nın heybetli duvarlarını, gölgeleri evlerin üzerine yayılan dört bir taraftaki minareleri aydınlatıyor.

Göksu

Tam karşımızda inşa edilen yeni köprü'nün parçaları suyun üzerine yayılmış. Haliç'in suyu bulanık ve kirli. Eyüp tepesinden aşağıdaki yelkenli kayıkların seyrüseferlerini izliyorum. Kâğıthane ormanının içindeki sultanlara ait köşk, minareli camiyle birlikte solumda kalıyor.

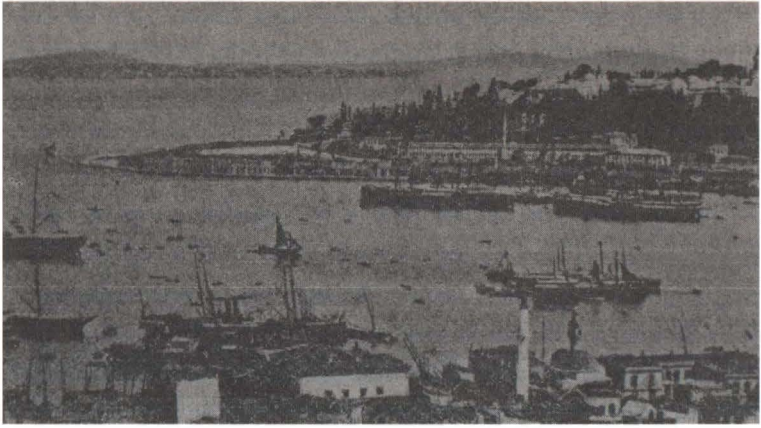
Eyüp tepesinden Bizans'ın uçsuz bucaksız görüntüsüne dalıp gitmiş manzarayı seyredirken yanımda oturan babacan Karnik *Efendi*, "Eyüp tepesinden İstanbul'u ilk kez mi seyre diyorsun?" diye sordu.

Sorusunu içten bir sohbetin ilk adımı olarak kabul edip "Evet," diye cevapladım. Ardından Eyüp'te oturan Ermenilerle ilgili sorular sordum.

Karnik *Efendi*, şimdilerde Eyüp'te çok sayıda Ermeni olmadığını, yaklaşık kırk aileyle iki kilisenin bulunduğunu söyledi. Eskiden daha fazla olduğunu ama zamanla sayılarının azaldığını ekledi.

Burada kırım yaşanıp yaşanmadığını sordum.

- "Hayır," diye cevapladı. "Büyük şeyhin sayesinde kurtulduk. Kudurmuş olan Türk ahali kırıp geçirmek istiyordu ama şeyh 'Gâvurun kanı mübarek Eyüp toprağını kirletir' diyerek onları engelledi. Şeyh görmüş geçirmiş aydın bir insan. Kırımın önüne geçmek ve bizleri saldırılardan korumak için kurnaz bir gerekçeyle çıktı karşılarına."

Sultanların eski sarayı

Eyüp'ün hemen yanı başında büyük bir fabrika var. Eskiden fes üretiliyormuş, şimdi ise askerî giysiler için kahverengi keçe kumaş üretiliyor. Karnik *Efendi* kırımdan önce bu fabrikanın namı ustalarındanmış. Kırım günlerinde fabrikada çalışan diğer yüz Ermeni işçiyle birlikte işten atılmışlar. Devlet dairelerindeki, işyerlerindeki bütün masum Ermeniler işlerinden olmuşlar. Ermeniler varlıklarıyla her yerde ve bağı gibi korku saçıyorlardı o zamanlar... İstibdat devrinin akıl almaz aptallıkları üzerine konuşup durmanın zamanı değildi...

Tepeden ayrılıp arka yoldan aşağı doğru inmeye koyulduk ve bir çeşme başına ulaştık. Su tertemiz taşların arasından fışkırıyordu. Çevreye tam bir Şarklı taşra görüntüsü hâkim. İşsiz güçsüz Türkler bağdaş kurmuş, nargile çekiyorlar. Karnik *Efendi*'nin ölümlerini anıp ebediliğini kutsayarak billur gibi hafif sudan içtik. Değerli dostum, çeşmenin biraz ilerisinde bulunan mezarlıktaki mahzun taşları gösterip anlatmaya koyuldu.

– Oraya “*Cellat Mezarlığı*” denir. Eskiden sultanlar, cellatlarına herhangi bir adamı öldürmelerini, asmalarını emrederdi. Cellatlar öldükten sonra normal mezarlığa değil, kendileri için ayrılmış olan bu mezarlığa gömülürlerdi.

Orada gölge verecek bir tek dikili ağaç yoktu. Tam bir çöl. Büyük ve geniş kabir taşları kaplamış mezarlığı. Düşünüyordum da, bu cellatların günahı neydi ki lanetli gibi cesetleri normal mezarlıklardan mahrum bırakılmıştı? Onlar yalnızca bir aletti, cinayetleri işleyenler ise emri verenlerdi. Kimdi günahkâr?

Bu düşüncelerle yoksul Türk semtlerinden geçip Meryem Ana'ya adanmış *Asdvadzadzin* Ermeni Kilisesi'ne vardım. Temiz, küçük ve tamamen taştan inşa edilmiş sevimli bina sanki terk edilmiş gibi. Bir tek zangocu var kilisenin, ahalisinden, müminlerinden ve *kahanasından* mahrum kalmış. Açlıktan nefesi kokan zangoç zorlukla konuşabiliyor. İki aydır burada duran *gharip* Vanlı, maaşını almak için sürekli Patrikhane'ye başvuruyor ama sesini kimseye duyuramıyor. Bu *gharip* gibi, kilise de *gharipti*. Kilisenin yüksek duvarları, Balıklı Mezarlığı'ndan getirilen ve üstündeki yazılar hâlâ okunabilen *haçkarlarla*⁸⁷ bezenmişti.

Eyüp'te yaşayan kırk ailenin iki kilisenin bakımını üstlenmesi mümkün değil.

Karnik *Efendi*'ye derin saygılarımı sunduktan sonra oradan uzaklaştım.

Vapur büyük köprüye doğru yola çıktı. Yüzümü batıya dönüp Haliç'in ardındaki tepeleri izlemeye koyuldum. Saydam portakal rengine bürünen gökyüzünden dalgaların üzerine adeta kutsal ışıklar serpiliyordu. Binaların dış cepheleri soluk kırmızı renkle boyanırken pencerelerin camları sanki göz kamaştırıcı altın varaklarla kaplanmıştı.

Vapurların bacalarından çıkan dumanlar ağır ağır ışığını yitiren havada dağılıp kayboluyordu.

G. Bolis, 15 Temmuz 1911

87 Haç desenlerinin oyma kalem işçiliği ile işlendiği kabir taşları.

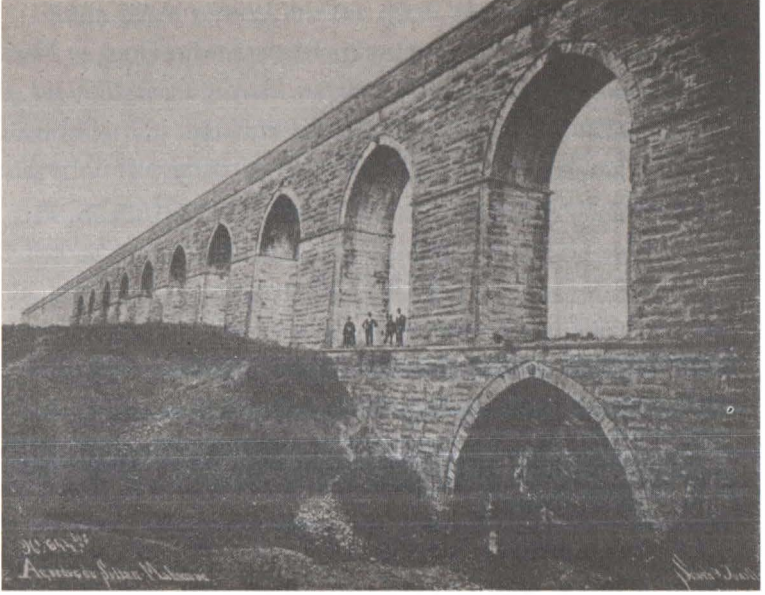
BENTLER

– *Bentler'e* gideceğiz, bize iştirak etmek ister misiniz?

“Memnuniyetle,” diye cevapladım beni davet eden Viyana Mikhitarist rahiplerini.

Onların yönettiği Pangaltı Okulu’nun bahçesinde, Hayr Daşyan ile birkaç saattir sohbet ediyordum. Aynı zamanda araştırmacı olan bu değerli ilim adamı, Ermenistan’da gezip gördüğü *vanklar* (manastırlar) ile ilgili izlenimlerinden söz ediyordu. Duyarlı şahsiyetin bana anlattıklarından çıkardığım sonuç şu: Bu manastırların dehlizlerinde küflenmeye mahkûm edilmiş ve henüz incelenmemiş değerli el yazmalarını koruyan kapıların çoğu, onun önünde dahi kapalı kalmıştı. Hayr Daşyan, kuşkusuz, yaptığı ziyaretlerde bizim el yazması kültürel mirasımızla ilgili yeni bulgulara ulaşıyordu. Fakat onun gibi bir araştırmacı ilim adamı bile bu el yazmalarına kolayca erişemedikten sonra neyi ümit edebiliriz ki? Manastırlar kütüphanelerinde korudukları el yazmalarının bütün topluma ait olduğunu henüz kavrayamadılar. Oysa özellikle de uzman araştırmacıların herkesten önce bu kaynaklara ulaşmaya hakkı vardır.

Bu sohbetimizi, ertesi gün Şişli’den *Bentler'e* kadar uzanan araba yolculuğu boyunca da sürdürdük.

Bahçeköy yakınlarındaki su bentleri

İstanbul'un görüntüleri kendine özgü tabiatıyla farklı bir güzelliğe sahiptir. Kıvrılarak uzanan Boğaz'ın manzarası cezbeder insanı. Boğaz'dan izlerken bu tepelerin manzaralarına duyduğumuz hayranlığı karadan giderken de hissedebiliyoruz. *Kanun-i Esasi*'nin ilanından sonra Şişli'den Büyükdere'ye kadar uzanan ve ulaşımı kolay çok güzel bir karayolu inşa edilmiş. Bu yol, ileride uygulanacak projeyle elektrikli tramvay için de kullanılacak.

Yol boyunca dikkatiniz, ufku bir deniz gibi kaplayan geniş manzaraların yeşilliğine odaklanın. Göz alabildiğine uzanan bu topraklardaki tarımın halini ve ormanların bakımsızlığını görüp acırsınız.

Birçok yerde ağaçların yeşil yaprakları sararmaya başlamış. Osmanlı askerleri, otları kavrulan çayırıkların üzerinde, yakıcı güneşin altında, toz dumana bulanarak aralıksız her gün savaş talimleri yapıyorlar. Mızraklı süvariler ayrı, topçu grupları ayrı

mekânlarda talimlerini sürdürüyorlar. Türkler bu talimlere çok önem veriyor, hızla ordularını güçlendirip savaşa hazır olmak istiyorlar. Sosyalist Enternasyonal'in Paris'teki Wagram Salonu'nda yapılan toplantısında "Savaşa karşı savaş" kararı alınması da bugünlerde oldu...

* * *

Yol boyunca her bir millik mesafede sarayerkânına ait köşklere rastlıyoruz. Bunlardan Zincirliköy'deki Şehzade Yusuf İzzettin'e ait olan köşk, duvarlarla çevrilmiş ormanları, ağaçlıklı yolları ve yapılarıyla oldukça ünlüdür. Bu köşkün bulunduğu yerin tam karşısında, uzaktan yemyeşil çam ağaçlarıyla kaplı Üsküdar'ın Çamlıca tepesi görülür. Mülkiyeti şehzadeye ait oldukça geniş topraklara yayılan ve korulukların, çiçekli bahçelerin olduğu başka köşk ve malikâneler de vardır.

Maslak'a vardığımızda, arabacı Sultan Aziz'in görkemli ormanındaki bir başka yazlık malikâneyi gösterdi. Ondan bir millik mesafede sultanlara ait bir başka köşk daha vardı. İçinde insanların bulunmadığı, terk edilmiş köşkların sayısını artık aklımda tutmayı beceremiyordum. Mademki bu yapılar barınmak için kullanılmıyordu, öyleyse neden sultanlar ve şehzadeler tarafından eğitim faaliyetleri için işlevsel hale getirilmiyordu? Böyle fikir yürütmenin daha adil olacağını sanıyorum. Böylece Ahmet Rıza Bey, Kandilli'deki kız lisesini faaliyete geçirecek kaynağı bulmak için piyango çekilişlerine başvurmak zorunda kalmazdı. Dün bu kurumun köşeli ve kemerli pencerelerini seyre dalmıştım. Sanki yanmadan sönmüştü ışıkları. Hasılı bu kurumun faaliyete geçmesi için para yokmuş... Duyduğum söylentiler böyle...

* * *

Düşüncelerim İstanbul'daki eğitim kurumlarının acınacak hallerine dalıp gittiğinde, değerli yol arkadaşım Hayr Daşyan, Erzurum ve çevresindeki eğitim kurumlarının hızla iyileşen durumlarından söz etmeye koyuldu. Sözlerinden anladığım kadarıyla Taşnaktsuyun Partisi, köy ekonomisinin gelişebilmesi için ziraat eğitimine özellikle önem vermekte. Yapılan uygulamalardan ise oldukça verimli sonuçlar alınmakta.

Sanasaryan Okulu ile ilgili izlenimlerini özellikle öğrenmek istedim. Değerlendirmeleri pek olumlu değildi, "Bu eğitim kurumu uzaktan kumandayla idare edildiği sürece istenen verimin alınması çok zor," derken eleştirisinde haklıydı. Herkes, bu eğitim kurumunun sahip olduğu maddi imkânlar göz önünde bulundurulduğunda, elde edilen sonucun tatmin edici olmadığı konusunda hemfikir. Fakat bu soruna çözüm de bulunmıyordu. Hayr Daşyan kurumun öğrenim yapısından tek tek öğretmenlere, hatta genel müdüre kadar her şeyinden övgüyle söz ediyordu. Fakat kurumun iyi yönetilebilmesi için, sorumlu idari yapının İstanbul'da oluşturulması anlamsızdı. Bana göre, Sanasaryan eğitim kurumu, *Kanun-i Esasi*'den sonra sadece öğretmen yetiştirmekle görevlendirilseydi amacına daha fazla hizmet edebilirdi.

Hayr Daşyan, eğitimle ilgili meselelerin ardından, gezdiği bölgelerin sosyal yaşamına dair gözlemlerini de aktardı. "Ermenilerin durumu her geçen gün biraz daha iyileşiyor," dedikten sonra, kendine özgü hayranlığıyla, "Biz yok olacak bir millet değiliz," diye vurguluyordu. Onun anlattıklarından, *Kanun-i Esasi* ile yönetilen Türkiye'nin bizlere huzur ortamı sağlayacağına ikna olmuşum. Yeter ki kıskanç dış güçler ya da vurguncu muktedir bir el bu barış ortamını hançerlemesin ve bizlere yönelik davranışlarında aptalca, saçma sapan kuşkulara kapılmasın. Nazik ve yüce bir kişiliğe sahip olan Celal Nuri, Ermeni milletinin içten sadakatini anlayıp kavramıştı fakat bunu bizlere karşı hastalıklı kuşklar besleyenlerin yıpranmış damarlarına şırınga edemedi.

Taşradaki Ermeni köylüleri ya da kasaba ve şehirlilerinin temel talebi, tabip ihtiyacının karşılanmasıdır. Hayr Daşyan, Ermenistan'daki doğurganlığa hayran kalmış. Fakat yeterince tabip olmadığı için, bulaşıcı hastalıklara kurban gidenlerin sayısı katlanarak artmakta. Fedakâr gezgin Ermeni tabipler bu bölgelere seyahat etmeli. Bakalım kimler bu gözle görünür ihtiyaca cevap verebilmek için gerekli özeni gösterecek!

Hayr Daşyan, her bir Ermeni ocağında 12 erkek çocuğun doğduğunu, sekizinin salgın hastalıklara kurban gittiğini söylüyor. Bu toprakların, bağrına gömülen ölümlere değil, aksine onu işleyecek çiftçilere ihtiyacı var.

* * *

Bu konuların konuşulduğu sohbetler eşliğinde arabalarımız Bentler'e ulaştı. Toprak kireçli. Bahçeköy yakınındaki yüksek kemerleriyle suyolu hemen dikkatimizi çekiyor. Bazı verilere göre Sultan Mahmud döneminde inşa edilmiş. Bu kemerlerin üzerinden yol alan su daha sonra Taksim, Galata, Kasımpaşa, Tophane ve Beşiktaş semtlerine dağılıyor.

Yolumuza devam ederek iki bendin bulunduğu yöreye ulaştık. Biri Sultan I. Mahmud, diğeri Valide Saliha Sultan adıyla anılmakta. Her ikisi de görkemli mimarinin yüceliğine sahip. Mermer taş işlemleriyle her türlü tehlikeye karşı koyabilecek güçteki bu yapılarda ne Arap ne de Türk mimarisinin izlerini bulmak mümkün. Mermer hitabeler, ince mezar taşlarının soğukluğunu taşıyor ve Bentler'in kendine has ciddi mimarisiyle uyum sağlamıyor.

Bu iki yüksek bendin ardında, Belgrad Ormanları'ndaki ağaçların gölgesinin düştüğü bulanık sulu bir göl bulunuyor. Göl seviyesini aşan suyun akıtıldığı Valide Sultan Bendi'ndeki muslukların çevresinden hissedilir derecede kükürt kokusu yayılıyor.

* * *

Belgrad Ormanı, tablolara işlenecek güzellikler barındırıyor içinde. Ormanın derinliklerine girdiğimizde, sultan fermanıyla ağaç kesilmesi yasaklandığından, ilk kez tabii ölümlerini bekleyen ağaçlarla karşılaştım. Ağaçların kararmış gövdeleri sanki kansere yakalanıp parçalanmış ve dağılarak yerlere serilmiş. Taptaze yeşillikler ise bu ihtiyar ağaçların mezarlarını çelenk gibi örtmüşler. Kuru yapraklar ayaklarımızın altında parçalanıp dağılıyor. Çorak bir parça toprak yok. Tabiat her yeri bizzat ekip biçiyor. İç içe geçmiş halat kalınlığındaki çiçekli sarmaşıklar, kavak ve karaağaçların gövdelerini dolanarak göğe doğru tırmanıyorlar. Yüksekteki dalların arasında birbirleriyle kucaklaşan ve birbirlerine karışan kuru ve taze bitki örtüsü tel tel aşağı doğru sarkıyor. Dalların arasından adeta erimiş gümüş damlaları gibi sıızan güneş ışınlarını zorlukla seçebiliyorum.

Kanun-i Esasi'den önce burası, caniler yuvası ve cinayetler mekânıymış, o yüzden serbestçe dolaşmak mümkün değilmiş. Buranın soyguncusu ve katili, bekçiliğini yapan askerlermiş.

Orman sınırsızlığın ta kendisiydi. Ne ufka açılan bir gedik ne de sonunu bulup göremeden geri döndük.

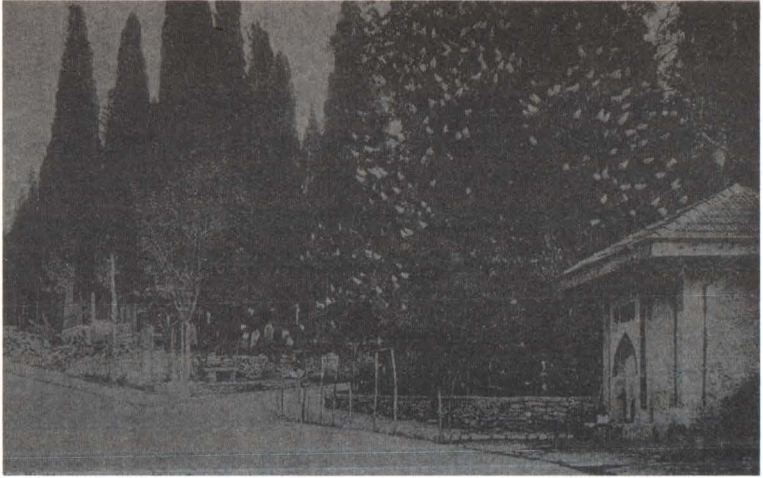
G. Bolis, 15 Temmuz 1911

ÜSKÜDAR

Vapurla yaptığım ve insanı dinçleştiren her Boğaz gezintisinde, gözlerimi ayırmadan Üsküdar'ın bulutlu tepesini seyretmişimdir. Üsküdar'ı, Ayazpaşa Mezarlığı'nın yanı başından seyrettim, Beşiktaş yakınlarındaki Taşlar denen tepeden seyrettim. Ve her seferinde uzaktan seyrettiğim Üsküdar manzarasını harikulade bulmuşumdur. Doğanın gerçek natüralist tablolarına karşı özel bir hayranlığım var. Ve zaten, her kim ki bu natüralist tabloların insanı mıknaş gibi kendisine çeken ve büyüleyen sessiz dilini duymak ister, zihniyle resimdeki koruluklarda, ormanlarda, akarsuların yardığı vadilerde avare gezintilere çıkar. Orada çiçeklerin kokusu, kuşların cıvıltısı, kelebeklerin kanat çırpıntısı, kulübelerin ve eski zamanlardan kalma yapıların gölgeleriyle karışıp bütünleşerek uyumlu bir manzara oluşturur. Peyzaj, kendisine bakan gözlere harikulade öyküsünü hissettirerek anlatan sözsüz bir şiirdir. Üsküdar'ın panoraması çok güzel. Güzelliğın olduğu yerde de şiir vardır.

Yakından bakınca da aynı duyguları hissedebilir miyim acaba?

Buharlı gemilerin ilk atalarından olan bir vapurla Üsküdar'a ulaştım.

Üsküdar çeşmesi ve Türk mezarlığı

Vapur iskelesinden dışarı çıkınca kendimi içinde bulunduğum çevreye yabancı hissettim. Buradaki önemli Ermeni kuruluşlarını ziyaret etmeme yardımcı olabilecek tanıdık bir çehre göremediğim için, İsmail adında genç bir Türk'ün arabasına binerek beni Çamlıca tepesine götürmesini rica ettim.

Mermer taş işçiliğinin güzel bir eseri olan çeşmenin önünden geçip çarşıya girdik. Oradan da ilerledikçe yokuş yukarı tırmanan geniş bir yola girdik.

Oldukça rahat ve keyifli bir yolculuğun tadını çıkarıyorum.

Tarihî kitaplardan okuduğum kadarıyla Üsküdar, Ermenilerin yaşadığı önemli bir yerleşim yeri idi. Fakat her şeyden önce, şehrin içindeyken hiç Ermenice konuşma duymadım. Çevremde gördüğüm sıra sıra evlerin pencereleri hep kafesli, hayat izine rastlamak mümkün değil. Hüzünlü bir ölüm sessizliği hâkim.

Araba mezarlıkların bulunduğu bölgeye ulaştığında, etrafı taşra köylerinin manzarası kaplıyor. Uzaktaki servilerin arasında birbirine yapışık evler seçilebiliyor. Arabacı oranın Musevi mahallesi olduğunu söyledi.

Tam bir düş kırıklığı. Çamlıca tepesine çıkan yoldan eşsiz güzel manzaraları seyredebileceğimi sanıyordum. Tam tersine, araba, her iki tarafında bildik evlerin, tepe ve çayırların olduğu yoldan ilerliyor. Ufkun güzelliğini seyretmek mümkün değil.

* * *

Yarı mesafeyi kat ettik. Yolun sağındaki çayırılıkta bir kalabalık toplanmış. Havada asılı bir insan görüyorum. İki direk arasına gerilmiş kalın urganın üstünde yürüyen cambaz kalabalığın bütün dikkatini kendisinde toplamış. Şarkın asırlar öncesine uzanan bu eğlencesi hâlâ varlığını koruyor. Yirmi beş yıl aradan sonra ilk kez, hatıralarımdaki bu görüntü yeniden canlandı.

Cambaz tenine yapışan bir giysi ile değil, tam aksine kısa paçalı geniş bir şalvarla geniş kollu bir *şabig* (mintan) giymişti. Kilolu vücuduyla cambaz, iki eliyle tuttuğu uzun değneğini sallayarak, aşağıda sırtına ayı postu geçirmiş bir başkasının müziği ve dansları eşliğinde, gerili urganın üstünde kâh oturup kâh ayağa kalkarak havada zıplayan bir top gibi ilerliyordu.

Çayırdaki toplanan ahali cambazın çevikliğini ağzı açık, hayran hayran seyrediyor.

Arabamız ara vermeden yoluna devam etti. Edindiğim izlenim, Üsküdarlılar eğlenip keyiflenmeyi seviyor. Yol boyunca, ağaçların gölgelediği bahçelerin içinde kır kahveleri gördüm. Üsküdar'ın doğal güzelliği, pek tabiidir ki burada yaşayan ahalili de mutlu ve keyifli yaşamaya itecektir. Çardaklı kahvehanelerin bahçelerinde oturan insanların halinden anladığım kadarıyla, ahali buralara boş zaman geçirmek için geliyordu. Sandalyelerin üstünde heykel gibi sessizce oturarak, arabaların geliş gidişini şaşkınlıkla izliyorlardı. Doğal çekiciliğe ve manzaraya sahip olmayan birkaç tane umumi bahçe de gördüm. Böyle yerlerde oturanların boş kalmamak için günlük gazete alıp okuduklarını görmek isterdim, ama onu göremedim.

* * *

Yavaş yavaş Çamlıca'ya yaklaştık. Yoldaki arabaların sayısı arttı. İstisnasız her taraftan Ermenice konuşmalar duyuyorum. Kapıları açılan evlerin pencerelerinden meraklı kafalar uzanıp benim Ermeni mi yoksa Avrupalı mı olduğumu anlamak istiyor. Arabacıyla Türkçe konuştuğum için kimliğimle ilgili bir türlü fikir sahibi olamadılar. Güzergâhımız üzerindeki sıra sıra evler arasında güzel bir ev görebilme arzumu karşılayacak bir yapıya rastlayamadım. Her tarafta eski ahşap evler. Bu evler sanki özellikle melankolik çamur rengiyle boyanmış gibi. Aşınmış ahşap cephe kaplamaları ve pencereler, sanki ince elekten geçirilmiş bir tozla sıvanmış. Arabacı, evlerin toza bulanmış hallerinin sebebini açıkladı bana. Bu yolun, tasviri imkânsız derecede toz kaldırdığını, sürekli esen rüzgârların da bunları evlerin üzerine yağdırmakta olduğunu söyledi. Bir gün önce yağmur yağdığı için bugünkü gezintimde talihliydim. Tatlı, yumuşak esen serin temiz hava, ciğerlerimin tüm hücrelerine doluyor ve berrak gökyüzünün eşliğinde kanımı kaynatıyordu.

Çevremde yalnızca Ermenileri görmek bendeki hoşnutluğu usul usul güçlendiriyordu. Her sınıf ve tabakadan Ermeniler, arabayla ya da yaya olarak bulduğum güzergâhtan Çamlıca'ya geliyordu. "Üsküdar'ın neşesi ve toprağı hiçbir yerde bulunmaz." Bu sözlerin sahibi Haçadur Misakyan'dı. Bu sözlerin doğruluğuna inanmak için Mırmıryan'ın imanına sahip olmak isterdim.

* * *

Veliaht Yusuf İzzettin'in geniş malikânesinin biraz aşağısındaki gölgelik arazide arabadan indikten sonra Çamlıca Tepesi'ne yürüyerek ulaşmak mümkündü. Mucizevi güzellikteki manzaralar önünüze kolayca serilmiyor, yorulup hak etmeniz lazım. Patika yola girip soluk soluğa tırmanmaya devam ettim.

Birçokları, veliahtın bir sanat eseri olan çiçek bahçesini merakla seyretmeyi tercih etmişti. Büyüleyici güzellikler tabii görünüm-lerinde izlenmeli. Benim amacım ikincisinin cezbedici güzelliğine bir an önce kavuşmak ve ona doymaktı.

Hızla Çamlıca'nın tepesine ulaştım. Sol tarafımda bakmaya doyulmayan servi ormanı var, dağın tepesinde ise ancak birkaç tane ağaç seçilebiliyor.

Önümde doğal resimler müzesinin kapısı açıldı. Şimdi şükranla onları solumanın zamanı.

Bu tepede bulunan herkes, beni Avrupa'dan yeni gelmiş bir yabancı sanıyor. Eğer Üsküdarlı dostlarım Mırmıryan ve Melkon Gürcüyan bu Ermeni topluluğu arasında olsaydı kendimi gizlemem mümkün olmazdı. Orada, içinde başka milletlerden kimsenin olmadığı, tamamen Ermenilerden meydana gelen bir topluluk buldum. Bugün *Vartavar*'ın Ölüler Günü.⁸⁸ Onların ebedî dinlenme mekânlarının kapıları kapalı. Halk Çamlıca tepelerinin çayırlarında eğleniyor.

Ufukta adeta birbirleriyle kol kola girerek dans eden peyzajların güzelliği beni teslim aldı. Şapkamı alnıma doğru indirip kendime siperlik yaparak başladım manzaraları birer birer seyretmeye. Yarı saydam gri bir sis yoğunlaşıp yayılmıştı görüntülerin üstüne. Aşına olduğum yöreleri tek tek seçmekte zorlanıyordum. Güneş nemli ince bulut tabakasını yer yer eritip dağıtıyordu. Her şeyden önce, Marmara Denizi'nin dalgalarından yansıyan ışıltıların kırık bir ayna gibi üstünü kapladığı haşmetli Eski Saray göz kamaştırıcıydı.

Haliç'in son köyüne kadar tüm İstanbul, sise karışan isli vapur dumanlarından örülmüş bir tülün altında, Üsküdar sahiline inen ağaçlı tepelerin önünü kestiği Galata'nın zikzaklı yapılarıyla mükemmel bir serap görünümüne sahipti.

88 Ölüler Günü, Vartavar'ın kutlandığı pazar gününün ertesindeki pazartesi günü kutlanmaktadır.

Yüzümü Ortaköy'e döndüm. Oradan Büyükdere'ye kadar bir kurdele gibi uzanıyordu peyzaj. Kuruçeşme, Arnavutköy ve Bebek'i uzaktan seçmek mümkün değildi. Engelsiz uzayıp giden manzarada Rumeli Hisarı'nın eski kuleleri mezar taşlarını hatırlatıyordu. Büyükdere'den Eski Saray'a kadar uzanan Boğaziçi, alacalı gömleğini giymiş bir boa yılanı gibi uzanmış ışıldıyordu. Kuzey yönü daha net seçilebiliyordu. Bulunduğum yerden Yuşa Dede'ye kadar dalgalanarak uzanan tepelerin engin görüntüsü, adeta insanın gözleri önüne serilen bir senfoni gibiydi. Güneyde ise Nikomedia (İzmit) dağları, alçalıp yükselerek uzayıp giden çayirlara bir zincir gibi sınır çekiyordu. Oradan sağa dönüyorum. Haydarpaşa Garı, denizden göğe doğru yükselen kurşuni zırh giymiş bir dev gibi göze çarpıyordu. Sis, gri peyzaj rengiyle boyuyordu binaları. Gardan Marmara Denizi'nin dalgalarıyla salladığı kıyılara doğru uzanan yemyeşil çayiraların görüntüsü, ufukta bir çizgi gibi yükselen *Proti* (Kınalıada), *Antigoni* (Burgazada), *Halki* (Heybeliada) ve *Prinkipo* adalarıyla tamamlanıyor. Buranın peyzajı deniz görüntüsüyle karışarak daha yumuşak ve neşeli bir manzara seriyor insanın önüne.

* * *

Çamlıca tepesini dolaştıktan sonra, salaş bir ahşap kahvehaneye doğru yöneldim. Çevresini gruplar halinde oturmuş, gevezelik ederek yemek yiyen Ermeni aileler doldurmuştu. Fakat hepsinin dikkati çocukların oyunlarına yönelmişti. Birbirine karışan kızlar ve delikanlılar sınırsız bir mutlulukla eğleniyorlardı.

Bir an için Ermenistan'da yapılan *Vartavar* kutlamalarını hatırladım. Özellikle salıncakları. İplerle asılı kayık salıncaklarında genç kızlar sallanıyordu. Çevrelerine toplanmış bir grup genç erkek, aralarından hangisinin daha yükseğe çıktığına karar veriyordu. Ödülü, Avrupalı gibi giyinmiş, melek yüzlü, orta boylu

bir genç kız kazandı. Bu kız bana, Leo'nun *Melikin Kızı* adlı romanındaki ana kahraman olan Gayene adlı genç kızı hatırlattı. Bir Vartavar kutlamasında, taze bir gelin elindeki değnekle ağacın dalına bağlı salıncakta sallanmakta olan Gayene'nin ayaklarına vuruyordu kitaptaki anlatımda.

Üsküdar'ın tepelerinde o çubuk darbelerine rastlanmıyor. Çocuk oyunlarının ardından türkü faslına geçildi. Kırk yaşlarında bir erkek Beşiktaşlıyan'ın "Zeytinlu" şarkısını söylemeye başladı. İlk kez gördüğüm bu insan gözlerini benim gözlerime dikip şarkısını söylerken yüzümden Ermeni olduğumu anlamıştı. Fakat çevresini saran bütün Ermeniler, sanki benim Ermeni olduğumu öğrenmek istemiyorlardı. Şapkam onlara tiksinti veriyordu. Halbuki bu şapka Eyüp'te koruyucu kalkan rolünü oynamıştı. Arkadaşımla Ermenice konuşarak elinde bir şişe suyla ailesine doğru giden ve bende Avrupa'dan yeni dönmüş özgür fikirli bir birey izlenimi uyandıran kişiye yaklaştım. Adam dört metre geriye sıçradı. Anladım ki muhatabımın benden tiksinsmesine neden oldum. Kendime baktım ve üstümde tiksintiye neden olabilecek bir şey bulamadım. Giysilerim anormal değildi, çehrem de bugüne kadar kimsenin benden tiksinsmesine neden olmamıştı. Üsküdarlı Ermenilerin Çamlıca'da bana karşı yabanî ve soğuk davranmalarının sebebini anlayamadım. Orada bütünüyle Ermenilerin olduğu bir ortamda bulunmaktan duyduğum sonsuz mutluluktan ise hiç pişman olmadım.

Dedim ki içimden, suçlu, şapkamdı. Arabaya binip bizim millî mezarlıkların önünden geçtik. Kitaplardan tanıdığım ölülerin huzurunu ziyaretimle rahatsız etmek istemedim. Orada, kadın yazar Zabel Yesayan, Bedros Turyan'ın naaşı üstünde sinir krizleri geçirerek içten gözyaşları dökmüştü. Orada hürmetli Deroyan, Mırmıryan'ın güngörmüş dilinden dökülen kelimelerle azizlerin Eden bahçesindeki cennetine kavuştu. Yine bu mekânda, servi dalları arasındaki Haçadur Misakyan'ın naaşı,

“Üsküdarlıyım” diye ses verir tezcanlı öğrencisi ve edebiyatımızın sevgili Hrant’ı Melkon Gürcüyan’ın oradan her geçişinde.

G. Bolis, 13 Ekim 1911

YAKACIK

Haydarpasha demiryolu gri bir şerit gibi uzayıp Nikomedyâ tepelerinin eteklerinde kayboluyor. Birbirinden güzel manzaralar vagonun her iki penceresinden bir görünüp bir kaybolarak akıp gidiyor. Paşa ve beylerin malikâne ve konakları sanki dantellere bürünmüş ve taze gelinleri misafir etmeye hazırlanmışlar.

Maltepe'deki balıkçı barınakları, yerleşik yaşama geçen ilk insanların göl kenarlarında kurdukları yerleşim yerlerini çağırıyor. Bundan bir durak sonra, Kartal'da trenden iniyoruz.

Sağ tarafta, uzaktan Aziz Santuht Kilisesi'nin duvarları görünüyor. Onun hemen yanı başında beyaz bir minare göğe yükseliyor. *Gavur* ve İslâm ibadethanelerinin böylesine barış içinde varlığını sürdürmesine dinî bağnazların nasıl tahammül edebildiğini izah edebilen birileri çıkmadı. Marmara Denizi sıvı bir kemer gibi Kartal'ın beline sarılmış. Onun arkasında uzaktan tepeler yükseliyor. Taş döşeme yolda ilerleyen arabanın çıkardığı gürültüden dolayı, yanı başınızda konuşanın söylediklerini duymanız mümkün değil. Bu köyde olağanüstü özellikte ayrıntılar bulamadım. İçinden geçtiğimiz mahallenin Ermeni Mahallesi olduğunu söylediklerinde, hüzünlü görünümüyle tanıdık geldi bana. Yüreğimiz ve ruhumuzla muhabbet eden bu mahalle demek bizimdi. Birbirine yapışık, üst üste yığılmış, kurşuni renkte ahşap evlerden meydana gelmişti Ermeni Mahallesi. Karanlık pencerelerden yorgun, kansız yüzler bakıyor. Bunlar

Ermeni. Anlaşılan o ki bu insanlar Kartal'ın harika havası ve kır çiçekli vadilerinin kokularından faydalanmıyorlar. Evler öyle inşa edilmiş ki güneş ışığı alamıyor. Ermeni Mahallesi güneşten mahrum edilmiş. Bu evler güneşli hayatın hüküm sürebildiği açık alanlarda inşa edilmeli.

Köyün dışına çıktığımızda, etrafı duvarlarla çevrili iki mezarlık gördük. Birbirine komşu Rum ve Ermeni ölümler huzur içinde sonsuz uykuya dalmışlar.

Esintili havanın yerden kaldırdığı tozlar, önümüzde alabilmesine yayılan nefis manzaranın görüntüsünü bulanıklaştırıyor. Yumuşak bir meyille sürekli yokuş yukarı çıkan yolda arabamız hızla tırmanıyor. Yakacık'a doğru çevremiz hissedilir derecede kır güzelliğine bürünüyor.

Tabiat ana hep kendinden vererek süsleyip donatmış buraları. İnsan eliyle dikilmiş tek bir ağaç yok. Taşlı, kayalık topraklarda, kendiliğinden meydana gelmiş koruluklar, sağda solda göğe yükselen, yeşilin okşadığı soylu güzel ağaçlar, yalnızca rüzgâr ve tozla sohbet ediyorlar.

Uçsuz bucaksız ovalarda insan eliyle ekilmiş hiçbir şey göremedim. Toprak tembelliğe terk edilmiş. Ebedî tembellikte... Türk çok yaşa...

Tabiat, insana gülümseyen manzaralarına rağmen, hasat elde edilebilecek ekim-biçim uğraşı olmadığından, bende kederli bir etki bırakıyor.

Tatlı tatlı yakan güneş, hafif hafif esen rüzgâr, hoş bir havada yeleleri uçan atlar ve bir ayla gibi arabamızın tekerlerini çevreleyen toz...

Yakacık'ın tepesine yaklaşıyoruz. Huzurlu gölgeleriyle kayalık tepecikler uzanıyor. Uzaktan kilise kürsüsündeki mumlar gibi düzenli dikilmiş servileri görüyorum.

Denizden yükselen serin ve yumuşak esintiler havada dalgalanıp ardımızdan Yakacık'a ulaşıyor. Burada küçük küçük evlerle

biri paşaya, diğeri ise *Yavudi Jak*'a ait iki güzel ve şık ev buldum. Pek tavsiye edilmeyecek iki de otel var. Köyde ilgi çekebilecek bir şey yok. Köyün “*ayazma*” denen tepesine yöneldik. Bütün İstanbullular gözlerini buraya dikerler çünkü burada kurumuş dudakların susuzluğunu giderecek temiz ve şifalı bir su akıyor. Saf İstanbullular ve Prinkipolular her gün bu mucizevi suyun damacanalarla kendilerine ulaştırıldığına inanıyorlar. Az önce hiçbir özelliği olmayan bir pınar görmüştüm. Sucuların çoğu damacanalarını orada doldurup müşterilerini kandırıyorlar.

Ayazmadaki pınarın başındayım. Ulu bir ağaç, kalın dallarıyla ayazmanın üstünü güneşlik gibi kaplamış. Bu mucizevi şifalı sudan tas tas içtim. Ve eşini benzerini İtalya'nın cennet gibi köylerinde bulamadığım İstanbul'un sularına dua edip kutsadım.

Ayazmada kavak ve servi ağaçlarının gölgesinde bir kır kahvehanesi var. Üç milletten de Ermeni, Musevi ve Türk aileler vardı. Arkadaşım:

“Bak, bu ihtiyar ne okuyor?” diyor.

“Okuduğu *Azadamard* gazetesi, açık fikirli biri olmalı,” diye yanıtlıyorum onu.

Ermeni aile yemek ziyafetiyle meşgul olurken Museviler salıncakta sallanıyor, biraz ilerideki ağaçların arasında oturan Türk *mollalar* ise nargilelerini fokurdlatıyordu.

Çevremizden sıyrılıp doyumsuz manzaranın seyrine koyulduk. Akkavakların birbirine çarpan ziller gibi hışırdayan yapraklarının ninnisi eşliğinde hayal gücümün hülyalarına daldım. Uzaktan fark ettiğim servileri saydım. Sağ tarafımda düz bir çizgi halinde göğe doğru yükselen on servi ağacı vardı, solumda ise çiçeklerle süslenmiş bir havuz.

Bu manzara bana yetenekli ressam Rafael Santio'nun “*Madonnalar*” adlı tablosunda tüm zarafetiyle işlediği harikulade pastoral görüntüyü hatırlattı. Yakacık'ın doğal manzarası sanki

meşhur ressamın paletindeki renklerle yoğrulup süslenmişti. Bulunduğumuz tepeden yukarıya doğru göz alıcı renkleriyle pastoral görüntü yükseliyor yayılıyor.

Bir an şairlerin dillendirdiği şarkılara dalıp kayboldum. Bulunduğumuz yöre, şairlerin dizeleriyle çoğu zaman aydınlığı resmettiklerini doğruluyordu. Yaprakların hoş şamatası, denizden, dağdan, ovadan esen yelin okşayıcı ıslığı, ayazmada akan suyun şırıltısı bir şarkının melodisini dokuyor, ney ve sazdan daha uyumlu bir şekilde insanın ruhuna işliyor. Yıllanmış değerli dostum yaşlı şair Acemyan'ı hatırladım. İzlenimlerim, onun aşağıdaki dizelerinde daha açık tasvir ediliyor:

*Ayazma tepelerinden esen
Tatlı serin rüzgârların
Ninnileriyle
Beşik gibi sallanır
Yan yana dizili ulu ağaçların
Geniş kolları
Dalgalanır başımın üstünde
Onların oynak şadırvanı
Ah gece gündüz dinleyebilsem
Yaban şarkılarını.*

Okur, eğer sen burada olsan, şairin, senin duygu ve izlenimlerinin en tabii tercümanı olduğunu göreceksin.

Aynı şair bu tepeden görünen manzarayı, yine tüm doğallığıyla şu dizelerinde tasvir edip yansıtıyor:

*Mucizelere şayan bu tepede
Bir bakışta kucaklar insan
Yeşile durmuş engin ovayı
Ötesinde yayılan mavi deryayı.*

Orada dağılır
Yükselen tepe ve yamaçlarıyla Adalar
Bu tablonun çerçevesini
Uzaktaki kadife dağlar tamamlar
Renkli bir kilim gibi yayılan
Göz alabildiğine uzanan ovada
Tesadüfen fark edilir
Hiç durmadan oynayan ayrıntılar.

Ovanın genel görüntüsünde yer yer nisan ayının yeşilini bulamayıp, yanmış, kurumuş otların rengini fark edince ister istemez gözleriniz oraya çakılı kalıyor. Sadece toprağı işleyen çiftçi, yeşilin can alıcı rengini sürebilir ovaya ve fidanlara. Manzaranın genelinde koyu kırmızı, yeşil ve zeytin ağaçlarının külrengi belirgin.

Manzaranın bizlerde bıraktığı tatlı duygulara doymak mümkün değil.

Kahvehanenin çırağı, “burada *çur* (su), *hava* ve *ürüzgâr*dan başka bir şey yoktur” diyor. Üçü de tatlı, hoş ve şifalı. Bir saat boyunca bunların tadını çıkardık.

Mollalar yerlerini değiştirip üstünde altın harflerin yazılı olduğu yeşil bir taşın arkasında *ikindi* namazına durmuş dua ediyorlardı. Sessizce yanlarından geçerek Kartal’a dönmek için arabaya bindik.

Yol arkadaşlığı yapan dostlarımdan biri, gözlerini Ayazma ve Yakacık’tan ayırmadan, “İlk kez baba ocağımın resmini gördüm,” diyor coşkuyla ve ardından *gharip* gurbetçinin türküsünü mırıldanmaya başlıyor.

GENEL BAKIŞ

İstanbul.

Başkentin bu adı, herkesin ağzında hayranlıkla seslendirilmiştir. Herkes orada efsaneleşen hayatların ve harikulade güzel-liklerin rüyasını görmek ister.

Yunan mitolojisi mucizevi tarihini orada yazmıştır. Hristi-yanlık ilk asırlarının egemenliğini orada sürdürmüştür. Sultan-lar gerçek “Binbir Gece Masalları”nı orada yaşamışlardır. Batı ve Doğu uygarlıklarının uyumlu sentezine orada ulaşılmıştır. Eski ve yeni sanatlar eserlerini orada bırakmıştır.

Günbatımında Prens Adaları’ndan dönerken seyret İstan-bul’un genel manzarasını. Açık portakal rengi gökyüzünün al-tında, tarihî zenginliklerinin şen şakrak ve kibirli hatıralarıyla yaşar heybetli İstanbul.

Orada, Roma ve Bizans imparatorlarının şaşaalı hayatların-dan tarihe kalan hatıralar, bir film şeridinde birbirini izleyen görüntüler gibi hayalimizde canlanırlar. Orada resmedilir ökü-menik⁸⁹ toplantılardaki teologların tartışmaları, sıra sıra dizilen savaş kahramanları, korkunç işkenceler ve kanlı kıyımlar. Tarihî değeri bakımından Konstantinopolis’i, Atina ve Roma’dan son-ra mı yoksa önce mi anmalı?

89 Hristiyan kiliselerin ilahi konularla ilgili farklı fikirleri, ibadet kural-larını tartışıp ortak kararlar almak için yaptıkları toplantılar.

Doğu'yu Avrupa'darı ayıran mavi deniz Bosfor'dan Dardanel'e⁹⁰ uzar gider.

İstanbul'un rüzgârı, İstanbul'un serinliği, İstanbul'un havası, İstanbul'un denizi birlikte yoğururlar Doğu'nun başkentinin mucizelerle dolu genel görünümünü. Deniz ve hava akımları havasının temiz ve kuru olmasını sağlar ve sularının saflığını korur. Volkanik yapısından dolayı konumu korunaklıdır. Ve bu nedenle boğaz geçidi açılmıştır. Zaman zaman meydana gelen şiddetli depremler yıkım ve korkuya neden olur. Yangınlar İstanbul'un harika güzelliğinin üstüne sık sık kurumdan tül çeker. Zabıtanın daha çok tulumbacılara ihtiyaç duyar bu şehir.

Sultan Hamid, yönetici öngörüsüyle İstanbul'u müstahkem kılmak için boğazlara top bataryaları yerleştirdi.

İtalyan donanmasına bağlı savaş gemileri güçlü toplarının gürlemesini Dardanel'den içeri duyurdular. Kimi bataryalar yıkıldı fakat doğal müstahkem konumundan dolayı düşmana karşı direnebildi. İstanbul Çanakkale'den gelen yaralılarını ağırladı ama aynı zamanda Türk zırhlı gemileri Haydarpaşa önlerinde sönük kazanlarıyla rehavet içinde beklemedeydiler.

Fatih Sultan Mehmet'in kahramanca fethinde İstanbul'un (Konstantinopolis'in) efsanevi cesareti Türk tarihinde ölümsüzleşmişti.

Bu Osmanlı padişahı Gelibolu'ya ulaşır. 1452'de ferman çıkarıp memleketin her tarafından bin duvarcı ve taş ustasının gelmesini sağlar. Hemen ardından Boğaz'ın Avrupa yakasında kaleler inşa ettirir. Bizans İmparatoru Konstantin, Fatih'in sınırlarını terk etmesini ister. Bir işe yaramaz. Osmanlı sultanı şiddetli göz dağıyla geri gönderir elçileri. Ve projesini daha hızlı gerçekleştirmeye koyulur. Rumlar, Fatih'e karşı direnmek için hazırlanırlar. Deniz kıyısından başlayarak büyük *Boğazkesen* kalesi Rumeli Hisarı tepesine doğru yükselerek inşa edilir.

90 Bosfor, Boğaziçi; Dardanel, Çanakkale.

Fatih bir süre Edirne'ye çekilerek güçlü ordularla İstanbul'a saldırmaya hazırlanır. Orban adındaki Macar döküm ustası çok büyük bir top döker. Sultan tebdili kıyafet içinde ahalinin İstanbul'un fethedilmesiyle ilgili düşüncelerini öğrenmek için geceleri Edirne sokaklarını dolaşır.

Vezir ve paşa Fatih'ten korkarlar. Tebdili kıyafet içinde yatağında oturmuşken Halil Paşa elinde altın akçe dolu bir tepsiyle sultanın ayaklarına kapanır. "Ecdadımızın geleneğidir. Sultan vakitsiz çağırdığında huzuruna boş elle çıkılmaz. Velinimetim, bu getirdiklerim artık benim değil sizindir," der. Sultan, Halil Paşa'ya, altın akçeye değil İstanbul'un fethi için onun yardımına ihtiyacı olduğunu söyler. Halil Paşa, kendisinin ve ordusunun sultana olan sınırsız bağlılıkları ve sevgileriyle savaşılmaya hazır olduklarını, Tanrı'nın inayetiyle Rum illerindeki diğer şehirler nasıl fethedildiyse yine Tanrı'nın yardımıyla başkentlerini de fethedeceklerini söyleyip, kendisine güvenmesini ister.

İstanbul'un Rum ahali ise karmaşık kilise meselelerinden kaynaklanan sonuçsuz tartışmalara girmiş, kavgaya tutuşmuştur. İmparator, asilzadeler, kilise ruhanileri ve halk Latin Kilisesi ile birleşmeyi talep etmekte, başını Patrik Gennadios'un çektiği manastır keşişleri ruhani toplumu ise bu birleşmeye karşı çıkmaktadır. Amiral Notaras da birleşmeye karşı koyanları desteklemektedir. Latin Kilisesi ile birleşme genelgesinin okunduğu günden sonra sanki Ayasofya terk edilmiştir. Şiddetli çatışmaların neden olduğu karmaşada en fazla Rum ahali ezilmekte, birçoğu dinî görevlerini yerine getiremeden son nefesini vermekte ve gömülmektedir.

Böylesine ağır koşulların yaşandığı bir dönemde Fatih ordularıyla İstanbul'un üzerine yürüdü. Önlerinde elli çift öküzün çektiği 1453'ün meşhur topu olduğu halde Edirne'den İstanbul'a yola çıktı. İki yüz istihkâmcı yol açarken elli kişi de gerekli yerlerde köprü inşa ediyordu. 6 Nisan günü, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un karşısına 250 bin kişilik ordusunu yerleştirdi.

Eğri Kapı denen tepenin üzerinde otağını kurdu, ordu güçleri İstanbul'u kuşattı. Büyük top, gün içinde yedi kere gürleyerek gülle atıyordu. Fakat patlayarak parçalandı ve dökümcü Orban'ın da ölümüne neden oldu. Sultan Mehmet, içi ve dışı keçe ve öküz derileriyle kaplı tekerlekli dört büyük kule inşa ettirdi. Rumların savunması zayıftı. Beş bin kişilik az sayıdaki güçleriyle direnmiyor, onlara Venedik ve Cenevizli askerler destek veriyorlardı. "Rum ateşi" denen ve suda dahi yanmaya devam eden maddeyle düşman güçleri ateşe veriliyordu. Kule biçiminde inşa edilmiş mancınıkların bu ateşle alev alev yanmasına Fatih Sultan şaşıyordu.

Osmanlı donanmasını harekete geçirip Beşiktaş önlerinde demir attı. Kiosen beş gemiyle Rumların yardımına geldi ve deniz muharebesi başladı. Rum ateşinin kullanımından dolayı Osmanlı güçleri önemli kayıplar verdi. Fatih askerlerinin yenilgisini izleyerek hiddete kapıldı. Öfkeyle atıyla birlikte denize atılarak düşman gemilerinin ardına düştü. Kendisine bağlı askerler de onu izledi. Fakat izledikleri gemiler limana ulaşır Eski Saray'dan Balıkpazarı'na uzanan zinciri çektiler. Fatih kurnazlığıyla, karadan Beşiktaş kıyılarındaki yetmiş büyük gemiyi bir gecede İstanbul'un limanı Haliç'e indirdi. Şiddetli bir savaş başladı ve zafer Osmanlıların oldu. İmparator Konstantin Paleolog kahramanca savaşarak öldü. İstanbul, Türklerin oldu. Esir düşen Rumlar hükümdarları İmparator Büyük Konstantin'in mızrağa geçirilmiş kesik başını gördüler. Ayasofya Kilisesi 1453 yılı Mayıs ayının 29. günü camiye dönüştü. Orada ilk kez bir molla, Aya İoannis Chrysostomos'un ambionuna (minberine) çıkıp Muhammed'in *Kuran*'ını ve Fatih büyük mihrabın önünde Allah'ın Salat'ı denen yemek duasını okudu.

Her mahallesi cesetlerle dolu, yıkılıp harabe olmuş İstanbul'un yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Fatih çok sayıda taş ve duvar ustasının şehre getirilmesini sağladı. Hızla şehrin yeniden imarına giriştiler. Rumların büyük kısmı kılıçtan geçirilmiş,

bir kısmı da sürülmüştü. Onların yerine Sinop ve Trabzon'dan beş bin aile getirilip yeni inşa edilen binalara yerleştirildi.

Tarih, İstanbul'un asli yerlisi olduklarını iddia ederek başkalarını taşralı olmakla itham eden ve küçümseyenlerin sığ tartışmalarıyla ilgili olarak sessizce eğlenir. Kendini yerli adedenlerin aslında taşralı oldukları kanıtlanmıştır. Fatih, Bursa, Engüre'den⁹¹ gelen Ermeni göçmenleri altı değişik mahalleye yerleştirdi. Rumların günün birinde ayaklanabileceklerinden kuşku duyan Fatih, Ermenilere ise oldukça güveniyordu. Ermenilerin Bursa Episkoposu Hovagim'e de Patriklik makamı bahşetti.

91 Bursa ilinin Harmancık ilçesinin şimdiki adı. Çatalsöğüt köyü.

TARİHÎ İSTANBUL

G. Bolis, bizim (Ermeni) yazı dilimizde hâlâ *Püzantiyon* olarak anılır. Çünkü tarihî kaynaklara göre, İ.Ö. 650'de Püzas'ın kurduğu bu şehir, onun adıyla Püzantiyon olarak anılmıştır...

Roma İmparatoru Konstantin, 320 yılında, Püzantiyon'da imparatorluğa hükmetmeye başlayınca şehre Yeni Roma (Nea Roma) denmeye başlandı. Şehir, imparatorun adıyla anılan Konstantinopolis'le daha sonra tanıştı. Türklerin egemenliğinden sonra, *İstambol* (İslamların Şehri) adını aldı.

İmparator Konstantin ve Theodosius bu şehri surlarla çevirdiler. Fakat bu eski surların kalıntıları günümüze ulaşmadı. Depremler ve savaşlar bunların izlerini sildi. Günümüzdeki sur harabelerinin son imparatorlar zamanında inşa edilenler olduğu kabul edilmektedir. Sirkeci'den trenle yolculuk yaparken görülen sur kalıntılarının arasından Konstantin döneminden kalanlarını ayırt etmek mümkün değil. Bizans ve Osmanlı hükümdarları döneminde dahi eski surların üzerindeki 300 kule sırayla görülebiliyordu.

Tarihî eski kiliselerden sadece eşsiz *Ayasofya*, *Küçük Ayasofya* ve *Kariye Camii* ayakta duruyor. *Kariye Camii* hâlâ geçmişin görkemli izlerini taşıyan, eski ve yeni Ahit'ten konuların işlendiği mükemmel bir sanat işçiliğinin ürünü olan mozaik resimlerini koruyor. Küçük, zarif yapı zevkle inşa edilmiş.

Kariye Camii

Bizans döneminden kalan anıtlar arka arkaya çıkan yangınlarda yok olmasaydı İstanbul mazisiyle daha fazla övünebilirdi. Karanlık sokaklarda yükselen “Yangın var!” bağırıtlarına koşan cesur tulumbacıların çabaları geçmişin değerlerini ateşten kurtarmak için yeterli olamamış.

* * *

Üsküdar ve Beşiktaş’tan Karadeniz’e kadar uzanan Boğaz’ın iki yakasındaki kıyılarda eşi benzeri olmayan malikâneler sıralanmıştır. Türk, Boğaziçi’ni seviyor. Padişahlar, sultanlar, paşalar, *vükela* ve beyler kıyıları saraylarla donatmışlar. Boğaziçi Türklerden önce Yunanca “*Lemon*” (borazan, boyun-kanal) adıyla biliniyordu. Strapon’a göre burası Bizans’ın ağzı, Badhomos’a göre Pontus’un batı kapısı, Euribites’e göre ise Pontus’un anahtarıydı.

Fakat bu geçit bütün Avrupalı milletler arasında *Vosphor* (Bosphor) olarak bilinir. Yunanca “*Vos*”, boynuzlu büyük baş

hayvan ve “*poros*” geçit kelimelerinin birleşmesinden oluşur. Mitolojik-tarihî anlatıma göre ise bu ada kaynaklık eden olay şöyle yorumlanır: Rivayete göre, Arkialıların kralı İnaka’nın kızı İo, tanrı Zeus’un isteğiyle bu geçitten geçerek ineğe dönüşür. O günden bu yana geçit *Vosphoros* olarak anılır. Eski tarihçilerden Thiothauros, Strapon ve Bolipios, tufan öncesinde birçok neh- rin taşıdığı sel sularıyla aşırı kabaran Karadeniz’in Kianyan ağ- zını (*Boğaz-ıçi*) yırtıp Marmara’ya boşaldığı ve böylece Vosphor geçidinin açılmış olduğu konusunda hemfikirdir. Bu geçidin yanardağ patlamalarından dolayı açılmış olduğu da varsayılır. Fi tarihinde burada aralıksız yanardağ patlamaları olmuş. Argo- notlar geçide yaklaştıkları zaman, bölgenin kralı Phineos onla- ra, boğazın ağzındaki iki yanardağın faaliyet halinde olduğunu ve ateş püskürdüğünü duyurmuştur.

Tarihçi Kalme’nin kaleme aldığı yazılarda, Argonotların İ.Ö. 1269 yılında bu boğazdan geçmiş olduğu belirtilmiştir. Demek ki boğaz bu tarihten önce zaten açılmış.

İlk imparatorlardan bu yana, Boğaz’ın iki yakası yazlık ma- likânelerin inşası için en uygun yerleşim bölgesidir. Bugün de birçok İstanbullu yaz sıcaklarından korunmak için yaz mevs- mini Boğaz’ın kıyılarında geçirir.

Mükemmel doğal konumu nedeniyle İstanbul genelinde yazlıkların inşa edileceği harika yerleşim bölgeleri vardır.

İmparatorlar yazlık sarayların inşası için hesapsız para har- camakta birbirleriyle yarışmışlar. İmparator I. Anastasius ve I. Jüstinyen (I. Justinianus) döneminde, yani beşinci ve altıncı yüzyıllarda, İstanbul’un kara parçaları yazlık saraylar ve aynı za- manda korular ve çiçekli bahçelerle kaplanmıştı.

İmparatorlar 10. yüzyıldan sonra bu tatil cennetlerine daha da önem verip şenlendirdiler.

İmparator Aleksios, Manuel Komnenons ve II. İsaakios Angelos yazlık saraylarına çok bağlı olup buralarda uzun süre

Kariye Camii mozaiklerinden bir bölüm

ikamet ederler ve görkemli saraylarını çevreleyen ormanlarda ava çıkarlardı.

İstanbul'u yöneten imparatorlar aynı zamanda İstanbul dışında da cezbedici yazlık saraylara sahipti. Büyük Konstantin'in bütün yazı geçirdiği yazlık sarayı Tavros'a yakındı. Bu imparatorun Nikomedia'da kendine ait bir yazlık sarayı daha vardı. Roma imparatorları Diokletianus döneminden önce de Nikomedia'da kendilerine ait yazlık saraylar inşa ettirmeyi âdet edinmişlerdi.

Jüstinyen'in altıncı yüzyılın ilk yıllarında inşa ettirdiği İrea adlı yazlık saray bunların en meşhurlarından biridir. Jüstinyen orada Aziz Meryem Ana'ya adanmış bir kilise ile saraya ait bir de liman inşa ettirmiştir. Sarayın hamamı da hatırlanmaya değer. Ondan sonra gelen İmparator Küçük Justin (II. Justinus ya da Flavius Justinus Junior) de bu yazlık sarayı ve çevresini daha mamur hale getirdi. İmparator ise orada bir ihtiyarhane inşa edilmesine vesile oldu. İmparator Herakleios, aynı yerde Aziz

Yahya'nın anısına bir şapel inşa ettirdi. Konstantin *Berperujen*⁹² ise enfes güzellikteki yapılarla donattı yazlık sarayın bulunduğu bölgeyi. Prokopios'un tarihine göre, Jüstinyen'in karısı İmparatoriçe Theodora yılın önemli bir bölümünü himayesindeki saray erkânıyla birlikte deniz kıyısındaki bu yerleşim yerinde tatil yaparak geçirirdi. Bu yazlık saray bugün Fenerbahçe olarak bilinen yerdeydi.

Günümüzde Yedikule Ermeni Hastanesi ve Balıklı Mezarlığı'nın bulunduğu arazilerde Ermeni Arşaguni Hanedanlığı'ndan gelen İmparator Vasil döneminde, 9. yüzyılda inşa edilmiş *Bih(ğ)aynan*⁹³ adlı harika güzellikte bir yazlık malikâne bulunuyordu. Çevresindeki ormanlık alan büyük bir mesire yeri idi. Bu Ermeni asıllı imparator, Kutsal Bakire, Aziz Yahya, *Eğiseyi*⁹⁴ Konstantin ve Kırk İki Şehitlere adanmış kiliseler de inşa ettirmişti. Burada göller ve av alanları bulunuyordu.

Görüldüğü gibi, Bizans imparatorları dönemindeki yazlık saraylar genellikle *Yedikule* ve *Kalkedon* (Kadıköy) bölgelerindeydi. Boğaziçi kıyılarında ise, Çengelköy'de çok eski dönemde inşa edilmiş olan oldukça güzel bir yapı imparatorlar tarafından yazlık malikâne olarak kullanılıyordu. İmparator Jüstinyen çok harap olan bu yapıyı yıktırmayı tercih etmiştir.

Boğaziçi kıyılarındaki yazlık saraylar Osmanlı sultanları zamanında inşa edilmiştir. Bu dönemde, Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki çiçekli çayırarda güzel yazlıklar yükselir. Sultan III. Ahmed zamanında, Kâğıthane Deresi'nin Haliç'le buluştuğu bölge, içine alımlı havuzların, göz alıcı yapıların inşa edildiği ve bakını kendisine hayran bırakan çiçekli bahçelerle donatılmıştı. Bu

92 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

93 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

94 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

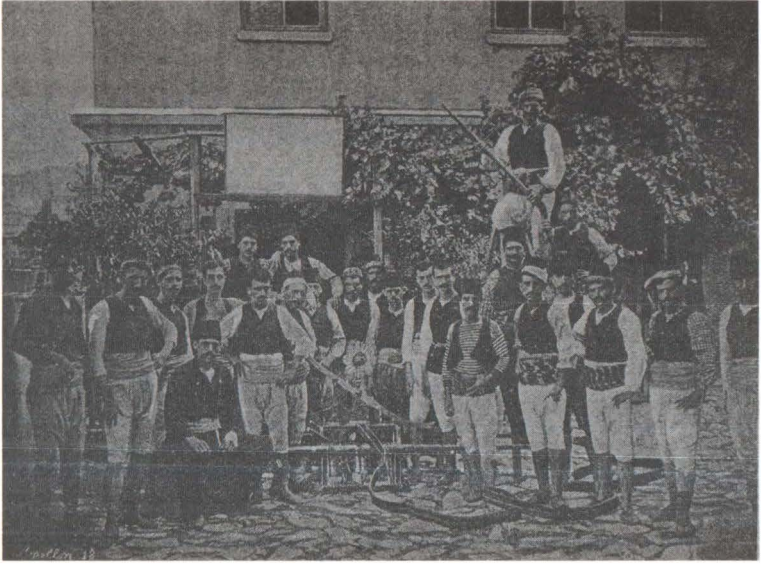
sultandan başlayarak imparatorluğun önemli Türk şahısları yaz tatillerini burada geçirmeye başladılar. Fakat 1730 yılında baş gösteren ayaklanmalarda bu güzelim yazlık bölgesindeki yapılar yakılıp yıkıldı. III. Ahmed'in halefi Sultan Mahmud deniz kıyılarındaki yazlıkların sayılarını artırıp çevrelerini çiçekli bahçelerle mamur hale getirdi. Sadece Kandilli'deki yazlık sarayı halkın kullanımına açtı. Aynı dönemde Boğaziçi'nin Rumeli kıyıları, imparatorluğun Türk ileri gelenlerinin yazlık malikânelerini inşa ettiği bölge oldu.

Boğaziçi eski çağlarda da önemli tarihî yapı ve olaylara tanıklık etmiştir. Mitolojik tanrı ve tanrıçalar Poseidon, Apollon ve Afrodite'ye adanan mermer duvarlı tapınaklar Boğaziçi'nin tepelerinde ışıldamıştır.

Hristiyan imparatorlar zamanında ise bu tapınakların yerini aziz ve azizelere adanmış kiliseler ve manastırlar almıştır.

Boğaziçi, Argonotların ardından, Doğu uygarlıklarının donanmalarının zafer geçitlerine tanıklık etmiştir.

Hristiyan imparatorlar saraylarından ayrılp Boğaziçi'ne indikleri zaman, bütün Bizans ahalisi neşe içinde bayram havası yaşırdı. İmparatorun gemisi değerli kilim ve perdelerle süslenerek, kırmızı ya da kayısı renginde bir örtüyle kaplanırdı. Bu büyük gemiye "Drungaryos" denen koruma birliği, yedi önemli prens ve sarayda görevli kâhyalar binebiliyordu. Geminin ismi "Ahrarion", yani "Harici" idi. Arşaguni Ermenilerinden İmparator Vasil'in saltanat gemisinin Boğaziçi'ne çıkışı ise daha görkemli olmuştu. Geminin adı "Dromon" (Akış) idi. Deniz savaşları için gerekli silahlarla donatılmış uzun bir gemiydi. Sıra sıra dizili kürekçilerin olduğu bölümlerin üstü kaplanarak kürekçiler korunabiliyordu. Bu gemide imparatora yakışır biçimde donatılmış koltuk ve sedirlerin olduğu ayrı bir bölüm vardı. Töreni izleyenlerin bindiği başka bir gemi, imparatorun gemisini izlerdi. Sophos-Filozof (lakaplı) İmparator Leon gemisinde prensleri, aristokratları ve öğretim üyelerini ağırlardı. Bu imparator

Tulumbacılar

Dromon gemisinin kaptanlık görevine Ermeni milletinden Levon adındaki bir şahsı getirmişti. Kürekçilerin kırmızı ve siyah renkte olmak üzere iki çift giysileri vardı.

Rumların gemilerle yaptıkları görkemli geçit töreni geleneği az çok Osmanlı sultanları döneminde de korundu. Bu yolculuk Türkler arasında “Göç” adıyla anılırdı. Sultanların, gövdelelerinin üst yarısı altın varakla kaplı, yer yer gümüş kakmalarla süslenmiş iki büyük saltanat gemisi vardı. Gemilerin burun kısmında saltanatı simgeleyen üstü kemerli ve kayısı renginde çuhayla kaplı tahtirevan bölümü bulunurdu. Örtüye asılı duran altın kaplama üç kandil, gece gezintilerini aydınlatırdı. Gemileri yirmi altı kürekçi yüzdürürdü. Tahtirevanın arkasında sultanın her sorusuna cevap vermekle yükümlü *bostancıbaşı* otururdu.

Geminin baş kısmında *haseki ağası* oturur, gerektiğinde sultana altın tepside *kahve* sunardı. *Silahtar*, *çuhadar*, *rikaktar* gibi diğer önemli ağalar sultanın önünde dizüstü oturmuş

olarak sıralanırdı. Saltanat gemisine bunlardan başka kimse binemezdi. Diğer saray erkânı başka gemilere binerdi. Saltanat gemisinin önünde ya da yakınında yol alan gemilerde bulunanlar yüzleri sultana dönük olarak seyahat ederlerdi.

Günümüzde saltanat tekneleriyle Boğaziçi'nde gezintiye çıkma geleneği artık yaşatılmıyor. Sultan kendisine tahsis edilen buharlı bir tekneyle cuma namazından sonra Beylerbeyi ve Beykoz köşklerini ziyaret ediyor.

Karadeniz'in ağzından Beşiktaş'a kadar uzanan Boğaziçi bölgesi geçmişin mitolojik tanrılarının yaşayıp hüküm sürdüğü alan olmuştur. Geçmişteki söylencelere göre geçidin anahtarı Poseidon tarafından korunur. Boğaziçi'nin kilidini açıp geçmek için ise Poseidon anahtarı gereklidir...

Tarih kitaplarının sayfalarını karıştırarak bir an onlardan günümüze ulaşan hikâyelerin eşliğinde Boğaziçi'nin iki yakasında gezinelim.

Boğaziçi günümüzde, Hıristiyanlık öncesinde ve Bizans döneminde onu süsleyen güzel yapılardan mahrum kalmıştır.

Sultan Aziz döneminden itibaren yapılan saraylar ve köşklere ki Boğaziçi'nin harikulade doğal güzelliğine takılmış inciler olabilmıştır.

Zaman değirmeninin öğüttüğü geçmişin tarihî eserlerinden iz kalmamış ve unutulmuş olsa da onların hikâyeleri, geçmişte kalan varlıkları günümüz Boğaziçi'nin de övgü kaynağıdır. Geçmişin güzelliklerini hatırlayarak bugünkü Boğaziçi'ni seyre daldığımızda, doğal görüntüsüne daha bir şefkat ve hayranlıkla bağlanabiliriz.

Tanrı, Boğaziçi'nin sihirli tabii görünümünü en şairane bir ânında çizmiş olmalı.

Vapur, Büyük Köprü'den ayrılıp seyre koyulduğu anda, Galata'da yükselen yapılar ve camilerle Doğu'nun ve Batı'nın uyumlu güzel manzarası önümüze serilir.

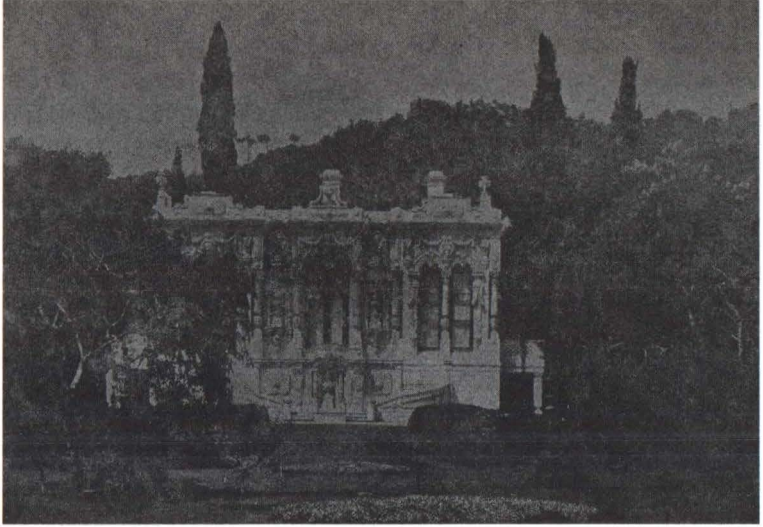

Tophane

Tophane asırlardır süren işine devam ediyor. Orada hâlâ savaş silahı olan topların döküm işi yapılıyor. Meydanda sıralanmış toplar hazır bekliyor. Eğer yolunuz karadan oraya düşerse Sultan Mahmud Çeşmesi'ndeki mermer işçiliğinin zarafetine hayran kalırsınız. İstanbul'un harika güzellikteki çeşmeleri arasında bu çeşme insanın yüreğine işleyen sevimliliğiyle eşsizdir. Bu çeşmenin dört tarafını kaplayan ve zarif bir güzelliğe sahip taş oymaları, sanki iğneyle kanaviçe üzerine işlenmiş çiçek desenlerinin taşlaşmış halidir.

Vapur, Kabataş iskelesine yanaşıyor. Bizanslı Tionesyos'a göre, Halkis adlı bir müzisyen her gün Kabataş sahiline oturup şarkı söylemeyi alışkanlık haline getirmiş. Denizin derinliğinde onun sesini duyan denizkızı Delfin, su yüzüne çıkarak hayranlıkla onun şarkılarını dinlermiş.

Denizkızı Delfin'in, Halkis'in ezgilerini hayranlıkla dinlemesini kıskanan Çoban Karandas onu öldürmüştü. Müzisyen Halkis, Delfin'i buraya gömdükten sonra yöreye Delfin ve Karandas adını vermiş.

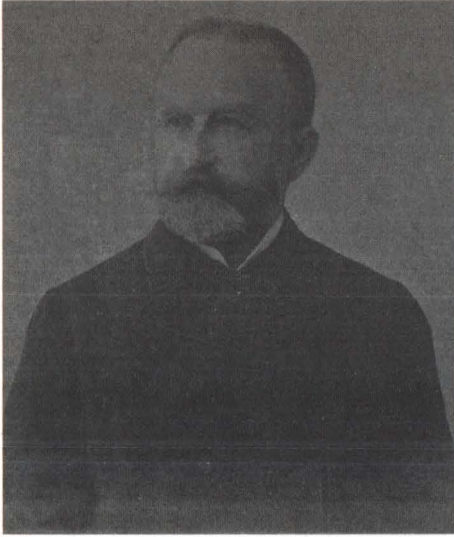
Ihlamur Köşkü

Vapurdan görünen Dolmabahçe, saltanat saraylarıyla göz kamaştırıyor. Eskiden de burada sultanların 1679'da yaptırdıkları küçük bir yazlık saray vardı.

Beşiktaş sırtlarında bulunan sükûnet içindeki Ihlamur Köşkü bir harikadır.

Vapur, Kabataş'tan sonra Beşiktaş iskelesine uğruyor. Şair Beşiktaşlıyan'ın hatırasını yad etmemize vesile olan bu yöre bizlerin yüreğine su serper. *H(y)ason(i)*⁹⁵ gemisiyle burada karaya yanaşmıştı. Bugün Sultan Hamid'in Yıldız Sarayı'nın bulunduğu tepeye eskiden *Akra* (Uç), tepenin uç noktasına ise *Petra* (Kaya) denirmiş. Bölge beşiği andırdığı için Türkler Beşiktaş olarak adlandırmışlar. Panteist dönemde burada taştan yapılmış Apollon Tapınağı vardı.

95 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

Mikael Portakalyan

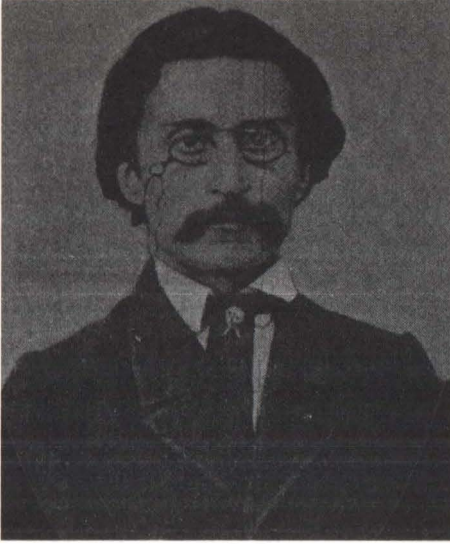
Vapur, Beşiktaş'tan sonra Ortaköy'e ulaşıyor. Hagop Balyan Bey'in şevkle desteklediği genç, dinamik güçler Krikor Odyan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Sirapyon Hekimyan ve Tovmas Terziyan Ermeni edebiyatı ve tiyatrosunun yeniden doğuş fikrini burada olgunlaştırmışlardır. Araştırmacı Mikael Portakalyan Paşa uzun yıllar yaşadığı bu semttteki kütüphane-

nesinde, yıllarını vakfettiği *Yeğişe Tarihi* adlı incelemesini kaleme almıştır. Milletsever Andonyan Cemiyeti onun mirasını korumak, hatırasını yeni kuşaklar arasında canlı tutabilmek umuduyla çalışmalarını burada sürdürmekte. Milletimizin değerli yazar ve araştırmacısı *Sırpazan Ormanyan* da bu cemiyetin bağrında yetişmiştir.

Tarih, Patrik Hovhannes Golod'un himayesinde yenilenen ve vaazlarına tanıklık eden Ortaköy Aziz Meryem Ana *Khnt-ragadar*⁹⁶ Kilisesi'nin öyküsünü unutmamıştır. İlk çağlarda Arkiyalılar yerleştiği için burası önceleri Arkiyon adıyla bilinirdi. Paşaların yeni mimari üslubuyla inşa ettirdikleri yazlık yalılar burada görülebilir.

Ortaköy'den biraz ileride Kuruçeşme köyü bulunur. Aya Dimitri'ye adanmış kilisenin tarihi çok eski zamanlara uzanır. Tepedeki derin mağarada Ayazma Suyu'nun kaynağı bulunur.

96 Khntragadar: Dilekleri ihya eden. Kilisenin onarımı 1726'da yapılmıştır.

Sirapyon Hekimyan

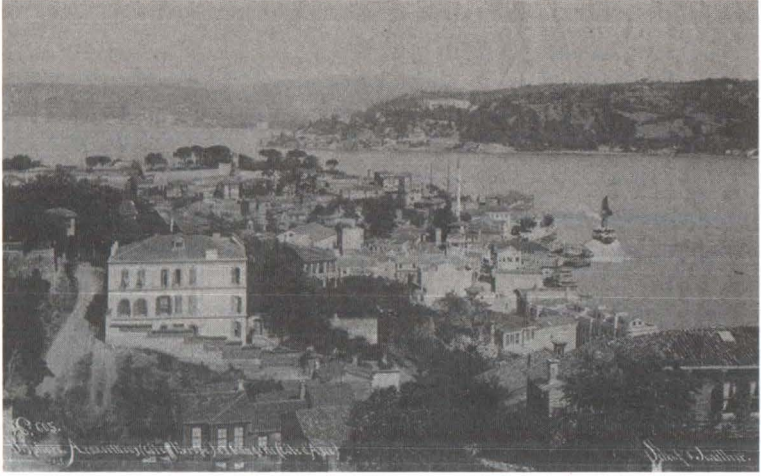
Kamış ve sazlıklarıyla meşhur olduğu için çok eskiden bu köyün adı *Kalamos*'tu. Burada Surp Haç Ermeni Kilisesi ve bir başka ayazması olan Ayi Nikola Rum Kilisesi ile sultanlara ait şık saraylar vardı. Meşhur Düzyan Ailesi bu bölgede yaşadı. Bu ailenin himayesindeki Ermeni tarihi araştırmacısı Hayr Arsen Pakraduni, *Hayg Destanı* adlı eserini burada kaleme

almıştır. Ömrünü araştırmalarına vakfeden bu din adamının çalışma odası geçen yıl tahrip edildi.

Kuruçeşme'nin hemen karşısında bulunan küçük ada Ermeni mimar Balyan ailesine aitti. Sultan Hamid, Ermenilerin burayı silah deposu yapabilecekleri kuşkusuyla adaya zorla el koymuş. Günümüzde *Şirketi* (Hayriye) vapurlarının bakımı için kullanılıyor.

Sahilden yürüyerek Kuruçeşme'den Arnavutköy'e gidebiliyor. Tarihçiler, İmparator Konstantin'in burada Mikael Kilisesi'ni inşa ettirdiğini kaydetmişler. Sultan II. Mehmet bu kiliseyi yıktırıp taşlarını Rumeli Hisarı'nın inşasında kullanırtmıştır.

Bölgeye yerleşen ilk göçmenlerin Arnavutlar olduğu varsayımından yola çıkarak buraya Arnavutköy adı verildiği söyleniyor. Burada mucizevi şifalı sularıyla Ayi İlya, Ayiya Kiriaki, Ayi Paraskevi, Ayiyos Onufriyos anılmaktadır.

Arnavutköy

Bu köyden sonraki bölge Akıntı Burnu olarak anılmaktadır. Eskiden Rumlar buraya “*Mega Revma*”⁹⁷ derlerdi. Rivayete göre, eskiden yengeçler buradaki akıntının şiddetinden dolayı sudan çıkmaya mecbur olur ve karadan kayarak diğer tarafa geçebilirmiş.⁹⁸ Bugün dahi akıntının şiddetine tanık olabilirsiniz. Elinde bayrak tutan bir bekçi vapurların güvenliği için burada bekliyor. Kayıkçılar ise buraya ulaştıklarında, kürekleri bırakıp karaya bağlı halatlarla kayıklarını çekiyorlar.

Şirin bir koyda, İstanbulluların ağaçların gölgesinde oturup müzik dinlerken Boğaziçi’nin hoş manzarasını seyredebildikleri Bebek Halk Bahçesi görünüyor.

Peralı İngiliz ve Amerikalılar, sayfiye hayatının tadına varmak için yazları Bebek’e geliyorlar. Arnavutköy’den Bebek Bahçesi’ne ulaşmadan önce, Sultan Sarayı adıyla anılan Ahmet Fethi Paşa’ya ait büyük eski köşk dikkat çekiyor. Bebek Bahçesi’ne

97 Yunanca, büyük felaket.

98 Bu rivayet, yengeçlerin akıntıdan dolayı mı yoksa çiftleşme dönemlerinde bu bölgede karaya çıkıyor olmalarından mı, aslı henüz aydınlatılamamış İstanbul’un binlerce hikâyesinden biridir.

yaklaşınca kıyıda görkemli mimarisiyle Hıdiv Abbas Paşa'nın validesine ait saray bulunuyor.

Rivayete göre, eski şehzadelerden biri, yazlık sarayın bahçesinde dolaşırken bir yılan görür ve bakıcılarına bunun ne olduğunu sorar. Onlar da şehzadenin korkmaması için, onun “bebek” olduğunu söylerler. Şehzade buna çok sevinir ve bahçeye “Bebek Bahçesi” adını verir.

Eski çağlarda burada tanrıça Afrodit'e adanmış bir tapınak vardı.

Bebek'ten Rumeli Hisarı'na varmadan önce çok geniş bir *mezarlık*⁹⁹ görülür. Buraya Fatih Sultan döneminde savaşta ölen askerlerin naaşları gömülmüştür. İmanlı Türkler buradan geçerken ellerini açıp Allah'a dua ederler.

Bu *mezarlık*ın ardındanki tepede Robert Koleji'nin¹⁰⁰ binaları yükselir. Buradan Boğaziçi'nin manzarası harikadır. Bu okula her millettten öğrenci kabul edilir ve lise düzeyinde bir eğitim alarak mezun olurlar. Öğrenciler Amerikalı profesörler sayesinde yüksek derecede eğitim alırlar. Mezunlar uzmanlık eğitimi almak için yurtdışındaki üniversitelere gitme ihtiyacı duyarlar. Eğitimcilerin amacı öğrencilere dinamik bir kişilik kazandırmaktır.

Hıristiyanlık öncesi dönemde bu tepelerde bulunan ve tanrı Hermes'e atfedilen tapınakta onun için ayinler düzenlenirdi. Burası Boğaziçi geçidinin en dar olduğu mevki olarak kabul edilir. Darius, Samoslu mimar Manorokli'ye burada bir köprü inşa ettirmiş ve ordularını boğazın iki yakasından hareket ettirebilmiştir. Darius, tepenin üzerine mermer sütundan iki anıt diktiler birinin üzerine Asur, diğerine ise Yunan dilinde yazdırmıştır. Daha sonra Bizanslılar bu sütunları İstanbul'a taşıyıp Afrodit Tapınağı'nın inşasında kullanmışlardır.

99 Şimdiki adıyla Aşiyen Mezarlığı kastediliyor.

100 Günümüzde Boğaziçi Üniversitesi.

Bebek

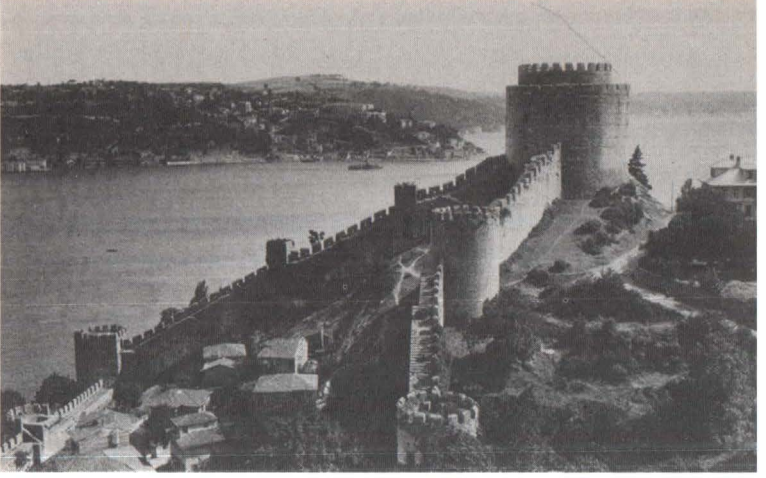
Darius, bu tepenin üstündeki kayalara oyulmuş çok güzel bir koltuk yaptırmış ve oradan Boğaziçi'nin güzelliklerini seyretmiştir.

Fatih Sultan Mehmet ise İstanbul'un fethi sırasında bu tepelere yerleştirdiği toplardan mermer güller attırmıştır.

Buranın az ilerisinde bulunan köy, hisarın adıyla anılır. Bu köyün ardından Balta Limanı denen, küçük şirin vadilerin arasından Kimarrus Deresi'nin aktığı ve eski taş ocaklarının oyuklarının olduğu bir köy gelir. Burası, yaptırdığı liman ve tersane nedeniyle Fatih'in Kaptan-ı Deryası Baltacı Kaptan Paşa'nın adıyla anılır.

Burada, daha sonradan Sultan Mecit'in kızı Fatma Sultan'ın da malikânesi olan Reşit Paşa Sarayı bulunur. Büyük devletler ile Osmanlı İmparatorluğu, 1838 ve 1849 kapitülasyon anlaşmalarını bu sarayda imzalamışlardır.

Vapur sahilinden Boyacıköy, Emirgan, İstinye, Yeniköy, Kallender ve Tarabya köylerini izleyerek Büyükdere'ye yol alır. Bu köylerin arasına büyük devletlerin konsolosluklarının yazlık malikâneleri serpilmiştir. Şehrin meşhur otellerinden İzmir Pa-

Rumeli Hisarı

las ve Tokatlıyan Otel'i'ni de burada anmak gerekir. Bu iki otelin işletmeciliğini, İstanbul'un en namlı otelcisi Ermeni Mıgırdiç Tokatlıyan Efendi yapmakta.

Boğaziçi'nde en çekici köy-kır yaşamının sürdürülebildiği yöre Büyükdere'dir. Ermeni asilzadeleri burada yaşarlar. Genellikle ahşap, fakat zevkli ve ince bir işçilik ürünü olan ve yazları ikâmet edilen deniz kıyısında dizili yalıların ardında koyu bitki örtüsünün kapladığı yamaçlar yükselir.

Büyükdere'den sonra vapur Mezar Burnu'na ulaşır. Zamanında burada tanrıça Venüs'e adanmış olan bir tapınak varmış, denizciler onun mabedi önünde inançla ibadet etmişler. O dönemler buraları, vadileri kaplayan koruluklar arasındaki şifalı su kaynaklarıyla ünlüydü. Günümüzde Hünkâr Suyu, Kestane Suyu, Çırçır Suyu olarak anılan her bir kaynak kendine has şifasıyla hastalıklara derman olur. Ahali cuma ve pazar günleri eğlenmek için buradaki mesire yerlerine gelir.

Bu kaynak sularının yanı sıra, oldukça yükseğe yerleşmiş olan Yeni Mahalle köyü ziyaret edilebilir. Bu köyün yerleşik ahalisi Ermeni ve Rum balıkçılarıdır. Orta sınıf Ermeni toplumu,

Yeni Mahalle

yaz aylarında bu köye yazlığa gelir. Birbirlerine bitişik olarak inşa edilen bu evlerin çoğu ahşaptır ve mütevazı dış cepheleleriyle şark dünyasının sükûnetli görüntüsüne sahiptir. Sahil kıyısındaki kahvehaneler, önlerinde her zaman geleneksel **düz**,¹⁰¹ **rakı**, **mezeler** olan müşterilerle dolu. Sürekli esinti olan tepede sık ağaçların gölgelediği *Fırıldakh* adlı kahvehaneden seyredilen manzara harikulade. Ermenileri ve Rumları ağırlayan çok sevimli bir yer burası.

Karadan yürüyerek Rumeli Kavağı'na ulaşmak mümkün. Tepeye doğru çıkan yolda ilerlerken önünüze eşsiz manzaralar serilir. Bir zamanlar bu tepelerin yamaçlarında denizcilerin Poseidon için teke kurban ettiği mabetler varmış. Bu tapınaklar sonradan kiliseye dönüştürülmüş. Ancak günümüzde o yapılar-dan hiçbir iz kalmamış. Yalnızca *çiroz* balığı kurutuluyor.

Vapurun Boğaziçi'nin bu yakasında uğradığı son iskele, Rumeli Kavağı. Eskiden buraya *Karataş* denirmiş ki bu, denize set çeken kara bent anlamına gelen "*mavromolos*"un Türkçeleştirilmiş halidir. Sultan IV. Murad'ın 1622'de inşa ettirdiği kalenin kalıntıları hâlâ duruyor.

101 Düziko: İçinde anason, sakız gibi kokulu maddeler olmayan üzüm rakısı.

Geçidin karşı tarafında Anadolu Kavağı tepelerinde de IV. Murad'ın yeniden inşa ettirdiği kalenin harabeleri görülüyor. Kale harabelerinin duvarlarında Cenevizliler ve Bizanslılardan kalan silah ve savaş sembollerinin izleri hâlâ duruyor. Kalenin kimi bölümlerinde eski mabetlerin mermerleri kullanılmış. Çok tanrılı dönemde bu tepeyi tanrı *Dios'a*¹⁰² adanmış olan görkemli bir tapınak süslüyordu. Denizciler yeni bir deniz yolculuğuna çıkmadan önce onlarca kurban adak ediyor, tapındaki on iki tanrı ve tanrıça deniz yolcularının dualarını dinliyor, Arkoniya-ların çocuklarının hediyelerini kabul ediyorlardı.

Mezar Burnu'nun karşısında *Yuşa Dağı* görünür.

Tarihçilere göre, bu tepedeki duvarlarla çevrilmiş mütevazı mezarda gömülü olan yiğit, Eski Ahit'te sözü geçen Yuşa değil babayiğit savaşçı Amikos'tur. Müslümanlar, küçük bir caminin de bulunduğu bu türbeye büyük bir saygıyla hürmet ediyorlar. Caminin imamı bana hayranlıkla bu babayiğidin faziletlerini anlattı.

Mezarın uzunluğu altı, genişliği ise iki metre boyunda. Adak için ziyarete gelenler, elbiselerinden kopardıkları parçaları kabri gölgeleyen ağaçların dallarına bağlamışlar. Müslümanlar Hâkim Yuşa peygamberin burada gömülü olduğuna inanırlar. Zamanında burada Satiros Tapınağı inşa edilmiş. Bu tapınak, daha sonra Başmelek Mikael'in mabedi olarak anılmış ve ardından da Aziz Bantaleon'a adanmış kiliseye dönüştürülmüştür. Dağın tepesindeki *Gümüş Suyu* çeşmesi meşhurdur

Tepenin yamaçlarına yeni inşa edilmiş ahşap evleriyle insana kâğıttan yapılmış peyzaj izlenimi veren köyün adı Beykoz'dur. İskelenin yanı başında güzel bir kahvehane vardır. Tatil günleri Beykoz'un çayırırlarında toplanan kalabalıkların birbirleriyle uyumlu dalga dalga neşeli hareketliliği tam bir film şeridi gibi akıp gider gün boyu.

102 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

Bu yörede yıllanmış ulu ağaçlarıyla sevimli koru ve ormanları, ağaçlıklı yolları görmeniz mümkündür.

1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı'nda, Çarlık Rusya devletine karşı savaşan Britanya ve Fransız donanmaları bu köyün sahilinde demirlemişler.

Bu bölgenin sahiline eskiden, sarayını buraya inşa ettirdiği için, Amikos Limanı denirmiş. Türkler ise köyü, çeşmesinin yanındaki ulu ceviz ağacından dolayı Beykoz olarak anıyorlar. “Beyük” (büyük) ve “koz” (ceviz) kelimelerinin bileşiminden meydana gelen bir ad olduğu varsayılır.

Beykoz'dan sonra gelen ve Çubuklu denen köy, geniş vadisini kaplayan sık ağaçlı ormanlarıyla gezilip görülmeye değer. Manastır rahibi Aleksandr burada *Agimiti* (Uykusuzlar) diye bilinen tarikatı kurmuştu. Bu manastıra, Aziz Yuhanna'nın fakirlik düsturunu izlediği için “Huzursuzlar” adı verilmişti. Bu manastır keşişlerine has dinî ibadetin şekli, aralıksız şarkı söyleyerek dua etmektir. Kurucusunun da burada defnedildiği bu tarikat manastırı 5. yüzyılda kurulmuştu.

Tabii güzelliklerin huzurlu görüntüsüyle Göksu köyü meşhurdur.

Uzakta, içeri doğru birbirini kucaklayan üç ağacın gölgesinin altında bir kır kahvesi vardır. Dinlenip eğlenmeyi seven İstanbullular, kayak ya da muhacir arabasıyla buraya gelirler. Tarla ve bostanlara dağılmış Arnavutlar, yorulmak nedir bilmeden toprağı işlemekle meşguller. Ormanın içlerinden gelen paşa aileleri, uzun gri giysileri içinde sararmış gözleri, kansız yanakları ve soluk yüzleriyle sessiz sedasız yürüyerek uzaklaşıp gidiyorlar. Onlardan geriye kendi dünyalarına dalan düşünceli büyüçülerin üstümüzde bıraktığı izlenim kalıyor. Bu yöre genellikle Asya'nın Tatlı Suları adıyla bilinir. Deniz ve derenin kenarında çok hoş çayırılar vardır. Köyün sevimli bir çeşmesi ve çeşmenin biraz ilerisinde dış cephesi oyma taş işçiliğinin güzel örneği olan

Büyük Köprü

imparatorluk sarayına ait bir köşk¹⁰³ vardır. Köşk 1740 yılında I. Mahmud tarafından inşa ettirilmiş. Sultan III. Selim 1795'te köşkü onartmış. Abdülmecit'in annesi Valide Sultan ise 1815'te yeniden yaptırtmış. Bu yöredeki çayırlar da halkın rağbet ettiği mesire yerleridir.

Limanın bulunduğu bölge, zamanında burada oldukça kanlı deniz savaşları yaşandığı için dehşeti çağrıştıran "Kanlıca" adıyla anılır.

Vapurdan kıyıya bakıldığı zaman Anadolu Hisarı dikkatleri üstüne çeker. Bir anıt olarak korunan harabe durumundaki kaleyi Yıldırım Beyazıt inşa ettirmiştir.

Boğaziçi'nin Asya yakasında Kandilli denen şirin köyü de görebiliriz. Hristiyanların çok eskiden beri yerleşip ziyaret ettikleri bu köyün eski adı *Nikopolis*'ti (Barış-Huzur Kenti). Bir zamanlar burada toprağın altında, üstünde Grekçe yazılar olan haç şeklinde mezar taşları bulunmuştu. Ermeni mahallesinde

103 Küçüksu Kasrı.

ise, bir buçuk asır önce, deniz seviyesine yakın bir yükseklikte yerin altında taştan yapılmış kemerli bir mezarda kandil ve yağışesi bulunmuş. Aynı zamanda yeraltı su kanallarının varlığı da keşfedilmiş. Rivayete göre, padişahın karısı burada denizde boğulduğu için “Kan-dilli” denir. Başka bir rivayete göre ise yüksek bir kafeste asılı duran gece kandilinden dolayı köyün adı Kan-dilli’dir.

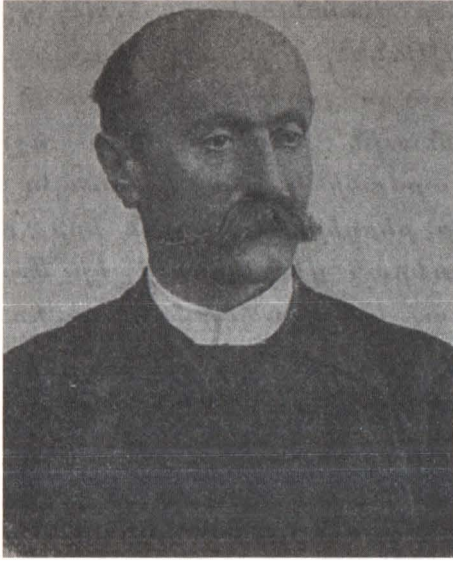
Günümüzde Avrupalı aileler ve Türk ileri gelenlerinin aileleri bu köye yerleşmekte. İskelenin yanında bakımlı ağaçlarıyla sevimli bir saray var.

İcadiye denen tepedeki yerleşim yerinin ismi Vaniköy’dür. Birçokları bu tepeye tırmanıp oradan Boğaziçi’nin geniş manzarasını seyrediyor. Bir zamanlar o tepeden arka arkaya atılan yedi top, İstanbul ahalisine çıkan yangınları haber verirdi.

Buradan Çengelköy’e geçebiliriz. Bu köyün eski adı olan *Chrysokeramis*’i, “altın seramik” diye çevirebiliriz. Eskiden burada bulunan kilisenin cephesindeki sıva, güneş ışınları vurunca altın gibi parladığından bu adı almış. Jüstinyen, buradaki harabe halindeki eski sarayları onartıp nedamet eden kadınlar için manastır inşa ettirmiş. Türklerin ise buraya Sultan II. Mahmud’un deniz kıyısında bulduğu çapadan dolayı Çengelköy dedikleri rivayet edilir.

Vapurun ilerlemesiyle birlikte, Bulgurlu Dağı’nın eteğini kaplayan Beylerbeyi saltanat sarayı ihtişamı ve engin şefkatli bağıyla karşınızda süzülür. Fransız İmparatoriçesi Eugenie, 1870 yılında Sultan Abdülaziz’i ziyaret ettiğinde bu sarayda ağırlanmıştı. Bu yörenin ismi Beylerbeyi’dir, eski adı ise *Nağalon*’du.¹⁰⁴ İmparator Konstantin kendi döneminde burada Kutsal Haç Kilisesi’ni inşa ettirmişti. Eski krallar da yazlık saraylarını burada yaptırıyorlardı.

104 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

Rafi (Reteos) Berberyan

Vapur İstanbul'a dönmeden önceki son durakları olan Kuzguncuk'a, oradan da Üsküdar'a uğrar. Ahalisinin çoğunluğu Musevi olan Kuzguncuk'ta bir tane sinagog vardır. Ahalinin bir kısmı ise Ermeni'dir.

Üsküdar'ın eski adı *Chrysopolis*'ti (Altınşehir). Bizanslılar zamanında burası surlarla çevrili olup içinde saltanat sarayları, yaz-

lıklar inşa edilmişti ve balıkhaneler vardı. Persler ve Türklerle yapılan bitmez tükenmez savaşlarda bu yapılar yakılıp yıkılıp harabe oldu.

Kanun-i Sultan Süleyman Han'ın kızı 1547'de burada cami inşa ettirdi.¹⁰⁵ Nur Banu Sultan da 1577'de bir başka cami yaptırdı.¹⁰⁶ Diğer padişah eşleri Üsküdar'a başka camiler inşa ettirip burayı camilerle donattılar. Ermenilerin toplu yaşadığı mahallelerden Selamsız, tarihî Surp Haç Kilisesi ile meşhurdur. Aynı şekilde, *Yeni Mahalle'deki* Surp Garabed Kilisesi de anılmaya değer. Vankın ve *Yerusağemadun*'un (Kudüs Evi)¹⁰⁷ anısı burada korunmakta. Burada öğretmenlik yapan değerli öğretmen Berberyan, kendi adını taşıyan ortaokulun da kurulmasına vesile olmuştur. Bu eğitim kurumu onun ölümünden

105 Mihrimah Sultan Camii.

106 Atik Valide Camii.

107 Kudüs'e hac yolculuğu yapan müminlerin hac güzergâhında barındıkları kutsal mekânlar.

sonra da faaliyetlerini sürdürmekte ve *Üsküdar Cemaran*'ın¹⁰⁸ yarım kalan işlevini tamamlayabilmek için çabalamaktadır.

Eskiden, harika konuma sahip bu köyün bulunduğu tepenin doruğunda, içinde inek heykelinin olduğu taştan yapılmış bir mabet bulunuyordu.

Vapur, Üsküdar iskelesinden ayrılıp Kız Kulesi'nin yanından geçerek Büyük Köprü'ye doğru yolculuğunu bitirir.

Dört saatlik zaman diliminde, vapuru terk etmeden harika görüntüleri ve tarihî yapıları seyrederek Boğaziçi'nin her iki yakasını gezmek mümkündür.

G. Bolis, 1 Haziran 1912

108 Cemaran Okulu: İstanbul'daki ilk Ermeni yüksek okuludur. Balyan ailesinin yardımlarıyla 1838'de Üsküdar Yenimahalle'de yatılı olarak açıldı. Ermenice, Türkçe, Fransızca, fizik, matematik, kimya, coğrafya gibi derslerin yanı sıra, güzel sanatlar, ahlak, adabı muaşeret gibi dersler de veriliyordu. Okul binası 1887'de yandı ve 1911'de Levon Semerciyan tarafından kâğıt olarak yeniden yaptırıldı, o tarihten itibaren de Semerciyan-Cemaran adıyla anılmaya başlandı. Son olarak Kalfayan Okulu'yla birleşmiştir.

PRİNKİPO

Bizans'ın Prens Adaları'ndan Prinkipo'yu birkaç kez bir turist merakıyla gezerek hayran kalmışımdır. İstanbul'un çeşitli yöreleriyle ilgili izlenimlerimi kaleme aldığım yazıları yeniden okuduğumda, şimdiye kadar Prinkipo hakkındaki izlenimlerimi yazmamış olduğuma şaşırdım ve kendi kendime bunun nede-nini sordum. Haklı bir gerekçem vardı: Bu ada hakkında yazmak için bugüne kadar edindiğim izlenimleri yeterli görmemiş ve tamamlamak istemiştim.

Dün adanın çevresini dolaşan büyük turu yapıp Aya Yorgi Tepesi'ne çıkarak eksiklerimi giderdim.

İstanbul'un yerlisi "*Hay-Layf*"ın¹⁰⁹ sayfiye yeri Prinkipo'dur. Avrupalı ileri gelenler ise yaz aylarını Tarabya'da geçirmeyi tercih ederler. Fakat İstanbullu zengin kesimin pazar gezileriyle ilgili genel bir fikir edinmek için mutlaka Prinkipo iskelesini görüp gezmek gerekir. Vapurdan çıkar çıkmaz renkli bir kalabalık çevrenizi sarar. İskele çıkışındaki kalabalığı oluşturan her erkek ve

109 Yazar burada kelime oyunu yapıyor. "High", İngilizce "yüksek" demek, "Hay" ise Ermenicede "Ermeni" anlamına geliyor. Yazar bu iki kelime arasındaki ses benzerliğinden yararlanarak, "İstanbul'un yerlisi yüksek sosyete" cümlesiyle Ermeni cemaatinin ileri gelenlerini de taşlamak istiyor. "High Life", aynı zamanda Emile Ehret tarafından ilki 1879 yılında hazırlanan Fransa'nın en eski "mondain-yüksek sosyete" rehberinin adıdır.

Prinkipo (Büyükada)

kadın, biraz da sonradan görme gösterişi içindeki giysileri ve takip takıştırdıkları süslerle, sanki birbirleriyle yarışmaktadır. Siz iç içe geçmiş kalabalığın arasından kendinize bir yol açıp ondan sıyrılmaya çabalarken pembe, gök mavisi ya da zambak renkli ve dantelli şemsiyelerin rengârenk gölgeleri altında takındıkları asilzade pozlarıyla bu insanların size gülümsediğini görürsünüz. Kalabalıktan kurtulduğunuz an, sağınızda kalan gazinoya birlikte manzara tamamlanır. Burada, “*Cafe Chantane*”¹¹⁰ taklit eden ses ve tavırlarıyla sıradan kadın şarkıcılar müşterilerini büyülerler. İstanbullular virtüözleri eleştirmekten geri kalmazlar

110 1789 Fransız Devrimi’nin eski rejimin soylular için tiyatroya tanıdığı ayrıcalığı kaldırmasıyla Paris’te halkın eğlendiği konser salonları, “Cafe Concert”ler açılmaya başlar. Farklı seslerin bulunduğu bu gösteri ve eğlence mekânları 19. yüzyılın başında yasaklanır. 1848 Şubat Devrimi’yle yeniden özgürlüğüne kavuşan halkın eğlence mekânları, özellikle sosyal içerikli şarkıların denetlenebilmesi için 1849’da yayımlanan yönetmelikle valiliğin denetimi altında faaliyetlerini sürdürebilirler. Paris Komününün yenilgisi ardından III. Cumhuriyet, kontrole tabi bu türden toplantı, gösteri ve eğlence yerlerinin Fransa’nın diğer şehirlerine yayılmasını teşvik eder. Ardından benzerleri bütün Avrupa ve dünyaya yayılır. 20. yüzyılda kişiyi kendi eleştirel yaratıcı kültüründen koparan devlet denetimindeki tüketim kültürü, “kitle kültürünün” temelleri de böylece atılmış olur.

ama insanın içini bayıltan sıkıcı konserleri zevkle seyrederek. Anlaşılması zor bir çelişki...

Ermeni toplumunun en seçkinleri addedilen şahıslar da şimdi bu adaya gelmeyi tercih ediyorlar. Ermeni bakan, Ermeni vekil, Ermeni yazar ve Ermeni kadın yazar Prinkipo'da toplanıyor. Böyle olmasına da şaşmamalı... Mademki Prens Adası soslara ait, Ermeni de asilzadelerden geri kalmamalı!..

* * *

Öğlen Stepan ve Levon Yerazyanlar ve yüzü Prens Adası'nın genel görünümü gibi güleryüzlü olan ufaklık Ara Zamanyan ile birlikte faytona bindik.

Fayton Prinkipo'nun çevresini kapsayan büyük turu yapmak için yola koyulduğu anda karşımıza yol sulama arabası çıktı. Arabanın sucusu tam bir düşüncesizlikle üç metre yüksekten tuttuğu hortumun tazyikli suyuyla tozlu caddeyi suluyordu. Gezintiye çıkmış olanlar bu su ve toz bulutu içinde yollarına devam ediyorlardı. Faytoncumuzun uyarmak için bağırıp çağırmasının hiçbir etkisi olmadı. Oradan uzaklaştığımızda üstümüz başımız toz ve çamura bulanmıştı. Ya sabır...

Beyaz boyalı ahşap yazlık evlerin arasından geçen yolda ağaçların gölgesinden ilerliyoruz. Meraklı gözler bizim geçişimizi izliyor. Karşımızda *avanaklara* binmiş gruplar, ada gezintisini yapmış olmanın keyfiyle geri dönüyorlar. *Avanak* sırtında gezintiye çıkmanın adaya özgü bir eğlence olduğunu söylemeliyim.

Güneşli bir gün. Tepelerin havası yakıcı. Ben ise başımı güneşin ışınlarından sakınmadan onun sıcaklığıyla mayışmanın keyfini tadıyorum. Adayı çevreleyen denizin kayalara çarpan dalgalarıyla serinleyip bizi sarmalayan rüzgâr, güneşin müthiş yakıcı sıcağına direnmiyor. Serin rüzgârın yoldan kaldırdığı toz bulutları önümüzde yuvarlandıktan sonra çevredeki fidanlara yapışıyor.

Samatya

Vadilerin arasındaki bostanlarda mükemmel bir kır hayatını bulmak mümkün. Özellikle sıcak yaz gecelerinde, çardağın altındaki ağaç direklerin arasına bir beşik gibi bağlanmış olan bostancının yatağında uykunun tadı bir başka güzeldir. Bostancının yorgun bedeni, fidanların yaydığı kokular içinde gece boyu dinlenip dinçleşir.

Rum ve hemen yanı başında *Latin* (Katolik) mezarlığının bulunduğu bölgeye ulaştık. Ölüler, doğanın canlandırdığı bu tepedeki servilerin gölgesinde sonsuz uykularına dalmışlar. Onların uykusu beyaz mezar taşları gibi pürüpak.

Mezarlığın karşısında, denize bakan kayalıklar üzerinde kurulmuş gösterişsiz bir kır kahvesi gördüm. Buranın müşterileri toplumun mütevazı kesiminden. Takıp takıştırıp gösterişe çıkma şımarıklığının izi yok burada. Yağmurun yıprattığı tahta masalarda bira şişeleri ve içinde İstanbul'un geleneksel *meze*lerinin olduğu tabaklar dizili. Burada sürekli temiz hava esintilerine, kırık bir ayna gibi parlayan dalgaların göz alıcı ışıltısı eşlik ediyor. Açık gökyüzünü kaplayan zarif zümrüt mavisinin sükûneti insanın yüreğine işliyor. Adanın gününbirlik misafirleri denizin ve manzarayı çevreleyen *İzmit* tepelerinin berrak görüntüsü eşliğinde pazar gününün keyfini çıkarıyorlar. Ada ile

iç içe geçen deniz ve gökyüzünün uyumunda yüzyıllardır süregelen hayatı yaşıyorlar.

Adanın yamacından, kayalık girintilerinde berrak ve ışıltıyan deniz suyu üzerinde salınıp duran ve manzaraya farklı bir canlılık katan kayıkları izliyorum.

Buradan, denize bir kil kütlesi gibi yayılan ve beyaz sedef gibi parlayan Sedef Adası'nı görüyorum. Bir ucunda, adeta adanın görüntüsünü bozmamak için bir köşeye çekilmiş gibi duran bir ev var. Sessizlik bir kefen gibi üstüne serilmiş. Huzura kavuşmak amacıyla inzivaya çekilmek için uygun bir yer. Fakat ne bir ağaç ne de canlı bir hayvan var. Faytonla oradan ayrılıyor. Ama Sedef Adası hep önümüzde duruyor. Sanki Deniz Tanrısı Nere'nin kızlarından Nereides gibi terk edilmiş ve suyun yüzeyine uzanarak için için ağlıyor.

Sağ tarafımdaki tepenin doruğuna baktığımda harabelere benzeyen görüntüler görüyor ve bir an eski Bizans dönemine ait tarihî manastırların kalıntıları oldukları kuşkusuna kapılıyorum. Değerli yol arkadaşım Baron Yerezyan, gördüklerimin kayalıklar olduğunu ve bu bölgede tarihî harabe kalıntılarının pek olmadığını söylüyor. Bazı tarihçilerin Prinkipo'da Bizans döneminden kalma manastır harabelerinin bulunduğunu yazdıklarına dikkat çekiyorum. Hatta bizim Büyük Nerses *Hayrabed*'in¹¹¹ 350 yılında İmparator Valens tarafından bu manastırlardan birine sürgün edildiğini yol arkadaşlarıma aktarıyorum. İstanbullu Ermeniler, *Hayrabed*imizin Marmara Denizi'ndeki adaya sürgün edildiğini bilmiyor.

Çervatii,¹¹² bunları *İstanbul Hakkında Bilgiler* adlı kitabında kaydetmiştir.

111 I. Nerses 353-373 yıllarındaki Eçmiyadzin *gatoğigosu*. Ermeni Kilisesi uzun bir dönem kilise önderini *Başpeder* anlamındaki *Hayra* unvanı ile anmıştır.

112 Metindeki Ermenice yazılışı Latin harflerine çevirerek aktardım. Türkçede kullanılan karşılığı olmayabilir.

San Stefanos (Yeşilköy)

Bir süre sonra önümüzde tüm kutsiliğiyle *Neandros Adası*¹¹³ beliriyor. Tamamen terk edilmiş. Sanırsınız denizin koruyucu Nerya tanrıçalarından Tedisi'nin, hurilerden yadigâr kalmış taşlaşmış görüntüsü. Tedisi, yeni evli Poseidon ve eşi Amphitrit'e evliliğin nimet ve güzelliğinin sırlarını ifşa etmişti.

Oksiya Adası,¹¹⁴ bir adak kayası gibi görünen sivri tepesiyle diğer adalardan ayrılıyor. Fayton ilerliyor ama ada önümüzdeki duruşunu hiç bozmuyor. Orası da kaya gedikleri sayısız martılara yuva olan ıssız bir ada. Aziz Mikael Manastırı'nın kalıntılarını bu adada görmek mümkün. Bizans İmparatorluğu döneminde o manastırda devlet erkânından önemli şahıslar hapsedilmişti.

Harikulade görünümüyle Halki'nin belirmesiyle birlikte insan ıssızlıktan sıyrılıp rahatlıyor. Burası bakır madenlerinin bulunduğu bir ada, Çam Limanı taraflarında hâlâ onların kırmızı damarlarını görebiliyoruz. Vadilerle birleşen üç tepeden oluşan bu sevimli adanın müdavimleri Rumlardır. Beyaz duvarlarıyla tanınan Osmanlı Bahriye Okulu buradadır. Bu ada, İoannes Palaiologos'un kurmuş olduğu Panayia Manastırı ile

113 Tavşan Adası.

114 Sivri Ada.

tanınır. Rumların bu adada bir ticaret okulu ile bir de teoloji fakültesi vardır.

Prinkipo'nun *Glossa* adındaki harika çam ormanı denize doğru bir dil biçiminde uzanır.¹¹⁵ Ormandan esen rüzgâr sanki bir tütsüyle harmanlanmış gibi insanın yüzüne çarptığında, içimizi kaplayan kokuyla mest oluyor, şifa buluyoruz. Faytondan inerek ağaçlıklı yoldan Aya Yorgi Kilisesi'nin bulunduğu adanın en yüksek tepesine doğru tırmanmaya koyulduk. Bir süre sonra tepenin doruğuna vardığımızda adanın görkemli manzarasını tamamen görebiliyordum. İmparatoriçe İreni'nin bu adada harika bir yazlık malikânesi varmış. Bu yazlıktan günümüze kalan hiçbir iz yok. Fakat Aya Yorgi Kilisesi yüzyılların tahripkâr, yıkıcı dönemlerine karşı direnerek tarihî Bizans mimarisinin izlerini koruyabilmiş. Kalın duvarlardaki pencerelerin kemerleri kubbenin kıvrımlarıyla birleşiyor. Burada eski Bizans ikon sanatının bir örneği olan ahşap üzerine göz nuruyla işlenmiş yağlıboya Meryem Ana tasvirlerini gördüm. Ahşap oyma işlemeciliğinin zarif örnekleri olan ve altın varakla kaplanarak süslenmiş mihraplar göz kamaştırıyor. Bu hac ve adak yerinde, ayrıca sanki kayaların içi oyularak yapılmış ve hangi tarihte yapıldığı bilinmeyen çok eski zamanlardan kalma iki küçük kilise daha var. Manastırın ahşaptan inşa edilen bölümü şimdi akıl hastalarının bakımı ve tedavisi için kullanılıyor.

Tam bir saat süreyle bu tepede kalıp muhteşem manzarayı seyrederken kafamdaki tüm kötümser düşünceler dağıldı. Gerçekten de Prinkipo çok çekici bir yer.

* * *

Tatlı hülyalarla ayrıldım adadan. İstanbul'un genel görünümü, sağ taraftaki Nikomedia tepelerinin manzaraları eşliğinde

115 Büyükada'daki Dilburnu kastediliyor.

ilerleyen vapurun önünde yavaş yavaş genişleyip büyüyordu. Uzaktan Sirkeci Garı'nın beyaz çatısı sanki sur harabelerinin üstünde asılıymış gibi görünüyor. Ermeni toplumunun bu tren hattı üzerinde sıralanan Kumkapı, Samatya, Yedikule, Makriköy¹¹⁶ ve San Stefano¹¹⁷ yerleşim mahallerinde kilise ve okullarıyla kendi kültürünü tüm canlılığıyla yaşattığını belirtmeyi de unutmamalıyım.

G. Bolis, 23 Temmuz 1912

116 Bakırköy.

117 Yeşilköy.

KARADAN VE DENİZDEN İSTANBUL

Maslak'tan dönüyorum.

Gurup vakti. Etrafımı saran çayırılardaki yorgun hayat uykuya dalıyor.

Doğu yakasındaki evlerin camları adeta altın aynalara dönüşüyor.

Arabam yavaş yavaş Şişli'ye doğru ilerliyor. Sağ tarafımda batının ateşli renkleri beni büyülüyor. Solumda ise Üsküdar'ın en yüksek tepesi Çamlıca'dan solgun ay yükseliyor. Her iki manzara da şahane.

Batıda, yumuşak ve saydam yeşilimsi renklere bulanmış gökyüzünde sanki parçalanıp dağılmış ateşten dağların izleri beliriyor. Yer yer koyu mavi kara taşın zümrüdümsü rengini andıran günbatımının ışınları çizgi halindeki bulutlara paralel uzanıyor. Ufkun az üstünde, suyu çekilmiş gölcüklerin çamurlu tabanlarını andıran topak topak bulutlar portakal rengine boyanmış olarak hareketsiz duruyorlar. Ve bulutların tekdüze rengi, unutmabeni çiçeğinin sevimli mavisine bürünerek gökyüzünde harikulade denizlere dönüşüyor.

Çayırarda insanların ve evlerin silüetleri kararıyor. Tepe, vadi ve ormanların yeşili deniz yosunlarının rengi gibi koyulaşırken üzerini menevişler örtüyor.

Valide Camii

Üsküdar'ın resmi, nazlı ve çekingen yeni gelinin örtü altındaki edalı güzelliğini hatırlatıyor. Üsküdar'ın uzak-taki silueti, üstünü bir tül gibi kaplayan siste yükselerek dağılan gri vapur dumanlarıyla suluboya bir peyzaj tablosuna benziyor. Sanki fırça yalnızca mavi ve si-sin gri rengini birbiriyle harmanlamış. Uzaktaki manzaraya, hemen yanı başımda bulunan bahçede ağaçlar arasındaki yarı harabe köşkün es-

mer silüetinin kederi dokunuyor. Valide Camii'nin cephesindeki ışıltılı taş oymaları, mezar taşlarının melankolik huzurunu çağırıyor.

Arabaların gidiş gelişleri yoldan toz bulutları kaldırıyor. Büyükdere'ye doğru ilerleyen otomobillerin aralıksız trafiği yüzünden toz bulutları şerit gibi uzanıp gidiyor.

Askerlerin bugün rahmete kavuşanların ruhu için yaptıkları duayla kederleniyor duvarlar. Tepeleri, açık arazide kalan askerlerin sıra sıra dizili çadırlarını ve çelimsiz atlarını çevreleyen çitler kaplıyor. Kahvehanenin önünde aç bekleyen yaşlı kadınların açık ellerine kahve içen müşterilerin inayeti değilmiyor.

* * *

İkinci gün, öğleden sonra saat üçte Ortaköy'den kalkan ve

Said Paşa

Boğaz'ın Avrupa yakasındaki köylere uğrayarak Kavaklar'a giden vapura bindim.

Vapurun içindeki hayata dair görüntüler, sanki tam bir seyirlik sinema. Vapur yolcularının yüz hatları halletti ruhiyelerini de dışa vuruyor. Göz ucuyla her bir resmi tek tek incelemeye koyuldum. Külrengi brandanın altındaki her şahıs kendi ahbabı ya da akrabaşyla günlük meselelerle ilgili sohbet ediyor. Bu-

güne dek istisna kabilinden de olsa edebî ya da felsefî konulara ilgi duyan insanların sohbetlerine rastlamadım. Bu başkentte zevksiz, ahmakça gevezeliklere daha çok ehemmiyet veriliyor.

Erkeklerin ağzındaki sigaraların uçları geceleyin yanıp sönen ateşböcekleri gibi parlıyor. Sigara dumanı, vapur her iskelede yanaşıp ayrıldığında, iğrenç istim dumanına karışıyor ve ortalığı dayanılmaz bir koku kaplıyor.

Türk (Müslüman) aile reislerinin heykel gibi hareketsiz duruşları ve ketum halleri bıkkınlık verici. Sanki hiçbir duygu kırıntısına sahip değiller.

Arnavutköy'de içeri gözlüklü bir *efendi* girdi. Ahbabları onu selamladı. Ve o, bağırsak ameliyatından yeni kurtulmuş bir insanın ürkütücü bakışlarıyla geçip karşıma oturdu. Hiç konuşmadan sürekli sigara tüttürdü ve su içti. Sanki içinde alevlenen yangını söndürmeye çalışıyordu.

Hekim ziyaretinden yeni dönen bir çocuk başını anasının dizlerine koymuş, mahzun ve kederli uyuyor. Onun karşısında oturan Avrupa'dan yeni gelmiş bir rahip, elinde bulunan kitap kalındığındaki büyük boy dergiyi ara vermeden okumakla meşgul. Rahibin yanına, oldukça şık siyah elbise giymiş zengin bir Ermeni kadın gelip oturdu. Eğer Ermenice konuşmasa davranışlarıyla sizi İtalyan madonnası olduğuna ikna edebilirdi. Kızı Beatris ve oğlu Vahan'ı karşısına oturtup sürekli vapur iskelesindeki iğrenç kokudan şikâyet etti. Vapurumuz Bebek'e ulaştığında, ince direklere bağlanmış mendil büyüklüğünde yüzlerce bayrağın dalgalandığı *Hürriyet Kahvesi*'ni izlemeye koyuldum. Berrak havada titreşen bayrakların altında bir araya gelen değişik milletlerden oluşan bir topluluk, bir grup çalgıcının seslendirdiği müzik eşliğinde Yıldız'da gömülen korkuyla alay ediyor.

Vapur yolculuğumuza devam ediyoruz. Dönen vapur çarkının açık denizde suya çarparken çıkardığı şiddetli ve yeknesak takırtıya, beyaz önlüklü kahvecinin kahve satmak için adeta yalvaran bir sesle durmaksızın çağrılarda bulunarak nefes tüketmesi eşlik ediyor.

Vapur kıyıya oldukça yakın seyrediyor. İç içe geçmiş evlerin, konak veyalıların görüntüsünden yorulan gözlerimi Rumeli Hisarı'ndaki geniş *mezarlık*ha doğru kaldırıyorum. Mezar taşlarının gölgesi kabirlerin üstüne düşmüş. Vapurun içindeki dindar Türk (Müslüman) kadın, kollarını kaldırıp ellerini açarak dua ediyor. Öğle güneşinin altındaki beyaz mezar taşları dolaşan hayaletleri çağırıştırıyor. Vapurun düdüğü bir çığlık gibi hisarın yüksek burçları ve duvarlarında yankılanıyor. Bakışlarımı biraz daha yukarı kaldırıncı Amerikan Koleji'nin melankolik görüntüsünde, bilim güneşinin ateşiyle kanları kaynayan gençlerin geleceğe dair kurdukları düşleri görüyorum.

Vapur Tarabya'ya ulaştı. Burada Tokatlıyan Oteli'nin alımlı güzelliği karşısında seçkinlerin ve soyluların kalpleri dile gelir,

dantel perdelerle süslü pencerelerde hayranlıklarını öpücüklerle anlatırlar. Burası yörede gezintiye çıkanları bir mıknatıs gibi kendine çeker. Boğaziçi'nin en nazenin koyu burasıdır. Elçilerin oluşturduğu neşeli atmosferden dalga dalga sıcak duygular yayılır.

Orada hülya ve görkem kucaklaşmış, güzellik ve hayranlık el ele vermiş birlikte yaşar.

G. Bolis, 18 Ağustos 1912

AYRILIK

İstanbul'da yaşadığım süre boyunca edindiğim karmaşık ve çelişkili izlenimlerimi ayrılırken dahi toparlamam mümkün olmadı.

Gelecekle ilgili düşünmenin gereksiz olduğu ve her şeyin günü gününe yaşandığı bir şehir İstanbul. İtalyan savaşının bittiği daha yeni kabul edilmişken Türk orduları, Balkan milletlerinin hoşnutsuzluğu ve ayaklanmaları nedeniyle sakin kışlarından tekrar ayrılıyorlar. Yarın karanlık savaş meydanlarına yine askerlerin cesetleri serilecek ve Osmanlı memleketinde hayat yeniden köklerinden koparılacak. Bir kez daha Jöntürkler kendi siyasetlerinin zayıflığını itiraf edecekler ve başta Cahit ve Kâmil paşalar olmak üzere eski Türkler de *Kanun-i Esasi*'nin imkânlarından yararlanmasını beceremeyecekler.

Osmanlı kendi yarasını görmekten aciz, bu yüzden de hastalıktan kendi kendine kurtulamıyor ve hep yabancının müdahalesine maruz kalıyor. Şarkın *hasta adamı*, iyileşmesine samimi olarak destek olacak birini bulabilecek mi?..

İstanbul'dan ayrılırken bizim Ermeni milletinin iç siyasi ilişkilerinin olumlu yönde geliştiğini gözlemledim. Muhafazakâr ve liberal partiler, fikirlerin özgürce ifade edilebilmesi ilkesine hissedilebilir biçimde saygı gösteriyorlar. Osmanlı devletinin bayrağı altında Halacyan Efendi, Naradunkyan Efendi'den

Kâmil Paşa

daha milliyetçi olduğunu kanıtlamak için çabalıyor. Sultan Hamid döneminde Mikael Portakal Paşa ve Sakız Hovhannes Efendi, Ermenilerin imparatorluk içindeki durumlarını iyileştirebilmek için ihtiyatlı siyaset seçeneğine destek olmuşlardı. Senatör Aram, *Kanun-i Esasi* döneminde millete olan bağlılığını açıkça ifade etti. Mebus Babikyan, Keğam ve Vartkes şiddet, kan ve eziyetlere karşı milliyetçiliğin kabızlığına kapılmayıp, ikna edici

gerekçelerle itiraz ederek, seslerini yükseltip muhalefet ettiler. Rupen Zartaryan, A. Vramyan, Agnuni ve Krikor Zohrab Taşnaktsuyun bayrağı altında hem ifade özgürlüğüne saygı gösterip hem de farklı düşünenlere saygı gösterilmesini sağladılar. Aram Andonyan her fırsatta radikal devrimin bayrağını yükseltti. Püzant Keçyan, *Jamanag*'tan Kasım ve Yervant Odyan Ermeni davasının güçlü savunucuları oldular.

* * *

Edebiyat ve eğitim kurumlarındaki hayat ağır ağır da olsa kendi mecrasında ilerliyor. Gazete yazarları siyasi meseleleri daha fazla önemsediklerinden, edebî eserleri yayımlamayı

Halacyan Efendi

unutuyorlar. Merujan Barsamyan *Şant*¹¹⁸ dergisini, Zareh Kazazyan *Hay Kraganutyun*¹¹⁹ ve üç aylık *Vosdan*¹²⁰ dergisini yayımlayabilmek için harcadıkları çabalarla efsaneleşiyorlar. Ermeni edebiyatının saygın kalemleri bu dergilerin etrafında toplanıyor.

Hovhannes Minasyan, haftalık *La Patrie* (Vatan) gazetesiyle Ermeni edebiyatını diğer milletlere tanıtıyor. Bu gazetede yayımlanan

Bayan İsguhi Minasyan'ın serbest şiirleri beğeniyle okunuyor.

Ermeni Yayıncılar Birliği, insana parmak ısırtan cinsten bir çabayla işe koyuldu. Onun çabaları sayesinde Ermeni edebiyatının karşılaştığı sorunlar çözülebilirdi. Ne var ki işbilmezlik bu girişimi daha beşikteyken öldürdü.

118 *Şant* (Şimşek) 1911-1912 yılları arasında on beş günlük sanat ve edebiyat dergisi olarak Y. Yazıcıyan'ın editörlüğünde yayımlandı. 1918-1919 yılları arasındaki ikinci döneminde ise günlük resimli edebiyat, sanat, siyaset ve bilim dergisi olarak yayımlandı. Sahibi Merujan Barsamyan idi.

119 *Hay Kraganutyun* (Ermeni Edebiyatı) 1911-1914 yılları arasında Zareh Kazazyan tarafından İzmir'de aylık edebiyat, bilim ve sanat dergisi olarak yayımlandı.

120 *Vosdan* (Payitaht) 1911-1912 ve 1919-1922 yılları arasında Mikayel Şamdancıyan ve Dikran Çögüryan'ın editörlüğünde İstanbul'da yayımlanan üç aylık edebiyat, bilim ve kültür dergisi.

Mebus Vartkes

* * *

Eğitim kurumlarının durumu canlı olsa da yeni sorunları çözmekte zorlanıyorlar. Sultan Hamid döneminde İstefan Gurdikyan Efendi, Doktor V. Torkomyan ve H. Kurken'in attığı temeller ve verdikleri öğütler hâlâ hürmetle hatırlanıyor. Geçmiş dönemde onların göstermiş olduğu destekler takdire şayandır.

İşte böylesi izlenim ve düşünceler ve samimi dostlarımla tatlı ha-

tıralarıyla İstanbul'dan ayrılıyorum.

G. Bolis, 1 Ekim 1912

Mebus Babigyan

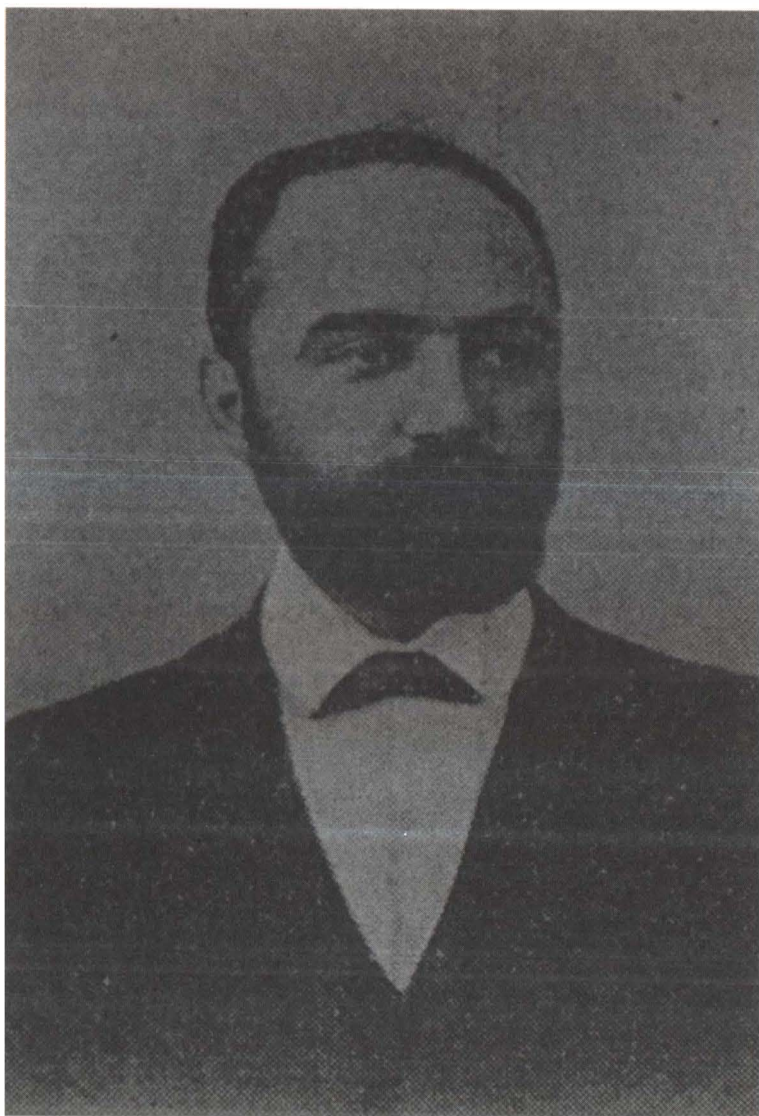
Mebus Krikor Zohrab

Digin (Hanım) Minasyan

Kasım

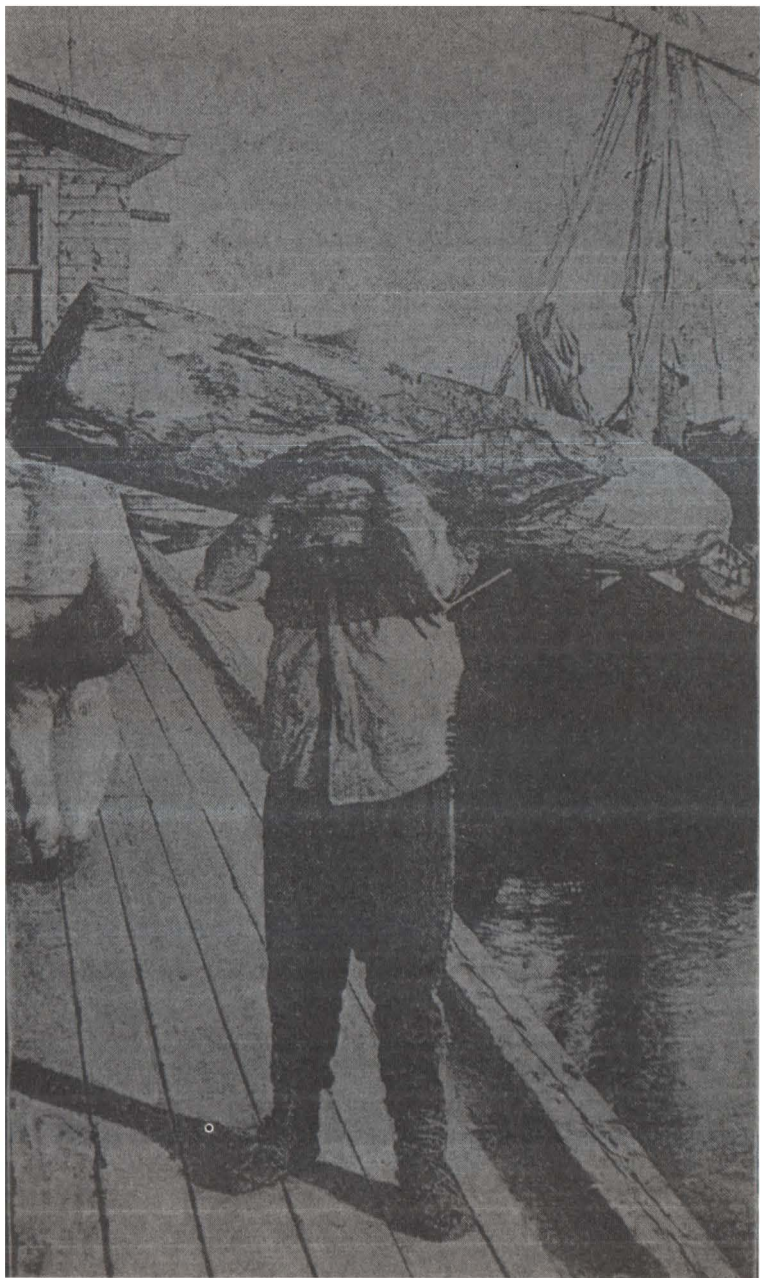
Puzant Keçyan

Stepan Gurdikyan Efendi

Doktor V. Torkomyan

Hamal

K I S A B İ Y O G R A F İ L E R

Acemyan, Mıgırdiç (1838-1917, İstanbul) Ermeni şairi ve çevirmeni. İlköğrenimini Ortaköy'de yaptıktan sonra Venedik'teki Murad Rafaelyan Mektebi'ne gönderildi. 1858'de tekrar İstanbul'a dönerek kendini edebiyata vakfetti ve aynı zamanda Posta Telgraf Nezaret'i'nde önemli görevlerde bulundu. İstanbul Ermeni tiyatrosunun gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Çeşitli yazarların tiyatro oyunlarını ve şiir kitaplarını çevirdi.

Agnuni, E. (Haçadur Malumyan) (1860, Meğri/İran-1915, Ayaş) Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) üyesi, yazar ve çevirmen. *Mışag, Droşak, Azadamard* gibi gazete ve dergilerde yazdı. Jöntürk devriminde aktif bir rol oynadı ve 1909'da Talat Paşa'nın hayatını kurtardı. Ancak aynı Talat Paşa'nın emirleri doğrultusunda 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandıktan sonra Ayaş'a sürüldü ve orada katledildi.

Ahmet Rıza Bey (1858-1930, İstanbul) Meclis-i Mebusan Başkanı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi olmasına rağmen, 16 Nisan 1909'da İttihatçılarla arası açıldığından bu görevden istifa etti. 1912'de Ayan Meclisi üyesi, mütarekeden sonra Ayan Meclisi başkanı oldu. 1919'da gittiği Fransa'dan Lozan Anlaşması'ndan sonra geri döndü.

Ahmet Fethi Paşa (1801-1858) Osmanlı devlet adamı. Ordu komutanı, büyükelçi, vali ve çeşitli bakanlıklarda bakan olarak görev yaptı.

Alişan, Ğevont (1820, İstanbul-1901, Venedik) Din adamı, şair, filozof, tarihçi, coğrafyacı, çevirmen. İtalyan Asya Cemiyeti, Venedik Akademisi, Saint-Petersburg ve Moskova Arkeoloji Cemiyeti onur

üyesi. 1838'den itibaren Venedik'teki Mıkhitarist Cemaatinin üyesi. Ermenistan bayrağının hazırlayıcısı... Önemli kitapları: *Shirag*, 1881; *Sisouan*, 1885; *Ayrarad*, 1890; *Sisagan*, 1893; *Hayabadoom* (Emeni Tarihi), Venedik, 1901; *Kağakagan Aşkharhakrutyun* (Siyasi Coğrafya) Venedik, 1853. Şiirleriyle Ermeni edebiyatında romantizm akımının öncüsü oldu.

Andonyan, Aram (1875, İstanbul-1951, Paris) Gazeteci, yazar ve yayıncı. İstanbul'daki Naregyan ve Esayan okullarında eğitim gördü. *Arevelk* gazetesinde Krikor Zohrab, Hrand Asadur gibi aydınların dikkatini çekti ve onların telkinleriyle gazeteciliğe başladı. İstanbul'da yayımlanan *Dzağig* (Çiçek) gazetesinin editörlüğünü, *Surhantaf* (Postacı) gazetesinin yayın yönetmenliğini yaptı ve 1907-1908 yıllarında da *Luys* (Işık) isimli haftalık bir dergi yayımladı. Birinci ve İkinci Balkan Savaşlarını bir gazeteci olarak yakından takip etti ve gözlemlerini *Balkan Savaşları* isimli kitabında topladı. 24 Nisan 1915'te İttihat ve Terakki hükümeti tarafından İstanbul'da tutuklandıktan sonra Çankırı'ya sürüldü ve şans eseri ölümden kurtuldu. 1915 kırımını anlattığı *Medz Vocrakordzutyunı* (Büyük Cinayet, 1920, İstanbul) adlı kitabı çok çeşitli dillere çevrildi ve büyük tartışmalar yarattı. 1920'li yıllarda Paris'e yerleşti ve ölümüne kadar burada bulunan Nubaryan Kütüphanesi'nin müdürlüğünü yaptı. Andonyan roman ve öykü türlerinde de eserler verdi.

Aram Efendi (Senatör) II. Meşrutiyet Ayan Meclisi üyesidir.

Ardzruni, Krikor (1845, Moskova-1892, Tiflis) Gazeteci, eleştirmen ve yayıncı. Moskova ve St. Petersburg üniversiteleri ile Mıkhitaristlerin Avrupa'daki kurumlarında eğitim gördü. Ekonomi politika ve felsefe doktoru oldu. 1872'de *Mışag* gazetesini kurdu ve editörlüğünü yaptı.

Arpiaryan, Arpiar (1851, Samsun-1908, Kahire) Gazeteci, yazar. İstanbul'da ve Venedik'teki Muradyan Koleji'nde öğrenim gördü. 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni edebiyatının en önemli simalarından biridir. *Aravelk*, *Masis*, *Hayrenik* (Vatan) gibi gazetelerde editörlük yaptı ve yazıları yayımlandı. Siyasi makalelerinin yanı sıra edebî eserleriyle dönemin en etkili yazarlarından biri oldu. 1876'da Araratyan Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1881'de İstanbul'da kurulan Miyatsyal Ingerutyun'un

(Birleşik Cemiyet) ilk yöneticilerinden biridir. 1896'da siyasi nedenlerle yurtdışına çıktı. Venedik ve Kahire'de gazeteler çıkardı. Bir siyasi suikast sonucu hayatını kaybetti.

Asadur, Zabel (Sibil) (1863-1934, İstanbul) Şair, yazar, çevirmen, öğretmen. 1879'da Üsküdar'daki Cemaran Okulu'nu bitirdi. Aynı yıl sınıf arkadaşlarıyla birlikte Azkanıver Hayutyants İngerutyun'u (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti) kurdu. İstanbul'daki Esayan ve Getronagan gibi önemli Ermeni okullarında Ermenice ve Ermeni Edebiyatı öğretmenliği yaptı. *Masis*, *Hayrenik* gibi dönemin önemli gazetelerinde şiirleri ve yazıları yayımlandı. Eşi Hrand Asadur'la birlikte hazırladığı Ermenice ders kitapları günümüzde de kullanılmaktadır. Ermeni şiirinde romantizmden gerçekçiliğe geçiş döneminin önemli simalarından biri olarak kabul edilmektedir.

Babikyan, Hagop (1856, Edirne-1909, İstanbul) Meclis-i Mebusan'da Tekirdağ mebusu. İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup tanınmış bir hukukçu ve devlet adamı. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde görev yaptı, ardından hukuk eğitimi alarak önce hâkim, daha sonra da avukat olarak çalışmaya başladı. 1908'de Tekirdağ'dan mebus seçildi ve bunun ardından İkinci Meşrutiyet Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tetkik Komisyonu üyeliğinde bulundu. 1909 Adana Katliamı'nı soruşturmak için meclis tarafından kurulan komisyonda görevlendirilerek Adana'ya gönderildi. Adana Katliamı'yla ilgili raporunu yazdıktan hemen sonra Yeşilköy'deki evinde kuşkulu bir şekilde öldü.

Balyan Ailesi Kuşaklar boyu mensupları Osmanlı saray başmimarı olan, Selimiye Kışlası'ndan Aksaray Valide Sultan Camii'ne, Ortaköy Camii'nden Dolmabahçe Sarayı'na kadar yaptıkları anıtsal binalarla İstanbul'un görünümüne damgasını vurmuş olan ünlü Ermeni mimar ailesi.

Balyan, Garabed (Amira) (1800-1866, İstanbul) Osmanlı sultanları Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde hassa mimarı olarak çalıştı. En önemli eserleri arasında Dolmabahçe Sarayı, Salıpazarı Sahilsarayı (Eski Meclis-i Mebusan ve bugünkü Akademi binası), eski Çırağan Sarayı, Ortaköy Camii, Eyüp'teki Çiftesaraylar, Pangaltı'daki Harbiye Mektebi, Yıldız'daki eski köşk,

Ayastefanos (Yeşilköy) Köşkü, Sultan Mahmud ve Sultan Mecid'in türbeleri, Bahçeköy Valide Bentleri, Bakırköy'deki dokuma fabrikası, Zeytinburnu'ndaki demir fabrikası ve Hereke fabrikası vardır.

Balyan, Hagop (1838, İstanbul-1875, Paris) Garabed Balyan'ın en küçük oğludur. İstanbul'daki özel eğitiminin ardından Paris'te mimari eğitimi gördükten sonra ağabeyi Nigoğos Balyan'ın ölümü üzerine İstanbul'a döndü. 1866'da babasının ölümünün ardından ağabeyi Sarkis Balyan ile birlikte hassa mimarı oldu. Ancak Hagop Balyan mimarlığından çok güzel sanatların ve tiyatronun hamisi olarak tanındı. Ermeni dili, edebiyatı ve tiyatrosunun gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Fransızcadan çevirdiği eserler de vardır. Ağabeyi Sarkis Bey'le birlikte inşa ettikleri önemli eserler arasında Beylerbeyi Sarayı da bulunmaktadır. Beykoz'daki Tokat Köşkü, Üsküdar Koşuyolu'ndaki Valide Sultan Köşkü, Hıdiv'in Arap üslubunda yaptırdığı köşk, Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Camii, Pertevniyal Sultan Türbesi, Ali Paşa Konağı ise kendi eserlerinden bazılarıdır.

Balyan, Nigoğos (1826-1858, İstanbul) Garabed Amira Balyan'ın ikinci oğludur. İstanbul'daki temel eğitiminin ardından gittiği Paris'te parlak bir mimari eğitimi aldıktan sonra tekrar İstanbul'a döndü ve babasıyla birlikte çalışmaya başladı. Yerli ustaların düzeyini yükseltmek için bir okul açtı. Sultan Mecid'in güzel sanatlar danışmanı oldu. Ölümünden sonra kabul edilen Ermeni Cemaatinin Nizamnamesi'nde emeği büyüktür. Geride bıraktığı mimari eserler arasında Dolmabahçe Sarayı'nın resmî kabul dairesi ve iki merasim kapısı, Ortaköy Camii, Çırağan (Mecidiye) Camii, İhlamur Köşkü, Göksu Kasrı ve Tophane Saat Kulesi de vardır.

Balyan, Sarkis (1835-1899) Mimar Garabet Amira Balyan'ın oğludur. 1843 yılında ağabeyi Nigoğos Balyan'la birlikte Paris'e gitti. Collège Sainte-Barbe de Paris'i bitirdi. Ecole des Beaux Arts'dan mezun oldu. İstanbul'a döndükten sonra babası ve ağabeyiyle birlikte çalıştı. Babası ve ağabeyi öldükten sonra kardeşi Hagop Balyan'la çalışmaya devam etti. Osmanlı padişahı II. Abdülhamid döneminde Avrupa'ya sürgüne gönderildi. Sürgünden ancak on beş yıl sonra gelebildi. Önemli yapıtları arasında babası

Garabet Balyan'la birlikte yaptıkları Beylerbeyi Sarayı, Beşiktaş Makruhyan Ermeni Okulu, Çırağan Sarayı, kardeşi Hagop Balyan ile birlikte Pertevniyal Valide Sultan Camii, Zeytinburnu Barut Fabrikası, Akaretler Sıra Evleri, Harbiye Nezareti (bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Taşkılla binası), Mekteb-i Tıbbiye (bugünkü Galatasaray Lisesi'nin binası), Maçka Silahhanesi (İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Yabancı Diller Yüksekokulu), Gümüşsuyu Kışlası, Malta Köşkü, Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı, Yıldız Sarayı Büyük Mabeyin Binası, Kâğıthane Camii, Bahariye Nezareti ile Çırağan Sarayı Haremi (şimdiki Beşiktaş Anadolu Lisesi) de vardır.

Barsamyan, Merujan (1882, Eğin-1944, Paris) Yazar, şair, gazeteci ve matbaacı. Eğitimini Armaş'taki (İzmit) ruhban okulunda yapan Barsamyan, yazı hayatına 1900 başlarında atıldı. 1909'da Nubar Yazıcıyan ile birlikte Şant (Yıldırım) adlı bir matbaa kurdu. 1910-1913 yıllarında salnameler yayımladı. 1911-1915 yılları arasında Şant adlı on beş günlük bir dergi çıkardı; bu dergi 1916-1918 yıllarında günlük gazete olarak yayımlandı, ancak 1918-1919 yıllarında haftalık dergiye dönüştürüldü. İstanbul Ermeni basınında yazıları ve şiirleri yayımlanan Barsamyan, Mütareke'den sonra gittiği Fransa'da Fransızca eserlerin yanı sıra yazı ve şiirler de kaleme aldı.

Béranger, Pierre-Jean de (1780-1857) Fransız şairi. Döneminin en ünlü *chanson* (şarkı) sözü yazarı. Hiciv dili nedeniyle hapiste yattı. Türkiye'de, Sebahattin Eyuboğlu'nun tercüme ettiği, Ruhi Su'nun seslendirdiği "Tanrı Baba" şiiriyle ünlü.

Berberyán, Reteos (Rafi) (1848-1907, İstanbul) Eğitimci, yazar, şair, çevirmen. Öğretmenliğe 1866'da Nersesyan Okulu'nda başladı. İstanbul'daki pek çok Ermeni okulunda öğretmenlik ve müdürlük yaptı. 1876'da Üsküdar'da Berberyán Okulu'nu açtı. 1924 yılına kadar İstanbul'da hizmet veren bu okul yüksek eğitim kalitesiyle pek çok önemli yazar ve bilim insanı yetiştirdi. Şiirlerini romantizm akımının etkisiyle yazan Berberyán'ın pedagoji ve eğitim alanında sayısız makalesi ve çok sayıda kitabı bulunmaktadır.

Beşiktaşlıyan, Mıgırdiç (1828-1868, İstanbul) 19. yüzyıl Ermeni edebiyatının en büyük lirik şairlerinden ve ilk Ermeni tiyatro

yazarlarından biridir. İstanbul'da ve Padova'da (İtalya) bulunan Muradyan Okulu'nda öğrenim gördü. Burada Ğevont Alişan ve Arsen Pakraduni gibi büyük şair ve yazarların öğrencisi oldu. Beş yıl süren eğitiminin ardından tekrar İstanbul'a dönerek öğretmenlik yapmaya başladı. Ortaköy'de onun çabalarıyla bir tiyatro kuruldu ve öncelikle Beşiktaşlıyan'ın eserleri temsil edildi. Şiir ve müziğin yanı sıra tiyatro yazarı, yönetmeni ve hattâ aktörü olarak dönemin kültür, sanat ve edebiyat hayatında çok önemli bir rol oynadı. Ermeni cemaatine ait birçok derneğin kuruluşunda aktif olarak yer aldı.

Bezciyan, Harutyun (Kazaz Artin) (Amira) (1771-1834) Darphane emini, II. Mahmud'un kişisel sarrafı ve danışmanı. II. Mahmud dönemi modernizminin baş destekçilerinden. Başlangıçta ipek ticaretiyle uğraştığı için "Kazaz" sıfatıyla anılmaktadır. Hayırseverliğiyle tanınan Bezciyan, Patrikhane binası, Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi, Ortaköy'deki Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Kartal'daki Surp Nişan Kilisesi ile Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin onarım ve inşaatlarının başlatıcısı veya en büyük bağışçısı oldu. Kumkapı'daki Bezciyan Mektebi'ni kurdu.

Boyacıyan, Hagop (1854, Tekirdağ-1922, İstanbul) II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan'da Tekfur Dağı (Tekirdağ) mebusu. Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezun olduktan sonra Bezciyan Mektebi ve Getronagan Lisesi'nde öğretmenlik ve müdürlük yaptı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra mebus seçildi. Daha sonra Maarif Nezareti Yüksek Şurası üyeliğine seçildi ve ömrünün sonuna kadar bu görevi sürdürdü. Ermenice olarak yazdığı bir matematik kitabı ile Fransızca olarak köprülerle ilgili yazdığı bir makalesi vardır.

Celal Nuri (İleri) (1882, Gelibolu-1938, İstanbul) Türk gazeteci, yazar, siyasetçi, fikir adamı.

Cezayirliyan, Mıgırdiç (Amira) (1805-1861, İstanbul) Devlet ve cemaat işlerinde bulunmuş ünlü bir sarraf ve hayırseverdir. Güm-rük emini olarak hizmet etmiştir. Sadrazam Reşid Paşa'nın yakın dostu olması nedeniyle 1847'de Patrikhane'de ruhani ve cismani iki meclis oluşturulmasını sağlamış ve böylece Patrikhane'yi amiraların nüfuzundan kurtarmıştır. İmar hizmetlerine ek olarak

bazı Ermenice eserlerin giderlerini karşılayarak yayımlanmalarını sağlamıştır.

Chrysostomos, İoannis, Batı dillerinde Saint Jean Chrysostomes (Bouche d'or, Altınağız), Ermenicede Surp Hovan Vosgeperan olarak anılır. "Altınağız" lakabı Antik Yunan'dan beri belagat sanatının güçlü icracılarına verilir. O da bu lakabıyla azizlik mertebesine erişmiştir. M.S. 344-349 yılları arasında bir tarihte Antakya'da doğar. Dönemin ünlü belagat hocası Libanios'un öğrencisi olur. 18 yaşında vaftiz edilir. İmparator Arcadius döneminde Antakya evkliğinden Konstantinopolis Kilisesi'nin başına getirilir. Belagat sanatındaki yeteneği sayesinde hızla bir hatip olarak ünlenir. Otoriter kişiliğiyle kiliseleri belli bir hiyerarşide hizaya sokmak için çaba gösterir. Bu çabaları iktidar ilişkilerindeki ayak oyunlarına fazla dolanmış olmalı ki yaptığı parlak çıkışı gibi gözden düşmesi de süratli olur. 404 yılında Ermenistan'a sürgün edilir. 407'de sürgün sırasında Komonaki'de (günümüzde Gümenek adıyla bilinen Tokat'ın ilk yerleşim yeri) ölür.

Cochin, Denys Marie Pierre Augustin (Baron) (1851-1922, Paris) Fransız siyaset adamı ve yazar. Kimya eğitimi aldı. 1881 yılında Paris'in VII. Arrondissement'inde belediye başkanı seçildi. 1893-1919 yılları arasında milletvekili olarak parlamentoda görev aldı. Ekim 1915-Aralık 1916 tarihleri arasında devlet bakanlığı yaptı. 1911'de Academie française'e seçildi.

Çeraz, Minas (1852, Hasköy-1929, Marsilya/Fransa) İstanbul Hasköy'deki Nersesyan ve Nubar-Şahnazaryan mekteplerinde eğitim gördükten sonra öğretmenlik yaptı ve ardından Patrik Nerses Varjabedian'ın sekreteri oldu. 1878'de Berlin Kongresi'ne giden Patrikhane heyetine tercüman olarak katıldı. 1886-1889 yılları arasında Galata'daki Getronagan Lisesi'nin müdürlüğünü yaptı. Bilahare Patrikhane Umumi Meclisi'nin başkanı seçildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Fransa'ya gitti ve ömrünün sonuna kadar Marsilya'da kaldı. Minas Çeraz'ın Ermenice, Fransızca ve İngilizce yayımlanmış eserleri ve makaleleri vardır.

D'Ohsson, İgnatius Mouradgea (asıl adı Muradcan Tosunyan) (1740, İstanbul-1807, Paris) Diplomat, tarihçi, dilci. 1763'te İstanbul'daki İsveç Elçiliği'nde tercüman olarak çalışmaya başladı.

Daha sonra İsveç vatandaşlığına geçti. 1795'te İstanbul'a İsveç elçisi olarak atandı. *Tableau général de l'Empire ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tablosu, 3 cilt, Paris, 1787-1820; 7 cilt, Paris 1788-1834) adlı eserin yazarıdır. Oğlu Abraham Constantine Mouradgea d'Ohsson'un (1779 İstanbul-1851 Berlin) da 1924 yılında Türkçeye Mustafa Rahmi Bey tarafından tercüme edilen ve Matbaa-i Amire tarafından basılan *Cengiz Han'dan Timur'a Moğolların Tarihi* (*Histoire des Mongols depuis Tchinguis-Khan jusqu'à Timour*) adlı bir kitabı bulunmaktadır.

Deroyndsi (Hovhannes Çamurcuyan) (Badveli) (1801-1888) Din adamı, mütercim ve filolog. Bursalıdır. 1846-1848 yıllarında Mıgırdiç Ağaton'la, 1852'ye kadar da yalnız olarak İstanbul'da *Hayasdan* (Ermenistan) isimli haftalık dergiyi yayımladı. 1855-1856 yıllarında Ermeni harfli Türkçe *Zohal* dergisini çıkardı. 1856'da bu dergiyi Ermenice olarak *Yerevag* adıyla yayımlamaya devam etti. Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* adlı kitabını Ermeniceye çevirdi. 1846'da Cemaran Mektebi'nde müdürlük yaptı.

Dikran Kalfa (Cüberyayn) Hamidiye Saat Kulesi'nin inşasında Mimar Balyan Ailesi'yle birlikte çalışmış Ermeni mimar.

Dr. Bazil (Prof. Dr. Bazil Khan) İstanbul'daki İran Büyükelçiliği'nde hekimlik yaptı. Nor Culfa'lıydı. Uzun süre Kalküta'da yaşadı. Ermenice dergiler yayımladı. İran ve Hindistan'daki Ermeni cemaatlerinin temsilciliğini yaptı ve bunlarla ilgili *Azadamard*'ta yazılar yazdı. Ayrıca *Püzantion* gazetesinde de yazıları yayımlandı. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan Ermeni aydınları arasındaydı ve İran Büyükelçiliğinin çabaları sonucu serbest bırakıldı.

Düzayan Ailesi Aslen Divriğili olan ve İstanbul'a geldikten sonra kuyumculukla uğraşan bu aile, 1750'li yıllardan itibaren Darphane eminliği ve saray sarraflığı görevini üstlendi. 1819'da yaşadıkları büyük felaketin ardından sürgüne gönderildiler. Dört yıl sonra İstanbul'a dönüşlerinin ardından Darphane ve yeni kurulan Maliye Nezareti'nde önemli görevler üstlendiler. Tanzimat'tan sonra başlayan sanayileşme hareketinde önemli bir rol oynadılar.

Eçmiyadzin Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarındaki Vağarşabad şehrinde Tüm Ermeniler Gatoğigosu'nun (Başpatriklik) makamı ve Ermeni Kilisesi tarafından kutsal kabul edilen Surp Eçmiyadzin Katedrali buradadır.

Enver Bey (1881, İstanbul-1922, Tacikistan) Enver Paşa ismiyle tanınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu ve önderlerindendir. 1913'te "Babıâli Baskını" adı verilen askerî darbeyle cemiyetin iktidaragelmesini sağladı. 1914'te Almanya ile askerî ittifaka önyak olarak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine neden oldu ve savaş yıllarında "*Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili*" sıfatıyla askerî politikayı yönetti. Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı olan Talat Paşa'yla birlikte Anadolu'daki Ermeni halkının yok edilmesini amaçlayan "Ermeni Tehciri" yasasının çıkarılmasını ve uygulanmasını sağladı. I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bazı kadrolarıyla birlikte Orta Asya'ya kaçarak burada bir Turan devleti kurma hayallerini gerçekleştirmeye çalıştığı sırada öldürüldü.

Fuat Paşa (Keçecizade Mehmet Fuat Paşa) (1814, İstanbul-1868, Nice) Tanzimat döneminin önde gelen üç siyasi liderinden biridir. Abdülaziz saltanatında iki kez sadrazamlık ve toplam on yıla yakın Hariciye Nazırlığı yapmıştır.

Gurdigyan, İsdepan (1865, Bursa-1944, İstanbul) Şair, dilbilimci, öğretmen. Bursa'daki Kevorkyan Okulu'nu bitirdi. 1890-95 yılları arasında bu okulda müdürlük yaptı. Birçok Ermenice gazetede yazıları yayımlandı. İranlı şair ve filozofların şiir ve güzel sözlerinden oluşan bir derleme yaparak Türkçeye çevirdi.

Gürciyan, Melkon (Hrant) (1859, Palu-1915, Ayaş) 1870'de İstanbul'a gelerek Ermeni Ruhban Okulu'nda okudu. 1878-96 yılları arasında birçok Ermeni okulunda eski Ermenice ve Ermenice dersleri verdi. 1896 olaylarında Varna'ya kaçarak Ardżrunyan Okulu'nu kurdu. 1898 sonbaharında İstanbul'a dönüşünde tutuklanarak Kastamonu'ya sürgün edildi. *Masis, Arevelk, Hayrenik* gibi gazetelerde dil ve ulusal sorunla ilgili yazılar yazdı. Çeşitli çevirileri de vardır. Taşnaksutyun Partisi üyesiydi. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklandıktan sonra Ayaş'a sürüldü ve temmuz ayı sonlarında 28 arkadaşıyla birlikte katledildi.

Ğugas 1780-1799 yılları arasında Eçmiyadzin gatoğigosu.

Halacyan Efendi (Bedros), Galatasaray Lisesi mezunu. 1892 tarihinde Paris'te ticaret ve hukuk akademilerinde hukuk, siyaset ve ekonomi bilimleri doktorası yapmış. İstanbul'a döndükten sonra

İttihat ve Terakki Partisi'nin üyesi olarak 1908 yılında İkinci Meşrutiyet Meclisi'nde görev aldı. 1908 yılında kendisi gibi Ermeni olan Kapriyel Naradunkyan'ın istifası sonrasında boşalan Nafia Nazırı koltuğuna oturdu. Bir buçuk yıl bu görevi sürdürdü.

Hakkı Bey (İbrahim Hakkı Paşa) (1863, İstanbul-1918, Berlin) Meşrutiyet yıllarında Maarif ve Dâhiliye Nazırlıkları yapan İbrahim Hakkı Paşa, 1910 yılında sadrazamlığın yanı sıra Hariciye ve Nafia Nezaretlerini de yönetmiş, Trablusgarp Savaşı sırasında istifa etmiştir. Çeşitli konularda ders kitapları da yazmıştır.

Halaskâr Ordusu (Hareket Ordusu) İttihatçıların, 1909 yılında, 31 Mart Ayaklanması'nı bastırmak için Selanik'ten İstanbul'a gönderdikleri Mahmut Şevket Paşa komutasındaki ordu.

Hekimyan, Sirapyon (1832-1892, İstanbul) Dramaturg, tiyatro oyuncusu ve yönetmeni. İstanbul'da Mıkhitaryan, Venedik'te Murad Rafaelyan okullarında eğitim gördü. 1856'da İstanbul'daki ilk profesyonel Ermeni tiyatro topluluğunu kurdu ve topluluğuyla Ermenice, Türkçe, İtalyanca temsiller verdi. Şiirleri ve makaleleri dönemin ünlü gazetelerinde yayımlandı.

Hıdiv Abbas Paşa (Abbas Hilmi Paşa) (1874, İskenderiye-1944, Cenevre) Son Mısır hıdividir.

Hırimyan, (Hayrig) Mıgırdıç (1820, Van-1907, Eçmiyadzin) Din adamı, eğitimci, gazeteci ve yazar. 1869-1873 yıllarında İstanbul patriği, 1892-1907 yıllarında Eçmiyadzin gatoğigosu. Ermeni toplumunda aydınlanmanın önünü açan en saygın dinî liderlerden biri. Van'da yayımlanan ilk gazetenin basılmasını sağladı. Kız çocuklarının eğitime büyük önem verdi. Berlin Konferansı'nda Ermeni halkının haklarını savundu.

Hilmi Paşa (Hüseyin Hilmi Paşa) (1855, Midilli-1922, Viyana) Valilik, Makedonya Müfettiş-i Umumiliği, Vilayet-i Selase umum müfettişi olarak görev yaptı. 1908'de Osmanlı Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra önce Dâhiliye Nazırı, daha sonra 1909 yılında 31 Mart Ayaklanması ve V. Mehmed Reşad dönemlerinde kısa süreliğine iki kez sadrazamlık yaptı.

Hocasaryan, Hayk Eğitimci. 1901-1924 yılları arasında Bezciyan Mektebi'nde müdürlük yaptı.

Hovagim İstanbul Ermenilerinin ilk patriği. II. Mehmed tarafından 1461 veya 1464'te, Rum patriğine tanınan tüm haklar kendisine de verilerek patrik olarak atandı.

Hovahim (Patrik III. Joachim) (1834-1912, İstanbul) 1878-1884 ve 1901-1912 tarihleri arasında iki kez Rum patriği olarak görev yaptı.

Hovhannes IX (Golod) (1678, ?-1741, İstanbul) İstanbul Ermeni patriklerinin en önemlilerinden biridir. 1713'te patrik vekili olarak Kudüs'e gitmiş ve 1715'te İstanbul patriği olmuştur. Latince ve İtalyancadan en önemli dinî eserleri Ermeniceye tercüme etti. İstanbul'da Ermeni matbaacılığını çok geliştirdi ve pek çok Ermeni kilisesinin onarılıp ihya edilmesini sağladı.

Hüseyin Cahit (Yalçın) (1875, Balıkesir-1957, İstanbul), Türk gazeteci, yazar, çevirmen, siyaset adamı. İttihat ve Terakki yöneticilerinin isteği doğrultusunda Ağustos 1908'de Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım Kadri ile birlikte *Tanin* gazetesini kurdu ve başyazarlığını üstlendi. Aynı yıl İttihat ve Terakki'den İstanbul mebusu seçildi. Meclisin ikinci dönem çalışmalarında meclis başkanlığını yürüttü.

İzmirliyan, Madteos (1845, İstanbul-1910, Eçmiyadzin) Türkiye Ermenileri 75. patriği, Dünya Ermenileri 126. patriği, eğitimci ve yönetici. Bezciyan ve ardından Boğosyan-Varvanyan okullarında öğrenim gördü. 1862'de öğretmenliğe başladı. 1864'de din adamı oldu. 1894'te İstanbul Ermenileri Patriği seçildi. 1894-96 döneminde Anadolu'da Ermenilere karşı gerçekleştirilen katliamların ardından artan baskılar nedeniyle görevinden istifa etti ve II. Abdülhamid tarafından Kudüs'e sürgüne gönderildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a geri dönen İzmirliyan, Ekim 1908'de tekrar patrik seçildi. 1 Kasım 1908'de ise Eçmiyadzin Başpatriği seçilerek o görevi üstlendi. Dinî yazılarının dışında "Ermeni Okullarının Yenilenmesi Emri" adlı nizamnamenin yazarıdır.

Kamar-Kâtiba (asıl adı Raphael Badganyan) (1830-1892, Nor Nak hiçevan) Şair, yazar, öğretmen. Yazar, eğitimci, din adamı Kapriyel Badganyan'ın oğludur. Eserlerinde Kamar-Katiba müstear ismini kullandı. Şiirlerinin çoğu Türk-Rus Savaşı sırasında yazılmıştır.

Katipyan, Hovhannes (öl. 1882) Saray-ı Hümayun tabibi.

Keçyan, Püzant (1859-1927) Gazeteci, tarihçi. 1884-1894 yıllarında *Arevelk* ve 1896-1918 yılları arasında *Püzantion* gazetelerini yayımladı. *Badmutyun Surp Pırgçı Hivantanotsin Hayots* (Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 1887) adlı eseri hazırladı. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanarak Çankırı'ya gönderilen ve Vartebed Gomitas ile birlikte serbest bırakılan az sayıda aydından biri. Tanıklığı için bkz.: Teodig, *11 Nisan Anıtı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2010.

Kömürcüyan, Yeremya Çelebi (1637, İstanbul-1695). Ermeni tarihçi, mütercim, şair, matbaacı ve *Millet* görevlisi. Ailesi Celali isyanları döneminde Kemah'tan göç etmiş. 40 dolayında eseri bulunan Yeremya Çelebi'nin, özellikle İstanbul Tarihi adlı kitabı, Hrand D. Andreasyan'ın yaptığı tercüme nedeniyle bilinmektedir (XVII. Yüzyılda İstanbul Tarihi, İ.Ü. Ed. Fak.Yay., İstanbul, 1952). *Osmanlı Padişahları Tarihi*'ni de yazan Çelebi'nin, *Yangınlar Tarihi* yanında, "Yahudi Gelin" diye Ermenice-Türkçe yazdığı bir de şiiri bulunmaktadır.

Kurken, Hagop (1850-1915) Öğretmen, edebiyatçı. 1897'de Esayan Okulu'nda çalışmaya başladı. Klasik Ermenice ve Klasik Eserler dersleri verdi. Döneminin önde gelen eğitimcilerinden biriydi.

Lamennais, Hugues-Félicité Robert de (ya da **de la Mennais**) (1782-1854), Fransız Katolik din adamı, filozof ve siyaset kuramcısı. Din ve devlet ilişkilerine dair görüşleri nedeniyle hapsedildi. Radikal bir anayasa teklifi sunduğu 1848 Devrimi'nin destekçilerinden.

Lusavoriç, Surp Krikor (M.S. 257-331) Erivan'ın 20 kilometre batısında bulunan Vağarşapat (Eçmiyadzin) kentinde soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Surp Krikor Lusavoriç, 301 yılında Ermeni Kralı Dırtad'ı, prensleri, orduyu ve tüm Ermeni halkını takdis ederek Ermenistan'ın dünya tarihindeki ilk Hristiyan devlet olarak tarihe geçmesini sağladı. Lusavoriç isminin Ermenicede kelime anlamı "aydınlatici", "ışık yayan"dır. Ermeni halkını Hristiyan inancı ile aydınlattığı kabul edilerek bu isimle anılmıştır.

Mahmud Şevket Paşa (1856, Bağdat-1913, İstanbul) İstanbul'da kurmay yüzbaşı olarak Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra 1905'te Kosova valiliğine atandı. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Selanik'te bulunan 3. Ordu Komutanlığı'na tayin edildi. Bu görevdeyken 31 Mart Olayı'nın çıkması üzerine, daha sonra Hareket Ordusu olarak anılacak olan birlikleri İstanbul'a gönderdi. Kendisi de 22 Nisan 1909'da İstanbul'a giderek komutayı ele aldı ve sıkıyönetim ilan etti. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı oldu. Ama İttihat ve Terakki'nin baskısı sonunda görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Babıâli Baskını'ndan sonra sadrazamlığa getirildi. 11 Haziran 1913'te Beyazıt Meydanı'nda makam otomobilinin içindeyken uğradığı silahlı saldırı sonucu öldü.

Melikşahyan, Boğos (Fizika Boğos) (Badveli) (1788-1858) 19. yüzyılın önemli Ermeni şahsiyetlerindendir.

Mıkhitar Sebastatsi (asıl adı Manuk Bedrosyan) (1676, Sivas-1749, Venedik) Mıkhitarist tarikatının kurucusu, din adamı, eğitimci ve yayımcı, Ermeni aydınlanmasının öncülerinden. Stefanos Nazaryan'a göre ikinci Mesrop Maşdots. Ülkenin değişik yerlerindeki birçok manastır ve kilisede papazlık ve öğretmenlik yapan Mıkhitar, 1700'de Katolik olduktan sonra İstanbul'da kendi adıyla anılan tarikatı kurdu. 1712'de tarikatın papa tarafından onaylanmasıyla birlikte "Abba" unvanını aldı ve 1717'de tarikatıyla birlikte Venedik'teki San Lazzaro Adası'na yerleşti. 1727'de Venedik'te Ermenice olarak *Turin Keraganutyen Aşkharhapar Lezun Hayots* (Yeni Ermenicenin Dil Bilgisine Giriş) adlı kitabı yazdı. Ayrıca dinî kitaplarının yanı sıra 1749'da yayımlanan *Parkirk Haygazyan Lezvi* (Ermeni Dilinin Sözlüğü) isimli bir kitabı da bulunmaktadır.

Mırmıryan, Harutyun (1860-1926) Tarihçi. Eserleri arasında *Hin Orer u Ayt Orerun Hay Medzadunnerı, 1550-1870* (Eski Günler ve O Günlerin Ermeni Zenginleri, Venedik, 1901), *Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru* (Ermeni Zenginlerinin Kısmi Tarihi, İstanbul, 1910), *Isdverk Hin Temkeru 1635-1900* (Eski Simaların Gölgeleleri, İstanbul, 1908) sayılabilir.

Minas (Aziz) Mısır'ın Nil deltasında MS 285 yılında doğan Aziz Minas, Mina, Mena, Mennas adlarıyla da bilinir. Roma ordusunda

askerken ordudan ayrılır ve keşiş olarak hayatını sürdürmeye karar verir. 309 yılında öldürülür ve Hristiyanlık dininin şehitlerinden sayılır. İskenderiye şehrinin 45 km güneyinde, günümüzde Abou Mena olarak anılan yerdeki kabri 5. yüzyıldan bu yana önemli bir hac-ziyaret yeridir.

Misakyan, Haçadur (1815-1891) Şair ve edebiyatçı.

Mithat Paşa, (Ahmet Şefik Mithat Paşa) (1822, İstanbul-1884, Taif) Padişah Abdülaziz döneminde savunduğu reform politikalarıyla tanındı ve iki kez sadrazamlık yaptı. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876'da ilan ettiği *Kanun-i Esasi*'nin mimarlarından biri oldu. Bu olaylardan kısa bir süre sonra gözden düşerek sürgüne gönderildi. 1881'de Yıldız Sarayı'nda kurulan mahkeme tarafından ölüme mahkûm edildi. İdam cezası Abdülhamid tarafından Taif'te hapis cezasına çevrildikten üç yıl sonra muhafızları tarafından öldürüldü.

Nalbantyan, Mikael (1829, Yeni Nahçevan-1866, Khamişin) Herzen ve Bakunin'in arkadaşı, efsane Ermeni yazarlarından biri. Ermeni ulusal marşının sözleri ona aittir. 1862'de Çarlık yönetiminin tutuklandı. 1866'da sürgüne yollandığı Khamişin kentinde 37 yaşında veremden öldü.

Nalbantyan, Mikael (Dr.) 1909-1913 yılları arasında Getronagan Lisesi'nde müdürlük yaptı.

Nalyan, Hagop (1706, Divriği-1764, İstanbul) İstanbul Ermenileri 50. patriği. 1741-1749 yılları arasında patriklik yaptıktan sonra 1749'da Kudüs patriği seçildi. 1752 sonlarında tekrar İstanbul'a dönerek ikinci kez patrik seçildi ve hastalığı nedeniyle istifa edeceği 1764 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Patrik Nalyan, 9'u basılı, 14'ü el yazması toplam 23 eser bıraktı. Bunların büyük çoğunluğu dinî içeriklidir. Başlıca eseri, 1745-1748 arasında basılan *Megnutyanyan Naregi (Nareg Dua Kitabının Tefsiri)* adlı eseridir, ancak bunun içinde Ayasofya isminin kökeniyle ilgili bir bölüm de vardır.

Nerses (Hayrabad) (1153-1198) Zamanının en ünlü Ermeni ilahiyatçısı. Bizans döneminde İstanbul'daki Ermenilere yapılan dinî baskılar üzerine Başpatrik Krikor Abirad tarafından arabulucu olarak gönderildi.

Nenezili Gregoir, Günümüzün Aksaray ili Gülağaç ilçesi Bekarlar beldesinin eski Yunanca adı Nazianzos ile anılır. Batı dillerinde Gregoire de Nazianze ya da yazdığı eserleriyle Hristiyan ilahiyatına yapmış olduğu katkılardan dolayı Gregoire Le Théologien-Gregorios Thelologos adlarıyla bilinir. İskenderiye evekî Arius'un ilahi varlıkta Baba-Oğul birliğini ayıran ve öncülüğü Baba'ya (Tanrı'ya) veren sava ve bu savın izleyicisi olan Arianizme karşı, Tanrı'nın üç kimliğindeki Baba-Oğul-Kutsal Ruh teslisindeki bütünlüğünü savunur. Hamisi, Atina Akademisi'ndeki okul arkadaşı Aziz Basileios Kaisareia (Basil de Cesarée) ile birlikte manastırlardaki hayatın düzenlenmesi için çalışmalar yürütür. Yine onunla birlikte 4. yüzyılın başlarında Ürdün, Mısır ve Mezopotamya'da hızla yayılan Hristiyanların kentlerden kopuk kalabalık koloniler halindeki yaşam tarzına karşı koyar. Kentlere yakın kurulan küçük çaplı manastırların ve kentlilerle birlikte yaşayan sosyal Hristiyanlığın temellerini atar. İmparator I. Theodosious kendisinden 381 yılında Konstantinopolis Konsülüne başkanlık etmesini ister. Konsülü yarıda bırakıp Kapadokya'ya çekilir ve ilahiyat üzerine yazmayı sürdürür. 390 yılında Kapadokya'da vefat eder.

Niyazi Bey (1873, Resne/Makedonya-1913, Avlonya/Arnavutluk) Resne kasabasında doğduğu için Resneli Niyazi Bey olarak anılır. 1897'deki Türk-Yunan Savaşındaki başarılarından dolayı ün yaptı. İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden biriydi. Hem II. Meşrutiyet'in ilanına yol açan ayaklanmanın liderleri ve hem de 31 Mart sırasında İstanbul'a gelen kuvvetlerin içerisinde en önde gelenler arasındaydı. 17 Nisan 1913'te Arnavutluk'un Avlonya limanında İstanbul'a gitmek üzereyken İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendisine gönderdiği koruması tarafından öldürüldü.

Noradunkyan, Kapriyel (1852, İstanbul-1936, Paris) Saint Joseph Lisesi'ni bitirdikten sonra Paris'te hukuk ve siyaset bilimi okudu. Öğrencilik yıllarında Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği'nde çalıştı ve ardından Babıâli'de divan kâtipliği yaptı. Daha sonra Hariciye Nezaretine geçti. 1877'deki Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında sınır komisyonlarında çalıştı. 1881'de Karadağ'a konsolosluk sekreteri olarak gönderildi. 1883'te Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği'ne atandı ve 29 yıl boyunca bu görevde kaldı. Bu yıllar içerisinde dört ciltlik bir seri halinde yayımladığı *Osmanlı Devletinin*

Uluslararası Anlaşmaları adlı kitabı araştırmacılar tarafından bugün de kullanılan bir başvuru kaynağıdır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Nafiave Ticaret Nazırlığı'na (Ağustos 1908-Ağustos 1909) getirildi ve Aralık 1908'de Meclis-i Ayan (senato) üyeliğine atandı. 22 Temmuz 1912'de kurulan Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde Hariciye Nazırlığı'na getirildi. 23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını ile hükümetin devrilmesi üzerine görevden ayrıldı. 1913'te kurulan İttihat ve Terakki diktatörlüğü döneminde Balkan Savaşları'ndaki rolü nedeniyle eleştirilere maruz kalınca Türkiye'den ayrılıp Paris'e yerleşti. Lozan görüşmeleri sırasında Ermeni halkının haklarını gündeme getiren Ermeni Ulusal Heyeti'nin liderlerindendi. Lozan sonrasında siyaseti bıraktı ve 1936'da Paris'teki ölümüne kadar Ermeni Hayırseverler Birliği ile Ermeni Yardım Fonu'nun fahri başkanlığını yaptı.

Nubar(yan), Boğos (Paşa) (1851, İskenderiye/Mısır-1930, Paris) Mısır'ın eski başbakanı Nubar Paşa'nın oğludur. İsviçre ve Fransa'da eğitim gördü. Mısır Demiryolları İşletmesi'nin müdürlüğünü yaptı. Kahire su ve İskenderiye tramvay şirketlerinin kuruluşunda rol oynadı. 1906'dan itibaren Ermeni sorunuyla ilgilenmeye başladı ve Ermeni Genel Hayır Birliği'ni (UGAB) kurdu. Balkan Savaşları ve sonrasında Osmanlı'da Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde reform yapılması için Batı ülkelerinin dikkatini çekmek amacıyla kurulan delegasyonun başkanlığını yaptı. 1914 sonbaharında Paris'e gelerek tamamen buraya yerleşti. 1915'ten itibaren soykırım kurbanları için yardım çalışmaları başlattı ve yaptığı bağışlarla birçok kurumun kurulmasına destek oldu.

Odyan, Boğos (1795-1862) Kayserilidir. Osmanlı sarayı başmimarı Krikor Amira Balyan'ın kâtibidir. Boğos Ağa Odyan'ın evinin üst katında, Molière'in komedileri amatör gençler tarafından Ermenice olarak temsil edilmiştir. Bu gençler arasında Boğos Ağa'nın oğulları Krikor Odyan, Haçik Odyan ve Nişan Odyan ile birlikte, Elyas Çayyan, Karekin Papazyan ve Dikran Peştemalciyan da vardı. Sonuncu isim daha sonra Hilal-i Ahmer'in, yani Kızılay'ın kurucusu olan ve Teodig'in zehirlenerek öldürüldüğünü söylediği Dr. Dikran Paşa'dır.

Odyan, Krikor (1834, İstanbul-1887, Paris) Hukukçu, siyasetçi ve yazar. Yazıcı Boğos Odyan'ın oğludur. Dönemin önde gelen

yazarlarından dersler aldıktan sonra Paris'te hukuk eğitimi gördü. İstanbul'a dönmesinin ardından 1853'te Patrikhane bünyesinde kurulan Usumnagan Khorhurt'un (Eğitim Komisyonu) kurucuları arasında yer aldı. Nizamname-i Millet-i Ermeniyen (1863) ve *Kanun-i Esasi'nin* (1876) hazırlanmasında büyük katkıları oldu. Nizamname-i Millet-i Ermeniyen'in Sultan Abdülaziz tarafından kabul edilmesinden sonra kurulan millî mecliste sekreter olarak görev aldı. 1857'de Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Ecnebiye kaleminde çalışmaya başlamasının ardından Mithat Paşa ile yakın ilişkiler kurdu ve onun danışmanlığını yaptı. 1868'de Şura-yı Devlet azası oldu. 1870'te Hariciye Nezareti'ne atandı, daha sonra Ticaret Nezareti Müsteşarlığı'na tayin edildi. 1875'te önce vekaleten Nafia Nezareti nazırı, daha sonra da Nafia Nezareti müsteşarı oldu. 1877'de Mithat Paşa'nın tutuklanıp sürgüne gönderilmesi üzerine Paris'e gitti ve hayatının sonuna kadar orada yaşadı.

Odyan, Yervant (1869, İstanbul-1926, Kahire/Mısır) Gazeteci, yazar. Krikor Odyan'ın yeğenidir. Üsküdar'daki Berberyan Ermeni Okulu'nda eğitim gördü. Öğrenimini evde, amcasının çevresindeki dönemin ünlü Ermeni aydınlarından aldığı derslerle, sanat ve edebiyat yoğun bir ortamda sürdürdü. Pek çok Ermenice gazete ve derginin yöneticiliğini yaptı ve yazıları yayımlandı. 1896'da Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonra İstanbul'da yaşayan Ermenilere yönelik saldırılar sırasında İstanbul'u terk edip Yunanistan'a geçti. Atina, Paris, Londra, İskenderiye, Kahire gibi pek çok şehirde gazeteler, dergiler yayımladı. 1909'da İstanbul'a döndü. 1915'te tutuklanıp Suriye içlerine, Deyrez-Zor'a tehcir edildi. Almanların onu tercüman olarak tutması sayesinde sağ kaldı. 1918'de İstanbul'a geri döndü ve tehcirle ilgili anılarını yayımladı. 1922'de İstanbul'u terk etti. *Yoldaş Pançuni* (Aras Yayınları) Türkiye'de en popüler kitabı oldu. Türkçedeki bir başka kitabı: *Abdülhamid ve Şerlok Holmes*, Everest Y., İstanbul, 2014.

Ormanyan, Mağakya (1841-1918, İstanbul) 1896-1908 yılları arasında İstanbul Ermeni patriği, tarihçi, yazar. Roma'daki Andon-yan Manastırı'nda eğitim gördü. Ermenice, Fransızca, İtalyanca eserler verdi. 1868'de Roma İlahiyat Akademisi'ne üye seçildi. 1870'te İstanbul'a döndü. 1896'da patrik seçildi ve Osmanlı Ermenileri için çalkantılı bir dönemde görev yaptı. 1906'da Sultan

II. Abdülhamid'e istifasını sundu ama kabul edilmedi. 1908'de görevi bıraktıktan sonra Kudüs'e gitti ve tarih konusundaki çalışmalarını sürdürdü. Ermeni tarihiyle ilgili *Azkabadum* (Millî Tarih, 3 cilt, 1912-1927) adlı bir kitabı vardır. Mayıs 1918'de İstanbul'a döndü ve burada öldü.

Osgan (Oskan), Yervant (1855-1914, İstanbul) Yervant Efendi olarak da bilinir. Heykeltıraş, ressam ve eğitimci. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşunda ve yönetiminde önemli katkıları oldu. 1866-1872 yılları arasında Venedik'te, 1877'ye kadar da Roma'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim gördü. 1881'de Türkiye'ye döndükten sonra Osman Hamdi Bey'le tanıştı ve onunla birlikte Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. 1883'te açılan bu okulda öğretim üyesi olarak çalıştı. Aynı yıl Osman Hamdi Bey'le birlikte Nemrut Dağı'ndaki araştırmaya katıldı ve onunla birlikte *Le Tumulus de Nemroud Dag* (Nemrut Dağı Tümülüsü, tıpkıbasım 1987) adlı Fransızca kitabı yazdı.

Osman Hamdi Bey (1842, İstanbul-1910, İstanbul) Arkeolog, müzeci, ressam ve Kadıköy'ün ilk belediye başkanı. İlk Türk arkeoloğu kabul edilir. En önemli arkeolojik kazısı 1887-1888'de gerçekleştirdiği Sayda Kral Mezarlığı (Lübnan) kazılarıdır. Bu kazılar sırasında dünyaca ünlü İskender Lahdi'ni buldu. Çağdaş Türk müzeciliğinin kurucusudur. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ni kurdu ve 29 yıl süreyle müdürlüğünü yaptı. Bu süre içinde müzeyi dünyanın sayılı müzelerinden biri haline getirdi. Aynı zamanda, günümüzde varlığını Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi olarak sürdüren Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi'nin kurucusudur. İlk Türk ressamlarından biridir ve Türk resminde figürlü kompozisyon kullanan ilk ressam olarak tarihe geçmiştir.

Pakraduni (Bagraduni), Arsen (1790-1866) Dilci, şair ve Venedik Mıkhitarist rahiplerinden. 1821'de Fransızca-Ermenice gramer kitabı yayımlandı.

Patrik Nalyan (asıl adı Hagop Nalyan) (1706, Nihadi, Divriği-1764, İstanbul) Osmanlı Ermenilerinin 50. patriği. 9'u basılı, 14'ü el-yazması toplam 23 eser bırakan Patrik Nalyan'ın Ermeni harfli cönklerde birçok şiiri ve destanı bulunmaktadır. *Zenk Hokevor* (Ruhani Silah) adlı kitabının ikinci bölümü ise Türkçe ruhani-ahlaki şiir ve hikâyeler barındırmaktadır.

Portakalyan, Mıgırdiç 1876'da kurulan Araratyan Cemiyeti'nin kurucularındandır.

Portakalyan, Mikael (Paşa) (1842-1897, İstanbul) Devlet adamı, iktisatçı. Paris'te Murad Rafaelyan Koleji'ni bitirdikten sonra İstanbul'a dönerek özel dersler vermeye ve Babıâli'de çevirmenlik yapmaya başladı. Daha sonra Galata Gümrüğü'nde müdürlük görevine getirildi. Meclis-i Rüsumat azalığı yaptı. Ziraat Bankası'nın kurucuları arasında yer aldı. Hazine-i Hassa Nazırlığı görevinde bulundu. Mülkiye'de verdiği derslerin notları kitap olarak yayımlandı. Tarihçi Yeğişe üzerine 1905'te Venedik'te basılan Ermenice bir kitabı vardır.

Rıfat (Halil) Paşa (1827, Selanik-1901, İstanbul) II. Abdülhamid döneminde, 1891-1895 tarihleri arasında Dâhiliye Nazırlığı, 1895'ten 1901'deki ölümüne kadar da sadrazamlık yaptı.

Rusinyan, Nahabet (1819, Kayseri-1876, İstanbul) Hekim, edebiyatçı, şair ve çevirmen. Paris'te tıp eğitimi gördü. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de (günümüzde Gülhane Askerî Tıp Akademisi) deontoloji hocalığı yaptı. Aynı zamanda Ermeni cemaatinin eğitim ve kültür alanlarındaki faaliyetlerinde görev aldı. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin hazırlanmasında rol oynadı.

Sabbağyan, Boğos (1836-1915) 1904-1910 yıllarında İstanbul Katolik Ermenileri patriği.

Sakız Hovhannes (Paşa) (1836-1912) Hazine-i Hassa Nazırlığı, Şura-yı Devlet azalığı, Divan-ı Muhasebat reisliği, Altıncı Daire-i Belediye reisliği, Cebel-i Lübnan Sancağı mutasarrıflığı görevlerinde bulundu. Mekteb-i Mülkiye'de ders verdi. Cemiyet-i İlmiye kurucularından ve *Mecmua-yı Fünûn* dergisi yayıncılarından.

Salisbury (asıl adı **Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil**) 3. Salisbury Markisi, Salisbury Kontu, lord, (1830-1903, Hatfield, Hertfordshire, İngiltere), Büyük Britanya İmparatorluğu'nun genişleme döneminde üç kez başbakanlık (1885-86, 1886-92, 1895-1902) yapan siyaset adamı. Nisan 1878'de Dışişleri Bakanlığına getirilmeden önce 23 Aralık 1876-20 Ocak 1877 tarihleri arasında yapılan İstanbul Konferansı'nda İngiltere'nin iki resmî temsilcisinden biriydi.

Serengülyan, Vartkes Hovhannes (1871, Erzurum-1915, Urfa yakınları) Öğrenimini Erzurum'da tamamladıktan sonra bir süre öğretmenlik yaptı. 1890'da Erzurum'da 1 Mayıs gösterilerine katıldığı için tutuklandı ve kısa süre sonra serbest bırakıldı. Ardından İstanbul'a gitti ve öğretmenlik yapmaya ve müstear adlarla yazılar yazmaya başladı. 1892'de Taşnak partisine girdi ve bu faaliyetlerinden dolayı tutuklandı. Katıldığı Osmanlı Bankası Baskını'nın ardından yapılan anlaşma sonucu Marsilya'ya gönderildi. Bir süre İsviçre, Bulgaristan ve Kafkasya'da kaldıktan sonra 1899'da Van'a geçti ve gizli olarak politik faaliyetlerine devam etti. 5 Ocak 1903'te bir ihbar sonucu çıkan silahlı çatışmada bacağından yaralı yakalanarak tutuklandı ve yapılan yargılama sonucu idama mahkûm edildi. 1907'de cezası ömür boyu hapse çevrildi. Meşrutiyet'in ilanından sonra özgürlüğüne kavuşarak İstanbul'a döndü. Önce Ermeni Millî Meclisi'ne Üsküdar delegesi, ardından da Meclis-i Mebusan'a Erzurum milletvekili olarak seçildi. 2 Haziran 1915 günü tutuklandıktan sonra 19 Temmuz 1915'te Urfa yakınlarında Krikor Zohrab ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri tarafından katledildi.

Sirmakeşhanlıyan, Yervant (Yeruğan) (1870, İstanbul-1915, Diyarbakır-Elazığ arası) İlköğrenimini Hasköy'deki Nersesyan Okulu'nda yaptı. 1886'da Getronagan Ermeni Lisesi'ne devam etti. Hastalığı nedeniyle bitirme sınavlarına katılamayınca okuldan ayrıldı. Okuyamamanın eksikliğini, kendini eğiterek giderdi. Yazıları 1889'dan itibaren İstanbul'daki pek çok Ermenice gazete ve dergide yayımlandı. 1896'da Ermenileri hedef alan olayların yarattığı kargaşa ortamından dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Önce Bulgaristan'ın Varna şehrine yerleşti, 1904'te ise Mısır'a gitti. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından 1908'de İstanbul'a döndü. Arevelk gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Getronagan Lisesi ve Üsküdar'daki Surp Haç Okulu'nda Ermenice dersleri verdi. 1913'te Mezre'deki (Elazığ) Getronagan Okulu'nda müdürlük yapmaya başladı. 1915'te Harput'tan tehcir edildi ve Elazığ-Diyarbakır yolu üzerinde öldürüldü.

Sibil, bkz. Asadur, Zabel

Şahnazaryan, Garabet Din adamı, vartabed. Nubar Paşa ile birlikte Hasköy'deki Nubar-Şahnazaryan Okulu ile Getronagan Lisesi'nin kurucularından.

Şahnazaryan, Hovhannes (1856-1942) Hukukçu. Getronagan Lisesi ve Bezazyan Mektebi'nde öğretmenlik yaptı.

Tekeyan, Vahan (1878, İstanbul-1945, Kahire) Şair, yazar, eğitimci. Üsküdar'daki Nersesyan ve Berberyan okullarında okuduktan sonra Getronagan Okulu'nda öğrenim gördü. İlk yazısı 1894'te *Hayrenik* gazetesinde yayımlandı. 1905'te İskenderiye'de *Şirag* dergisini yayımladı. *Joğovurtin Hamar*, *Arev* ve *Partzravank* gibi gazetelerde de çalıştı. I. Dünya Savaşı'nda İstanbul ve Kıbrıs'taki Ermeni okullarında gönüllü olarak öğretmenlik yaptı. 1922-1923'te Getronagan Lisesi'nde müdürlük yaptı. Ermeni şiirinin "prensi" diye anılır.

Terziyan, Tovmas (1840-1909, İstanbul) Şair, yazar ve eğitimci. Mikhitarist okulunu bitirdikten sonra gittiği Venedik'teki San Lazzarro Adası'nda bulunan Murad Rafaelyan Okulu'ndan 1858 yılında mezun oldu. Ardından döndüğü İstanbul'da kendini eğitime adanmıştı. Nersesyan, Nubar-Şahnazaryan ve Getronagan okullarında öğretmenlik yaptı. Öğrencileri arasında Reteos Berberyan, Minaz Çeraz, Yeğiya Demircibaşyan, Krikor Zohrab, Yeruğan gibi ünlü Ermenilerle birlikte yazar ve öğretmenler de vardır. Terziyan Ermenice ve Türkçenin yanı sıra iyi derecede İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Grekçe, Klasik Grekçe ve Latince biliyordu. Şiirleri ve tiyatro oyunları ile ünlü olan Terziyan'ın en önemli tiyatro oyunu Ermenice ve İtalyanca olarak yazdığı *II. Arşak*'tır (1871).

Torkomyan, Vahram (1858, İstanbul-1942, Paris) Hekim, araştırmacı, yazar. 1884'te Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl İstanbul'a döndü ve Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane'ye başkan vekili seçildi. Bir süre sonra Belediye Sıhhiye Meclisi'ne üye olarak atandı. Cemaat görevlerinde de bulundu. 1922'de Paris'e yerleşti. Başlıca çalışması, geniş notlar ve kitabelerle yayına hazırladığı Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi, 3 cilt, Viyana, 1913) adlı eseridir.

Turyan (Zimbayan), Bedros (1851, İstanbul-1872, İstanbul) Şair, oyun yazarı. "Üsküdar bülbülü" olarak da bilinir. Çok genç yaşta

hayatını kaybetmesine ve az sayıda eser vermiş olmasına rağmen, Ermeni edebiyatında derin iz bıraktı. Romantizm akımının en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir.

Turyan (Zımbayan), Yeğişe (1860, İstanbul-1930, Kudüs) Din adamı, şair, öğretmen. 1909-11 yılları arasında İstanbul Ermeni patriği. 1904-1908 yıllarında İzmir marhasalığı ve 1911-21 yılları arasında Ermeni okullarında öğretmenlik yaptı. 1921'de Kudüs Patrikliği'ne seçildi ve ömrünün sonuna dek bu görevi sürdürdü. İstanbul ve Kudüs'teki Ermeni okullarında uzun süre okutulan araştırma ve inceleme kitapları yazdı.

Varjabedyan, Nerses (1837, İstanbul-1884, İstanbul), Türkiye Ermenileri 72. patriği. Asıl adı Boğos'tur. İlköğrenimini 1852'de Hasköy'deki Nersesyan Okulu'nda tamamladıktan sonra önce aynı okulda, daha sonra da Edirne'deki Arşagunyan Okulu'nda öğretmenlik yaptı. 1858'den itibaren çeşitli düzeylerde dinî görevlerde bulundu. Patrik Mıgırdiç Hrimyan'ın istifası üzerine 18 Şubat 1874'te patrik kaymakamı görevine getirildi. 14 Nisan 1874'te II. Nerses adıyla Ermeni patriği seçildi. 1881'de patriklik görevinden ayrılmak istediği için iki kez istifa mektubu sunmasına rağmen II. Abdülhamid'in ısrarıyla görevine devam etmek zorunda kaldı. 9 Mayıs 1884'te Eçmiyadzin'de yapılan seçimle Tüm Dünya Ermenileri Başpatrikliği görevine getirildi. Sağlığı nedeniyle bu görevden de 15 Ekim 1884'te istifa etti ve kısa bir süre sonra da vefat etti. Nerses Varjabedyan'ın İstanbul'da yaptığı önemli işler arasında Getronagan Okulu ile Hasköy'deki Nubar-Şahnazaryan Okulu'nu kurması ve 1866'daki büyük yangında harap olan Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'ni yeniden yaptırmaya başlaması da bulunmaktadır.

Vosgeperan, Surp Hovan, Bkz. Chrysostomos İonnis

Vramyan, Arşak (Onnik Tertsagyan), (1871, İstanbul-1915, Van) İlköğrenimini Surenyan Okulu'nda tamamladı. Daha sonra dinî eğitim alması için Eçmiyadzin'e gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra 1894'te Ermeni Devrimci Federasyonu'na üye oldu ve merkez komite sekreterliğini yaptı. Osmanlı Bankası Baskını'ndan sonra arandığı için önce Bulgaristan'a, ardından da Cenevre'ye geçti ve burada *Droşak* gazetesinde yazmaya başladı. 1899'da

ABD'ye gitti ve *Hayrenik* gazetesinin yazışlarında çalıştı. 1907'de Kafkasya'ya gitti. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Van'a geçti. Daha sonra geldiği İstanbul'da *Azadamard* gazetesinde editörlük yapmaya ve yazmaya başladı. 1912'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Van'dan mebus seçildi. 1915'te, soykırımdan hemen önce, Van Valisi Cevdet Bey'in emriyle katledildi.

Yesayan, Zabel (1878, İstanbul-1943, SSCB) Gazeteci, yazar, şair, çevirmen. 1892'de Üsküdar'daki Surp Haç Mektebi'ni bitirdi. İlk yazıları *Dzağig* dergisinde yayımlandı. 1895'te Paris'e gitti ve Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe dersleri aldı. 1902'de İstanbul'a döndü. Yazıları *Masis* ve *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını) gibi dönemin önde gelen Ermenice gazetelerinde yayımlandı. 1905'te tekrar Paris'e gitti ve 1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar orada yaşadı. 1909'da Adana'da yapılan katliamın sonuçlarını yerinde görmek Kilikya'ya gitti. İzlenimlerini *Averagnerun Meç* (Yıkıntılar Arasında) adlı kitabında aktardı. 1915'te gözaltına alınacak Ermeni aydınları arasında bulunan tek kadın aydıydı ve katliamdan kurtulmayı başararak yurtdışına çıktı. 1918'den sonra Mısır, Beyrut ve Kafkasya'da soykırımdan kurtulan Ermeni yetimleri ve göçmenleriyle ilgili yardım faaliyetlerini örgütlemekle uğraştı. Sovyet Ermenistanı'nı ziyaret etti ve 1933'te buraya yerleşti. Üniversitede öğretmenlik yapmaya başladı. 1937'de rejime muhalif olduğu gerekçesiyle tutuklandı ve tam olarak bilinmeyen bir yerde 1942 veya 1943'te öldü.

Yusuf İzzettin Efendi (1857-1916, İstanbul) Asker, siyasetçi, diplomat. Osmanlı padişahı Abdülaziz'in henüz şehzade iken doğan oğludur. Beklenmedik bir şekilde öldüğünde Osmanlı Hanedanı'nın en büyük erkek çocuğu olarak veliaht sıfatını taşıyordu.

Zartaryan, Rupen (1874, Harput-1915, Diyarbakır yakınları) Gazeteci, yazar. Öğrenimini Harput'ta gördü, sonra öğretmenliğe başladı ve devrimci eğilimleri nedeniyle tutuklandı. 1904'te Manisa'da öğretmenlik yapmaya başladı, ancak hakkında açılan adli takibat nedeniyle Bulgaristan'ın Filibe şehrine gitti; orada Meşrutiyet'in ilanına kadar *Razmig* (Savaşçı) gazetesini yayımladı. Ermeni köy edebiyatının öncüsü olarak kabul edilmektedir. İstanbul'a geldikten sonra bir süre *Jamanag* gazetesinde çalıştı. 1909'da

Azadamard gazetesinin editörlüğünü üstlendi. Ermeni Ulusal Meclisi'ne delege seçildi. 1911-14'te *Azadamard Ek'i ve Pakin* dergilerini yayımladı. Victor Hugo, Maxim Gorki, Anatole France, Oscar Wilde'in kitaplarını Ermeniceye çevirdi. 1915'te Diyarbakır yakınlarında katledildi.

Zartaryan, Vahan (1872, İstanbul-1945, Kahire) Araştırmacı, yazar, kitapçı ve yayıncı. Matbaacı Kevork Zartaryan'ın oğludur. Babasının ölümünden sonra onun işlerini üstlendiyse de 1892'de matbaa ve kâğıt atölyesini kapatmak zorunda kaldı. 1901 yılına kadar tek başına, 1901-1923 yıllarında ise kardeşi Bimen'le birlikte kitapçılık ve yayıncılık yaptı. 1923'te ailesiyle birlikte Kahire'ye yerleşti. 1910-1914 arası İstanbul'da kardeşinin de yardımıyla Ermeni ünlülerinin biyografilerini içeren *Hişadagaran* (Hatırat) adlı üç ciltlik bir eser yayımladı. İkinci baskısını Kahire'de 1933-1935 yıllarında beş cilt halinde gerçekleştirdi.

Zohrab, Krikor (1861, İstanbul-1915, Urfa yakınları) Yazar, gazeteci, hukukçu, siyasetçi. Hasköy'deki Şahnazaryan Okulu'nu bitirdikten sonra, Mekteb-i Sultânî'ye devam etti ve hukuk eğitimi gördü. *Masis* gazetesinin editörlüğünü yaptı ve daha çok öykülerden oluşan çok sayıda kitabıyla Ermeni sorunu konusunda Fransızca yazdığı ve müstear adla yayımlanan bir kitabı vardır. 1906'da Abdülhamid rejimine karşı muhalefeti nedeniyle artan baskılar ve avukatlık yapma hakkının elinden alınması karşısında Fransa'ya gitti ve 1908'de Meşrutiyet ilan edilinceye kadar orada yaşadı. İstanbul'a döndükten sonra Ermeni Millî Meclisi'ne Samatya delegesi, Osmanlı Meclisi'ne ise İstanbul mebusu olarak seçildi. 2 Haziran 1915'te İstanbul'da tutuklandıktan sonra, 19 Temmuz 1915'te Urfa yakınlarında Vartkes Hovhannes Serengülyan ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri tarafından katledildi.

DİZİN

- I. Ahmet 219
I. Anastasius 295
I. Büyük Theodosius 222, 223, 227, 293
I. Jüstinyen (I. Justinianus) 203, 208, 210-214, 295-297, 313
I. Mahmud 271, 312
II. Ahmet 205
II. Ahmet Çeşmesi 204
II. İsaakios Angelos 295
II. Konstantius 222
II. Mahmud Çeşmesi 207, 301
II. Mahmud 207, 228, 271, 313, 345, 346, 348
II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet) 13, 171, 195, 196, 202, 204, 215, 223, 288, 289, 304, 307, 353
II. Mustafa 227
II. Selim 220
III. Ahmed 297, 298
III. Murat 171, 214
III. Sultan Selim 312
IV. Murad 198, 309, 310
V. Murat 130, 176, 177
1789 Fransız Devrimi 23, 26, 29, 148, 318
A
ABD 25, 26, 365
Abdülaziz (Sultan) 130, 176, 228, 313, 345, 351, 356, 359, 366
Abdülhamid (Sultan) 51, 55, 161, 346, 353, 355, 356, 360, 361, 365, 367
Abdülmecid (Sultan) 86, 199, 202, 214, 345
Acemyan, Mıgırdiç 83-85, 87, 284, 343
Adalar 263, 285
Adana 16, 97, 104-106, 108, 113, 128, 133-135, 142, 144, 148, 149, 156, 157, 164, 192, 298, 345, 365
Adana felâketi/katliamı 56, 96, 97, 105, 145, 148, 149, 164, 345
Afrika 93
Agnuni (Haçadur Malumyan) 332, 343
Ahmed Rıza Bey 63, 95, 96, 133, 269, 343
Ahmet Fethi Paşa 305, 343
Ahmet Muhtar Paşa 358
Akdeniz 20, 28, 29
Akıntı Burnu 305
Allatini Köşkü 51, 147, 160
Alboyacıyan, Arşak 55
Aleksios (İmparator) 226, 295
Alibeyköy Suyu 232
Alişan, Çevont 83, 87, 109, 118, 343, 348
Alman Kitabevi 72
Altunduryan, Arakel 86
Altunduryan, Stepan 86
Amicis, Edmondo de 20, 49
Amikos Limanı 311
Anadolu 17, 39, 41, 43, 44, 58, 93, 119, 173, 199, 351, 353
Anadolu Hisarı 312
Anadolu Kavağı 310
Andonyan, Aram 332, 344
Andreasyan, Hrand D. 354
Andreasyan, Yervant Der 55
Anglikan Kilisesi 152
Antakya 349
Antigoni (Burgazada) 278
Apelyan Kumpanyası 101
Apollon 169, 209, 210, 223, 226, 298, 302
Aral, Oğuz 17
Arakelyan 135
Aram (Senatör) 332, 344
Aramyants, Hmayag (M. Şvod) 79
Araratyan Cemiyeti 150, 345, 361
Ardrzruni, Krikor 119, 135
Arevelyan Tadron (Şark Tiyatrosu) 86
Aristo 33

- Armaş Manastırı ve Koleji 347
Armaş Melekleri 73
Armen, Yenovk 55, 80
Armenyan 101, 102
Arnavutköy 278, 304, 305, 327
Aron, Raymond 31
Arpiaryan, Arpiar 55, 78-80, 150, 166, 243, 344
Arpiaryan, Dikran 80
Arşaguni Hanedanlığı 297
Asadur, Hrand 80, 344
Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi 266
At Meydanı (Sultanahmet Meydanı) 204, 217, 218, 220-224
Atina 221, 287, 357, 360
Avrupa 23, 26, 30, 61, 86, 93, 115, 116, 137, 138, 148, 155, 163, 167, 168, 179, 180, 183-185, 202, 226, 229, 233, 238, 246-248, 256, 259, 260, 263, 276-279, 288, 294, 313, 317, 318, 327, 328, 344, 347
Avusturya 72, 151, 152
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 31, 152
Aya Ioannis Chrysostomos 252, 290
Aya İrini Müzesi 263
Ayasofya 12, 203, 205, 207-213, 215, 216, 218, 252, 263, 289, 290, 293, 357
Aya Triada Rum Kilisesi 253
Aya Yorgi Kilisesi (Fener) 251, 323
Aya Yorgi Tepesi (Büyükada) 317
Ayazma 283-285, 303
Ayazpaşa 66, 179
Ayazpaşa Mezarlığı 273
Ayi Nikola Rum Kilisesi 304
Ayvazovski (Ivan) 196
Azadyan, Toros 56
Aziz bkz. Abdülaziz (Sultan) 63, 91, 130, 176, 228, 269, 300, 313, 345, 351, 356, 359, 366, Aziz Garalanbos 252
Aziz Hovhannes Teologos 252
Aziz Marcos Kilisesi 211, 215
Aziz Mikael Manastırı 322
Aziz Minas 252, 356
Aziz Pavlos Kilisesi 215
Aziz Santuht Kilisesi 281
B
Baalbek 209
Babikyan, Hagop 332, 345
Babil 167, 196
Badhomos 294
Bağdat 198, 248, 355
Bağdat Köşkü 200
Balakyan, Krikor 73
Balat 73
Balıklı Mezarlığı 266, 297
Balta Limanı 307
Baltacı Kaptan Paşa 307
Balyan ailesi 304, 315, 345, 350
Balyan, Garabet 177, 345-347, 359
Balyan, Hagop 303, 346, 347
Balyan, Hovhannes 85
Balyan, Nigoğos 129, 130, 176, 177, 346
Balyan, Levon 178
Balyan, Sarkis 178, 346
Barsamyan, Merujan 333, 347
Batı Ermenistan 40, 41
Batı Roma Latin Kilisesi 42
Bayburt 110
Bazil (Baştıbip) 101, 350
Bebek 278, 305-307, 328
Becidyen (Efendi) 81
Bedi Şan Tiyatrosu 101
Belgrad Ormanları 271
Bellini, Gentile 196, 197
Bentler 267, 271
Beranger (Pierre-Jean de Béranger) 85, 86, 347, 364
Berberyan, Rafi 314, 347
Berlin Antlaşması 121
Beşiktaş 125, 176, 183, 199, 271, 273, 290, 294, 297, 300, 302, 303, 347
Beşiktaşlıyan, Mırdıç 86, 87, 279
Beşiktaşlıyan, Nısan 56
Beykoz 300, 310, 311, 346
Beylerbeyi 300, 313
Beylerbeyi Sarayı 238, 239, 346, 347
Beyoğlu (Pera) 64, 65, 69, 74, 81, 89, 102, 116, 179, 199, 229, 246, 253, 263, 305
Bezciyan (Amira) 76
Bezciyan, Harutyun (Kazaz Artin) 348
Biberyan, Zaven 56
Birinci Balkan Savaşı 16
Birinci Dünya Savaşı 17, 21, 31, 349, 351, 363
Bizans İmparatorluğu 41, 63, 66, 67, 71, 87, 174, 179, 193, 199, 201, 203, 237, 238, 268, 273, 278, 288, 294, 295, 297, 298, 300, 305-309, 312, 313, 315, 327, 322, 329
Bizans Ortodoks Kilisesi 42
Bizanslı Tionesyos 301

- Blerion (Pilot) 115
 Boğaz(ı) 19, 20, 51, 52, 62
 Boğazkesen Kalesi 288
 Boğos Nubar Paşa 150, 243
 Bosfor bkz. Boğaziçi 288
 Boyacıköy 307
 Boyacıyan, Hagop 152, 348
 Braudel, Fernande 29
 Britanya 311
 Britanya İmparatorluğu 177, 362
 Bulgaristan 163, 362, 363, 365, 366
 Bulgurlu 313
 Burhanettin (Şehzade) 200
 Bursa 13, 291, 350, 351
 Büyük Bazar (Kapalı Çarşı) 247, 248
 Büyük Britanya bkz. İngiltere 21, 151, 161, 228, 362
 Büyük Konstantin 195, 203, 226, 290, 296
 Büyük Köprü bkz. Galata Köprüsü 20, 58, 74, 91, 217, 231, 246, 266, 300, 312, 315
 Büyük Yeni Han 109, 110
 Büyükdere 174, 238, 240, 268, 278, 307, 308, 326
 C-Ç
 Caesarea (Kayseri) 110, 359, 361
 Caryan, Abraham (Hayr) 59
 Cebelitarık 28
 Celal Nuri (İleri) 270, 348
 Ceylan Okulu 315, 345
 Cengiz Han 40, 350
 Cezayirliyan, Mıgırdiç 76, 348
 Cingözyan, Murat 238
 Circus Maximus 221
 Cochın, Denys 120, 121, 349
 Comte, August 95
 Cyrus (İmparator) 221
 Çakmakçılar Sokağı 75
 Çaldıran Savaşı 41
 Çam Limanı 322
 Çamlıca 44, 45, 269, 274-279, 325
 Çanakkale (Dardanel) 288
 Çankırı 56, 344, 354
 Çarıçe 2. Katerina 197
 Çarlık Rusya 102, 311
 Çengelköy 297, 313
 Çeraz, Minas 113, 114, 142, 143, 189, 349, 364
 Çırağan Meclisi 129
 Çırağan Sarayı 95, 96, 127, 128, 133-135, 176, 346, 347
 Çırçır Suyu 237, 239, 240, 308
 Çinili Köşk 171, 223
 Çubuklu 311
 D
 D'Oshson, İgnatius Mouradgea (Muradcan Tosunyan) 73, 350
 Dağlık Ermenistan 39-41
 Daniel Varujan 56
 Darius (Pers imparatoru) 306, 307
 Daron (Muş) 134
 Daşyan (Hayr) 64, 267, 270, 271
 Delphi 223
 Der Manukyan (Doktor) 222
 Deroyan 279
 Deroyndsi (Hovhannes Çamurcuyan) 73, 350
 Dikilitaş 222, 223
 Dikran Kalfa (Cüberyan) 183, 350
 Diokletianus (İmparator) 296
 Dirayr (Vartabed) 124
 Divan Yolu 226
 Doğru Yol (İstiklal Caddesi) 54, 55, 65, 72, 163, 164, 229
 Dolmabahçe 86, 174, 302
 Dolmabahçe Sarayı 61, 62, 120, 175, 345, 346
 Dolmabahçe Stadyumu 86
 Düklik Sarayı 204
 Düzyan ailesi 304, 350
 E
 Eçmiyadzin 136, 321, 351-355, 365
 Edessa (Urfa) 362, 367
 Eğin 110, 347
 Eğitimsever Cemiyetler Birliği 187
 Eğri Kapı 290
 Ekşiyan Tiyatro grubu 86
 Ekşiyan, İstapan 86
 Emirgan 307
 Engüre 291
 Enver Bey 258, 351
 Erivan 110, 351, 355
 Ermeni Anayasası 76
 Ermeni Aydınlanması 355
 Ermeni Devrimci Federasyonu 55, 143, 343, 365
 Ermeni Kadınlar Cemiyeti 134, 150, 345
 Ermeni Kilisesi 41, 45, 76, 127, 128, 266, 304, 321, 351, 353
 Ermeni Milli Meclisi 25, 97, 109, 113, 141, 142, 362, 367
 Ermeni Nizamnamesi 149, 240

Ermeni Patrikhanesi 52, 97, 109, 157, 240
 Ermeni Yayıncılar Birliği 333
 Ermenistan 29, 39, 41, 45, 102, 106, 109, 117-119, 127, 135, 187, 240, 267, 271, 278, 344, 349-351, 355, 366
 Erzincan 110
 Erzurum (Garin) 134, 187, 189, 270, 362
 Esayan Okulu 354
 Eski Saray (Topkapı Sarayı) 63, 165, 193, 194, 199, 202, 252, 263, 265, 277, 278, 290, 313
 Eugeni (İmparatoriçe) 228, 313
 Eyüp (Peygamberin sancaktarı) 236
 Eyüp 44, 45, 231, 233-235, 259-261, 263-266, 279, 346
 Eyüp Camii 235
 F
 Fener 251
 Fenerbahçe 59, 297
 Fizika Boğos (Badveli) 76, 355
 Fossati (Gaspere) 214, 215
 Fransa 30, 120, 228, 231, 317, 318, 347, 349, 358, 367
 Frigya 226
 Fuat Paşa 60, 351
 G
 Galata 300, 349, 361
 Galata Köprüsü 20, 58, 74, 91, 231
 Galata Kulesi 263
 Galatasaray 83, 179
 Galatasaray Lisesi 347, 348, 352
 Gautier, Theophile 49
 Gedigyan (Vartabed) 64
 Gennadios (Patrik) 289
 Getronagan Okulu 98, 345, 348, 349, 356, 363, 365
 Gezi Parkı 34
 Gomidas (Vartabed, Soğomon Kevork Soğomonyan) 56
 Göksu (köy) 264, 311, 346
 Gurdikyan, İstevan 334, 340
 Gülhane 165, 199, 361
 Gürcüyan, Melkon 277, 280
 Gurdikyan, Melkon 80
 Ğugas (Gatoğigos) 76, 352
 H
 Haçlı seferleri 29, 223
 Hagopyan, Harutyun Kahana 150
 Hakkı Bey (İbrahim Hakkı Paşa) 173, 352
 Halacyan Efendi 331, 333, 352

Halaskâr Ordusu (Hareket Ordusu) 65, 352
 Haliç 20, 91, 92, 98, 222, 223, 231, 232, 251, 259, 263, 264, 266, 277, 290, 297
 Halil Paşa 289, 361
 Halki (Heybeliada) 278, 322
 Halkis (Müzişyen) 301
 Hamdi Bey 166, 168, 360
 Hamidiye Alayları 119, 256
 Hammer 73
 Harput 110, 363, 366
 Haydarpaşa Garı 60, 278, 281, 288
 Hayguni, Armenak 76
 Hekimyan, Andon 109
 Hekimyan, Sirapyon 303, 304, 352
 Hekimyan, Stephan 86
 Herakleios (İmparator) 296
 Hıdiv Abbas Paşa (Abbas Hilmi Paşa) 306, 352
 Hırımyan, Mıgırdiç (Hayrig) 76, 352
 Hilmi Paşa (Hüseyin Hilmi Paşa) 141, 142, 352
 Hocasaryan, Hayk 142, 353
 Homeros 170
 Hovagim (Patrik, Başepiskopos) 13, 291, 353
 Hovahim (Rumpatriği III. Joachim) 96, 353
 Hovhannes Golod (Patrik) 303
 Hovhannesian, A. 188
 Hugo, Victor 85, 366
 Hünkâr Suyu 246, 308
 Hürriyet Ordusu bkz. Halaskâr Ordusu 65, 67, 70, 185, 263, 352
 Hürriyet Tepesi 263
 Hüseyin Cahit (Yalçın) 105, 106, 353
 Hz. İbrahim 39
 Hz. İsa 39, 170
 Hz. Muhammed 39, 193, 213, 214, 235
 Hz. Musa 39
 I
 İcadiye 313
 İç Çekişler Köprüsü 204
 İkinci Balkan Savaşı 344, 358
 İmparatorluk Müzesi (Arkeoloji Müzesi) 165, 166-168, 171, 193, 360
 İngiltere 137, 151, 152, 362
 İpek Yolu 29
 İran 18, 28, 40, 41, 55, 101, 102, 138, 186, 195, 198, 343, 350, 351
 İsavralı Leon 203
 İskender (Büyük İskender) 170, 171

İskenderiye 79, 134, 209, 352, 356-358, 360, 363
 İspanya 28
 İstinye 307
 İtalya 15, 28, 81, 202, 283, 348
 İttihat Terakki Partisi 55
 İzmirliyan, Madteos (Patrik) 181, 353
 İzmit 73, 278, 320, 347
 Jöntürkler 68, 70, 93, 96, 105, 107, 113, 138, 148, 151, 155, 156, 199, 331, 343
 Julianus (İmparator) 222
 Jüstinyen (İmparator) 203, 208, 210-214, 295-297, 313
 K
 Kabataş 301, 302
 Kâbe 22
 Kadıköy 58-60, 71, 143, 297, 360
 Kadirli 149
 Kafkasya 119, 134, 135, 180, 362, 365, 366
 Kâğıthane 90, 92, 115, 231, 232, 246, 264, 347
 Kâğıthane Deresi 91, 232, 297
 Kahire 11, 79, 150, 248, 344, 345, 358-360, 363, 366
 Kakuçyan, B. (Arkebisgobos, Arbişop) 73
 Kalipso Mağarası 238
 Kalme (Tarihçi) 295
 Kamar-Kâtiba (Raphael Badganyan) 152, 354
 Kâmil Paşa 331, 332
 Kanlıca 312
 Kantsaklı Giragos 40
 Kanuni Sultan Süleyman 223
 Karadeniz 294, 295, 300
 Karaman 248
 Kariye Camii 293, 294, 296
 Kars-pazarı 149
 Kartal 281, 282, 285, 348
 Kasımpaşa 271
 Kastilya 131
 Katers (Baron) 115
 Katipyan, H. (Doktor) 76, 354
 Kayseri 110, 359, 361
 Kazazyan, Zareh 333
 Keçyan, Aşod 56
 Keçyan, Püzant 55, 56, 79, 80, 332, 339, 354
 Kestane Suyu 308
 Kevork Emin (Şair) 37
 Keyişya 123
 Khanbegyan, Mıgırdiç 231

Khoren (Vartabed) 64
 Kırım Savaşı 311
 Kız Kulesi 315
 Kızıl Sultan bkz. Sultan Abdülhamid 95, 160, 161, 183, 198
 Kilikya 106, 107, 134, 135, 230, 365
 Kimarrus Deresi 307
 Koçunyan, Ara 56
 Koçunyan, Misak 56
 Konstantin Berperujen 297
 Konstantin Paleolog (İmparator) 290
 Konstantin Porphyrogennetos (İmparator) 223
 Konstantin Sütunu /Çemberlitaş 226, 227
 Konstantinopolis 236, 287, 288, 293, 349, 357
 Kömürçüyan, Yeremya Çelebi 374
 Kraus, Karl 31
 Krikoryan, B. (Badriyark) 73
 Kudüs 252, 314, 353, 357, 360, 364
 Kumkapı 110, 149, 324, 348
 Kurken, Hagop (Biberciyan) 334, 354
 Kuruçeşme 278, 303, 304
 Kutsal Haç Kilisesi 313
 Kuzguncuk 314
 Küçük Ayasofya 293
 Küçük Justin (İmparator) 296
 L
 La Fontaine (Jean de) 86
 Lahey Konferansı 139
 Lamartine (Alphonse de) 85
 Lamennais (Hugues Félicité Robert de) 86, 354
 Latin Kilisesi 42, 289
 Leo 279
 Leon (İmparator) 293
 Les Frères Okulu 59
 Lesbos (Midilli) 169, 352
 Loti, Pierre 64
 M
 Maçka 63, 347
 Mahmut Şevket Paşa 257, 258, 352, 355
 Makriköy (Bakırköy) 324, 346
 Malta Köşkü 185, 347
 Maltepe 281
 Manuel Komnenos 227
 Margosyan (Arkebisgobos) 73
 Marmara Denizi 165, 199, 237, 263, 277, 278, 281, 321

- Marmaris** 130
Marsilya 151, 189, 349, 362
Marzıvan (Amasya/Merzifon) 229
Maslak 269, 325
Mavrikios (İmparator) 59
Mecid bkz. Abdülmecid 86, 177, 199, 202, 214, 345, 346
Meclis-i Mebusan 95, 96, 117, 228, 343, 345, 348, 362, 365
Mekke Camii 220
Melikşahyan, Boğos 355
Mendelsson (Felix) 71
Merasim Köşkü 185
Mesrop Maşdots 355
Mezarburnu 238
Mıkhitar (Abba, Başrahip) 73, 239, 267, 344
Mıkhitarist Manastırı 59
Mıkhitarist Rahipler Birliği 15, 16, 64, 361
Mıkhitaryan Lisesi (Pangaltı Lisesi) 64, 352, 363
Mırmıryan, Harutyun 72, 73, 110, 276, 277, 279, 356
Mısır 92, 167, 222, 229, 352, 356-359, 363, 366
Milano 16
Millette Adanmış Ermeni Kadınlar Cemiyeti 134
Millettever Andonyan Cemiyeti 303
Minasyan, Hovhannes 333
Minasyan, İsguhi 333, 337
Misakyan, Haçadur 356
Mithat Paşa, (Ahmet Şefik Mithat Paşa) 185, 258, 356, 359
Mıntzuri, Hagop 56
Moda 58, 59, 63
Moda Kız Sanat Enstitüsü 59
Msho Kegham 56
Murad Rafaelyan Koleji 166, 343, 352, 361, 363
Muradyan Koleji 86, 344
Musul 195
Muzaffer İzzet (İran Şahı) 186
N
Nalbantyan, Mikael 76, 356
Nalyan, Hagop (Badriyark) 73, 356
Napolyon (Fransa imparatoru) 137, 155
Noradunkyan, Kapriyel Efendi 358
Nebukadnezar (Babil kralı) 196
Nikomedia bkz. İzmit 278, 296, 323
Nişantaşı 95
Niyazi Bey (Resneli Niyazi Bey) 120, 258, 357
Notaras (Amiral) 289
Nur Banu Sultan 314
O
Odyan, Boğos 76, 359
Odyan, Krikor 77, 303, 359
Odyan, Yervant 55, 77, 78, 352, 359
Orban 289, 290
Ormanyan, Mağakya 98, 99, 149, 187, 303, 360
Orta Anadolu 41
Orta Asya 40, 351
Ortadoğu 25, 26
Ortaköy 176, 178, 297, 303, 326, 343, 348
Ortaköy Aziz Meryem Ana Khntragadar Kilisesi 303
Ortaköy Camii 173, 174, 178, 345, 346
Ortaköy Hayırsever Tiyatro Derneği
Ortaköy Hayırseverler Birliği 86
Ortaköy Okulu 86
Ortodoks Kilisesi 214
Osgan (Oskan), Yervant 165, 166, 360
Osman Hamdi Bey 166, 360
Osmanlı Bahriye Okulu 322
Osmanlı Bankası 68, 164, 359, 362, 365
Osmanlı İmparatorluğu 12, 16, 17, 24, 26, 38, 40, 41, 52, 76, 102, 137, 151, 240, 307, 350
P
Paganini (Niccolò) 230
Pakraduni, Arsen (Hayr) 86, 304, 348, 361
Panayia Manastırı 322
Pangaltı 64, 346
Pangaltı okulu 267
Papaz Suyu bkz. Çırçır Suyu 237, 239, 240, 308
Paris 11, 56, 86, 163, 168, 269, 318, 344, 346, 347, 349, 350, 352, 358-361, 364, 365
Paşalyan, Levon 55, 80
Piazza Colonna 223
Platon 33
Pontus 294
Portakalyan, Mıgırdiç 151, 188, 189, 361
Portakalyan, Mikael 303, 361
Prens Adaları 57, 63, 160, 287, 317
Prinkipo (Büyükada) 202, 278, 283, 317-319, 321, 323
Prokopios 297

- Proti (Kınalıada) 278
Puccini (Giacomo) 175
Pirad, Simpad 56
Püzantiyon 393
R
Reşit Paşa Sarayı 307
Rıfat Paşa (Dahiliye Nazırı) 145
Robert Koleji 306
Roma 41, 43, 102, 167, 201, 202, 209, 215, 221, 223, 226, 227, 252, 287, 293, 360
Roma İmparatorluğu 12, 202, 287, 293, 296, 356
Rum Ortodoks Kilisesi 43, 251
Rum Patrikhanesi 96
Rumeli Hisarı 278, 288, 304, 306, 308, 328
Rumeli Kavağı 309
Rupen Sevag (Dr. Çilingiryan) 56
Rusinyan, Nahabet 240, 361
Rusya 26, 85, 101, 102, 181, 187, 188, 238, 256, 311
Rusya Ermenileri 101, 181, 187, 188
Ruten 151
S-Ş
Sabahattin (Prens) 120
Sabbagyan, Boğos (Gatoğigos) 96, 362
Sahagyan (Hayr) 59
Sakız Hovhannes (Paşa) 332, 362
Salisbury 139, 362
Saltanat Sarayı bkz. Dolmabahçe Sarayı 199, 238, 313
Samatya 52, 320, 324, 365, 367
San Lazzaro Adası 355, 363
San Marco Meydanı 221
San Stefano (Yeşilköy) 322, 324, 345, 346
Sanasaryan Okulu 187, 270
Sanayi-i Nefise Mektebi 165, 166, 168, 360
Santio, Rafael 283
Sarafyan, Nigoğos 56
Sarasate (Pablo de) 180
Sarayburnu 165
Sebastatsi, Mikhitar 355
Schiller 86
Schliemann, Heinrich 169
Sedef Adası 321
Selamsız 314
Selanik 51, 65, 92, 352, 355, 361
Serengülyan, Vartkes 362, 367
Sırbistan 163, 165
Sırmakeshanlıyan, Yervant (Yeruğan) 80, 363
Sibil (Zabel Asadur) 56, 133-135, 132, 345, 363
Silah Müzesi (Aya İrini Kilisesi) 203
Sinop 291
Sirkeci 79, 293, 324
Sirkeci Garı 324
Sis (Kozan) 181, 278
Sivas 245, 355
Sosyalist Enternasyonal 269
Splendid Cafe 164
Strabon 294, 295
Sultanahmet 218, 217
Sultanahmet Camii 218, 220, 222, 227, 228
Sürp Garabed Kilisesi 314
Sürp Haç Kilisesi 304, 314
Sürp Hreşdagabed (Aziz Melekler) Kilisesi 73
Sürp Nişan Kilisesi 348
Sürp Takavor Kilisesi 59
Suryan, Misak 55, 143
Süleyman bkz. Kanuni Sultan Süleyman 223, 314
Süleymaniye Camii 12
Şah İsmail 198
Şahbazyan ailesi 231
Şahnazaryan Okulu 349, 363, 365, 367
Şahnazaryan, Garabet (Vartabed) 76, 363
Şahnazaryan, Hovhannes 55, 77, 78, 363
Şamdancıyan, Mikael 80, 333
Şirket-i Hayriye 95
Şişli 63, 65, 83, 89, 116, 173, 267, 268, 321, 325
Şuşanyan, Vazken 56
T
Taksim 60, 71, 115, 129, 246, 253, 271
Taksim Bahçesi 71
Taksim Kışlası 71
Tarabya 307, 317, 328
Taşnaktsuyun Partisi bkz. Ermeni Devrimci Federasyonu 270, 332
Tatavla (Kurtuluş) 65, 115
Tavityan, Tavit 180, 181, 229, 241
Tavros 296
Tbrotasaser (Okulserverler) Cemiyeti 150
Tekeyan, Vahan 56, 78, 79, 102, 363
Teodig 56, 354, 359
Terpie 137
Terziyan, Karnik 263

- Terziyan, Tovmas 87, 130, 303, 363, 364
 Theodora (İmparatoriçe) 297
 Theodosius (İmparator) 222, 223, 227, 293
 Thomson 229, 230
 Thukydides 31
 Timaksyan, Hımayak (Yebisgobos) 98
 Timurlenk 40, 198
 Tokatlıyan Kahvesi 115, 179
 Tokatlıyan Oteli 65, 193, 238, 308, 328
 Tokatlıyan, Mıgırdiç 308
 Tolayan, Yervant 56
 Tolstoy 21, 161
 Tophane 271, 301, 346
 Tophane Saat Kulesi 346
 Torkomyan, Vahram (Doktor) 334
 Tornyan (Hayr) 64
 Toynbee, Arnold 31
 Tölelyan, Minas 56
 Trabzon 15, 181, 231, 291
 Tsiaryus, Silen 216
 Tumanyan, Hovhannes 56
 Turyan, Bedros 279, 364
 Turyan, Yeğişe (Patrik) 52, 96, 97, 113, 141, 143, 144, 148, 240, 364
 Tutmosis (Mısır firavunu) 222
 Tünel 229, 246
 Türkiye 13, 20, 24, 26, 51, 53, 56, 75, 80, 93, 96, 102, 107, 115, 120, 121, 126, 135-141, 147-149, 151, 157, 171, 173, 181, 187-189, 197, 217, 218, 224, 228, 229, 238, 240, 241, 255, 258, 270, 347, 353, 358, 360, 364
 U-Ü
 Uyar, Turgut 34
 Üsküdar 44, 63, 66, 71, 119, 120, 175, 179, 199, 263, 269, 273-277, 279, 280, 294, 314, 315, 325, 326, 346, 347, 359, 362-365
 Üsküdar Cemaran 315, 345
 Ütciyan, Garabed 80
 V
 Vaniköy 313
 Variete Tiyatrosu 246
 Varjabedyan, Nerses (Patrik) 98, 189, 349, 364, 365
 Vasil (İmparator) 297, 298
 Vaspuragan (Van) 188, 266, 352, 362, 365
 Vehabedyan 73
 Venedik 11, 16, 59, 64, 86, 87, 91, 166, 196, 197, 204, 211, 212, 215, 221, 239, 290, 343-345, 352, 355, 356, 360, 361, 363
 Viktorya (Kraliçe) 86
 Viyana 11, 64, 267, 352, 364
 Vorpuni, Zareh 56
 Vosganyan, Yevkinios (Hayr) 239
 Vramyan, Arşak 332, 365
 W
 Wieniawski 180
 Wilhelm (Alman İmparatoru) 195
 Wolf, Dortmund 140
 Y
 Yakacık 281-283, 285
 Yasnaya Polyana 161
 Yavuz Sultan Selim 196
 Yedikule 107, 240, 297, 324
 Yedikule Ermeni Hastanesi 240, 297
 Yedikule Yetimhanesi 104
 Yeğigyan, K. 79
 Yeni Köşk 185, 186
 Yeni Mahalle 308, 309, 314
 Yeniköy 307
 Yerazyan, B. Levon 222, 231, 319
 Yerazyan, Stepan 319
 Yesayan, Zabel 56, 279, 365
 Yılanlı Sütun 223
 Yıldırım Beyazıt 312
 Yıldız 65, 177, 200, 328, 346
 Yıldız Hamidiye Camii 184
 Yıldız Sarayı 61, 70, 102, 183, 185, 302, 347, 356
 Yunanistan 209, 237, 360
 Yusuf İzzettin (Şehzade) 119, 120, 269, 276, 366
 Yuşa Dağı 310
 Yuşa Dede 278
 Z
 Zahrad (Zareh Yaldizciyan) 13, 56
 Zamanyan, Ara 319
 Zartaryan Kitabevi 77
 Zartaryan, Rupen 77, 332, 366
 Zartaryan, Vahan 75, 366
 Zincirliköy 269
 Zohrab, Krikor 56, 80, 133, 332, 336, 344, 362, 364, 367
 Zonaro (Fausto) 186

Hayr Simon Yeremyan'ın İSTANBUL İZLENİMLERİ, yaklaşık bir asır öncesinden günümüze uzanan bir hediye. Eser, Yeremyan'ın 1909'da Avrupa'dan aslında yabancıları olmadığı İstanbul'a yaptığı seyahatin ve şehirde geçirdiği üç yılın ürünü. Yazar, bugünün okuruna Toros Haşhaşoğlu'nun tertemiz Türkçesiyle sesleniyor. Yeremyan, kulaklarımıza bir asırda ne kadar çok şeyin değiştiğini fısıldarken, okurlar İSTANBUL İZLENİMLERİ'nin sayfalarında, kentin o günlerden beri hiç değişmeyen özelliklerini de fark edecek.

Yeremyan, İstanbul'un güzelliklerini eleştirel bakışını terk etmeden överken gündelik hayat sahnelerini, yerel ve uluslararası siyaset ve diplomasi ile ilgili görüşlerini, edebiyat sevgisini kuvvetli kalemle okura sunuyor.

Prof. Dr. Levon Zekiyan'ın aydınlatıcı önsözü ile İSTANBUL İZLENİMLERİ, İstanbul'a dair şehircilik, halkbilimi ve yakın dönem Ermeni tarihi konularında eşsiz bir kaynak. Aynı zamanda bir seyahatname, günlük ve bugüne yazılmış bir mektup.

MARENOSTRUM Dizisi
ISBN: 978-975-344-757-7
www.belgeyayinlari.com.tr

30 ₺

facebook.com/BelgeYayinlari

twitter.com/BelgeYayinlari

instagram.com/belgeyayinlari